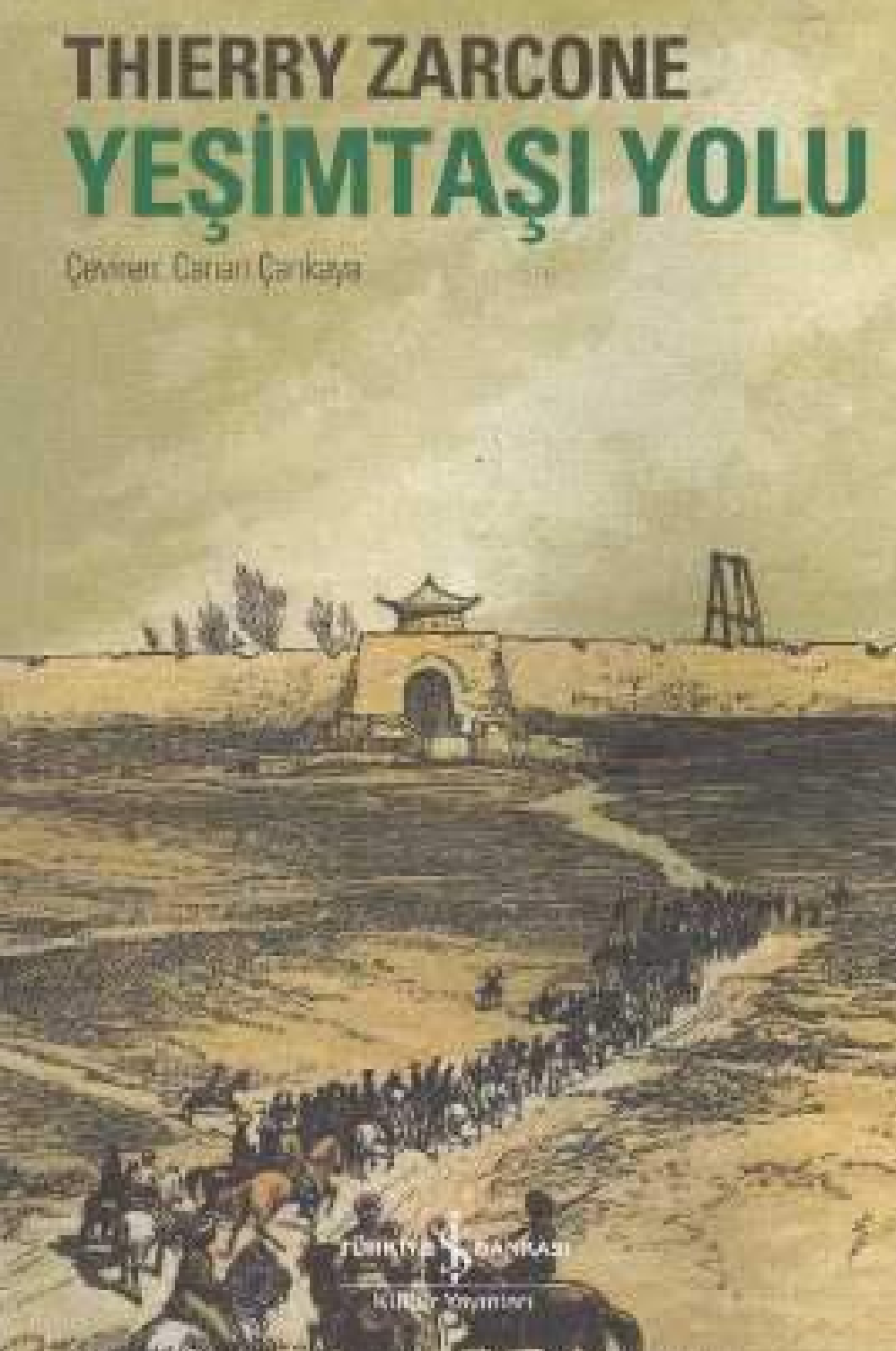
THIERRY ZARCONE

YEŞİMTAŞI YOLU

Çeviren: Canan Çankaya

İŞ BANKASI
KİTAP Yayınları

TARİH

THIERRY ZARCONE
YEŞİMTAŞI YOLU
YİRMİ ASIRLIK BİR YOLCULUK

ÖZGÜN ADI
LA ROUTE DU JADE
UN VOYAGE DE VINGT SIÈCLES

FRANSIZCA ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
CANAN ÇANKAYA

COPYRIGHT © 2001, LES EDITIONS AUTREMENT

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2007
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
IŞIK ERGÜDEN

DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: 1500 ADET, EYLÜL 2009

ISBN 978-9944-88-732-8

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, NO: 144/4 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Thierry Zarcone

Yeşimtaşı Yolu

Yirmi asırlık bir yolculuk

Çeviren: Canan Çankaya

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Çeşitli Terimlerin, Kişi ve Yer Adlarının Pinyin ile Yazılışları VII

GİRİŞ 1

ÇİN VE YEŞİMTAŞININ BÜYÜSÜ 7

"Gökkuşağının, dağlarda ve nehirlerde taş şeklinde sabitlenmiş ve somutlaşmış hali, en incelikli maddesi" olan *yuşi* –yeşimtaşı– şiirsel ve kutsal izler taşıyan bir tanımlama sunar. Batı'da az bilinen bu taşa, Çinliler tüm erdemleri bahşetmişler ve ondan mükemmelliğin somut bir örneğini yaratmışlardır. Suların yuvarlayıp aşındırdığı, Kunlun dağlarının madenlerinden çıkarılmış, ham blok veya cilalı çakıltaşı şeklindeki yeşimtaşı Orta İmparatorluğun en değerli taşı olmuştur.

20. yüzyıl başlarında Pekin'de yeşimtaşı perdahı 37

Pekin'de yüzyılın başında yeşimtaşı sanatkârları üzerine bir araştırma yapmakla görevli Çinli bir ressam tarafından gerçekleştirilmiş bu suluboyalar, 1906 yılında, sadece yüz adet basılmış, oldukça nadir, yalnızca birkaç kütüphanede bulunabilen bir kitapta yayımlandılar: The Bishop Collection. Investigations and Studies in Jade, *New York*.

KUM DENİZLERİNDEN ÇİN SEDDİ'NE 51

Doğu Türkistan'ı bir uçtan bir uca geçen kervan yolları, insanların ve inançların birbirine karıştığı bazı vaha şehirlerini birbiri ardına sıralar: Yarkent, Çerçen, Hotan... Bu şehirlerin planlamaları bu karmaşık yapıya kanıttır. Dağlar ve çöller arasında sıkışıp kalmış, Çinli, Tibetli, Arap, Türk ve Moğol nüfusa sahip, Kaşgar'dan Kia-yu-kuan'a uzanan Orta Asya, apaçık Doğu vurgusu

taşıyan dinsel bir rekabetin ana merkezi olmuştur. Yeşimtaşına giden sarp ve engebeli yol üzerinde en son galip gelen ise Hz. Muhammed olmuştur.

YEŞİM TAŞI KERVANLARI 91

"Barbarlarla" ticarette bulunmayı uzun süre reddetmiş ve savaş açarak onlara karşılık vermiş olan Çin, "haraç" uygulamasında karar kıldı. Doğu Türkistan vahalarının yerleşik halkından beklediği haraç özellikle yeşimtaşıydı ve karşılığında da ipek verecekti. Son derece düşmanca bir coğrafyayla karşı karşıya kalan bu uzun kervanlar "elçilerden" oluşuyordu, ama aslına bakılırsa bunlar resmi olarak yeşimtaşı ticareti yapmakla görevlendirilmiş tüccarlardı. Bu gözde taşa o kadar değer veriliyordu ki, kaçakçılığının da yapılması kaçınılmazdı.

YEŞİMTAŞI KAPISI CİVARINDA 113

Çin Seddi'ni takiben, Çin'in batıdan giriş noktaları Yu-men-kuan, Kia-yu-kuan ve diğer yeşimtaşı kapıları, ardından Kum şehri, Tun-huang... : kervanların geçiş yeri, bir yandan da özellikle Orta Asya Budizmi'nin Orta İmparatorluğa yönelmesindeki önemli şehirler. Nihayet yolun ucunda Su-cou: Bu iki bölge arasındaki en önemli alışveriş yeri, 20. yüzyılın başına gelindiğinde yeşimtaşının artık yok olduğunu, sanatkârlarının da bir bir kaybolduğunu ve yerini Birmanya'nın yeşil taşına bıraktığını gösterir.

SONSÖZ 131

NOTLAR 135

KAYNAKÇA 143

DİZİN 149

Çeşitli Terimlerin, Kişi ve Yer Adlarının Pinyin ile Yazılışları

Bu tablolarda, çeşitli özel isimlerin ve yer adlarının hem Türkçe okunuşlarına göre yazılışları (veya yerleşik Türkçe adları) hem de günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nde kullanılan Latin harfleriyle hazırlanmış Çin fonetik alfabesine (*pinyin*) göre yazılışları yer almaktadır. İlk sütunda Türkçe okunuşlar/adlar verilmiş, *pinyin* ile yazılmış isimler ise *italik* ile gösterilmiştir.

Genel olarak yeşimtaşına dair terimler

Şa-hı	*sha-he*	kum nehri
Fei-cui-yu	*fei-cui-yu*	yeşimtaşımsı, yalıçapkını yeşimtaşı
Feng-şui	*feng-shui*	çin toprak falı
Kuan	*guan*	geçiş, kapı
Lao-yu	*lao-yu*	eski yeşimtaşı
Pai-yu	*bai-yu*	beyaz yeşimtaşı
Yu	*yu*	değerli yontulmuş taş
Yuşi	*yu-shi*	yeşimtaşı

Hanedanlar ve kişi adları

Han	*Han*
Şia	*Xia*
Şuan-zang	*Xuan-zang*
Ren-zong	*Ren-zong*
Kao-zong	*Gao-zong*
Kia-çing	*Jia-qing*
Liang	*Liang*
Ming	*Ming*
Song	*Song*
Tang	*Tang*
Tao-kuang	*Dao-guang*
Cou	*Zhou*
Çien-lung	*Qian-long*
Çin	*Jin*
Çing	*Qing*
Yuan	*Yuan*

Bölgeler, Şehirler ve yerler

Şan-hai-kuan	*Shan-hai-guan*
Şan-si	*Shan-xi*
Hang-cou	*Hang-zhou*
Ho-şi	*He-xi*
Kan-su	*Gan-su*
Kia-yu-kuan	*Jia-yu-guan*
Kiu-yong-kuan	*Ju-yong-guan*
Lan-cou	*Lan-zhou*
Lan-tien	*Lan-tian*
Mi-er-tai	*Mi-er-tai*
Nang-si	*An-xi*
Sıçuan	*Si-chuan*
Şian	*Xi'an*
Sinkiang	*Xin-jiang*
Su-şa	*Su-sha*
Su-lo-hı	*Su-luo-he*
Su-cou\Kiu-çuan	*Su-zhou\Jiu-quan* (Kansu bölgesi)
Su-cou	*Su-zhou* (Kiang-su bölgesi)
Çang'an	*Zhan-an*
Tienşan	*Tian-shan*
Tun-huang	*Dun-huang*
Kiang-su	*Jiang-su*
Çi-lien	*Qi-lian*
Yang-cou	*Yang-zhou*

Türkistan şehirleri

Çerçen	Çie	*Qie-mo*
Çakılık	Ruo-çiang	*Ruo-qiang*
Gulca	Şi-ning	*Xi-ning*
Hotan	Hotan	*Ho-tan*
Kuça	Kuça	
Niya	Minfeng	
Karahoca	Kao-çang	*Gao-chang*
Kumul	Hami	
Urumçı	Urumuçi	*Urumqi*
Yarkent	Şa-çi	*Sha-che*

Giriş

Rusya veya İran'dan yola çıkan kervan yolları, Çin'e varmak için, Türkmen çölünü veya Kazak steplerini, Tanrı dağlarını veya yüksek Pamir platosunu aştıktan sonra, Orta Asya ve ardından da Doğu Türkistan'dan (bugünkü Sinkiang)* geçiyorlardı. Bu yolların en önemlisi, Kaşgar vahasına ulaştıktan sonra, Asya'nın en geniş çöllerinden biri olan Taklamakan'ı kuzeyden ve güneyden dolanan üç güzergâha ayrılıyordu. Ardından her üçü, Çin Seddi'nin en batı ucundaki kapıya yöneliyor, oradan da, Gobi çölü ile Kuzey Tibet'in arasından süzülen Kansu koridorunu izleyerek Çin'e dalıyorlardı. İpek, Asya yollarında kervanlarla taşınan çok sayıda maldan sadece bir tanesiydi. Özellikle de İran, Anadolu ve Batı'da çok kıymetliydi. İşte bu nedenden dolayı, iki bin yıldır bu değerli malı Avrupa'ya taşıyan yolu betimlemek için, Alman coğrafyacı von Rechthofen, 19. yüzyılın ortalarında "İpek Yolu" tabirini uydurdu.

İnkâr edilemez bir şiirsellik ve egzotiklikte olan "İpek Yolu" tabiri, günümüzde olduğu gibi 19. yüzyılda da Avrupalıların düş ve

---

* Sincan Uygur Özerk Bölgesi –çev.n.
Metinde Türkçe okunuşları veya Türkçede yerleşmiş adlarıyla verilen terimlerin ve özel isimlerin Latin harfleriyle hazırlanmış Çin fonetik alfabesine (*pinyin*) göre yazılışları için kitabın başındaki tablolara başvurulabilir.

macera arzusunu kışkırtmıştır. İpek Yolu, Şark'taki ilk konakları olan Anadolu, İran ve Rusya'yı, keza öteki ucundaki Çin'i az buçuk tanıyan, ama bu yolun orta kesimini oluşturan Maveraünnehir hakkında –düpedüz cahil demiyelim!– yetersiz ve yanlış bilgiye sahip Avrupa'nın hayal gücünü harekete geçirmiştir. Maveraünnehir, efsane şehirler Buhara ve Semerkand'ı, özellikle de Doğu Türkistan'ı (19. yüzyıl ortalarına kadar hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmeyen iki bölge) ve son olarak da Çin Seddi'nin en uç noktadaki savunma kulelerinin büyük Asya çöllerinin devasa kumullarıyla karşılaştığı Kansu sınır bölgesini içine alıyordu. Bu son iki bölge Orta Asya halklarının yeşimtaşı, at, değerli taşlar ve kürklere karşılık, Çinlilerden ipek, çay, porselen ve saten aldıkları yerlerdir. Yani batıya doğru ipek, porselen, saten, doğuya doğru ise, yeşimtaşı ve at yol alıyordu. Dolayısıyla İpek Yolu'nun, Batı'nın indirgemeci bakış açısı olarak karşımıza çıktığı söylenebilir; çünkü bu tabir, kervan yollarına tek başına ipeğin damgasını vurduğunu, onun Çin'le olan doğrudan alışverişin ana merkezinde olduğunu düşündürmektedir. Bu açıdan, İpek Yolu bir mitos ya da tarihsel bir kurmacadır.

Fernand Braudel'in eseri bu durumun nereden ileri geldiğini anlamamıza yardımcı olur. Bu tarihçi, insanların etki alanlarını ve uzak bölgelerle geliştirdikleri ilişkileri göz önüne alarak, Batı'nın beşiği Akdeniz dünyasını, coğrafi sınırlarının oldukça ötesine taşımıştır. Onun "En Büyük Akdeniz"i, Akdeniz kıyılarında[1] son bulan kervan yollarını takip ederek, yakın veya uzak Doğu'ları da içeriyordu. Dolayısıyla, "En Büyük Akdeniz", ilk önceleri Romalıların Partlar ve Sogdlardan ve sonrasında Ceneviz ve Venediklilerin İranlılardan satın aldıkları ipek, porselen veya saten aracılığıyla, ekonomik ve kültürel olarak Orta Asya'ya bağlanmış oluyordu. Bu Asya, Romalı ve İranlıların sıklıkla kullandıkları pazar yerlerinin ötesine geçmemektedir. Bugün olduğu gibi o zamanlar da İpek Yolu'nun Çin'e kadar uzandığına inanılırdı. Ama aslında Türkistan'da son bulurdu. Doğu'da, yol kısaca, basit bir deyişle "Büyük Yol" veya "Büyük Kervan Yolu" olarak anılmaktaydı.[2] Ona isim bulunması gerekseydi, herhalde At Yolu, Çay Yolu veya

Yeşimtaşı Yolu adlarıyla anılırdı. Bizim bilgimiz En Büyük Akdeniz'in sınırlarına kadardı ve bu da, o dönemde bir "öte"nin varlığını tahayyül etsek bile, oranın nasıl bir yer olduğunu bilmemize, hatta hayal etmemize olanak bile sağlamıyordu.

Çay Yolu, Türkistan ve Moğolistan steplerinde yaşayan göçebelere, ünlü kısrak sütüne (kımız) tercih edilen çayın yapımında kullanılan yaprakları sağlıyordu. Aynı yol Çin'den bakıldığında ise, tıknaz ve dayanıklı olduklarından Orta İmparatorluk'ta çok aranan step atları çayla değiş tokuş edildiğinden, At Yolu'na dönüşüyordu. Yukarı Asya yolları, özellikle Çinlilerle Orta Asyalılar için nihayetinde Yeşimtaşı Yolu'ydu. Türkistan kaynaklı yeşimtaşının, Çinliler için eşsiz bir dini ve politik önemi vardı. Büyük Yol'da ticareti yapılan diğer mallara kıyasla yeşimtaşı uzun bir süre boyunca derin bir iz bırakmış ve Türkistan'la Çin'in politik ve ekonomik ilişkilerini milattan önceki zamanlardan 18. yüzyıla kadar belirlemiştir. Bu tarihte, Orta İmparatorluk, Batı Amerika'daki altına hücuma benzer bir şekilde, Türkistan'ın yeşimtaşı pazarına eşi görülmemiş bir hücum gerçekleştirmiştir.[3]

Han hanedanı döneminde (M.Ö. 206-M.S. 220) Çinliler, uygarlık –kendi uygarlıkları– ile barbarlık arasındaki sınırı belirleyen, Batı'dan gelen yolların birleştiği Çin Seddi'nin en batı ucundaki noktaya, Yeşimtaşı (Yu-men) Kapısı adını verdikleri bir nöbetçi karakol kurdular. Böylelikle, Yeşimtaşı Kapısı, Orta Asya'dan gelindiğinde Çin'in kapısı oldu. Kapı Kansu koridoruna girişi koruyordu ve Orta İmparatorluğa girip çıkan herşeyin üstünde titiz bir denetim uyguluyordu. Fark edildiği gibi, Orta Asya'dan itibaren, bu eksen üzerinde ipeğin geçişine dair hiçbir imaya rastlanmaz. Elbette, ipek bu kapıdan geçiş yapıyordu ancak, yeradları bilimi, insanoğlunun bu büyük hafızası bu geçişin hatırasını kaydetmemiştir. Çin'de ipek, Batı'da ifade ettiklerinin tersine, ne en aranılan ne de en değerli ürün olmuştur. Sadece değiş tokuş parası olarak önem taşımıştır. Örneğin kenevir ipeğe tercih edilirdi ve çok daha pahalıydı. Diğer yandan Çin topraklarında zor bulunan, kullanımı yalnız imparatorlara, onların çocuklarına, imparatorluğun önde gelenlerine ayrılan yeşimtaşı, binlerce yıl boyunca en

aranılan mücevher olmuştur. Yeşimtaşı, esas olarak, Taklamakan çölü sınırındaki, o zamanlar sıklıkla kullanılan Güney Yolu üzerinde bulunan Yarkent ve Hotan vahalarından geliyordu ve kapıya adını veren de oydu. Türkistanlı veya Çinli olsun, herkes kendini bu taşın ticaretine adamıştı. Öyle ki bu taş ipek ticaretinin önünü açmakla kalmamış, tarih boyunca da sıklıkla ona üstün gelmiştir. 17. yüzyılın başlarında Cizvit tarikatından Benedict Goës, Çin'e giderken Yarkent vahasını ziyaret etmiş, yol boyunca ve özellikle de Çin'de en rağbet gören ve satışı en rahat yapılan malın "akik diye adlandırılan şeffaf bir çeşit mermer" olduğunu tespit etmiştir. Batı'da hâlâ tanınmayan yeşimtaşı, onu üç asır önce aynı yerde gören Marco Polo'dan bu yana taşı yeniden keşfeden Batılı gezginler tarafından bu şekilde adlandırılmıştır.

Günümüzde, dünyaya nereden –Batı'dan veya Çin'den– baktığımızı belirtmeden, Asya'yı boydan boya geçen yolları belirtmek için bir İpek Yolu'ndan bahsetmek –Batılılar kadar Çinliler de İpek yolu üzerinden turist kazanmalarına rağmen– giderek daha da güçleşirken, Taklamakan'ın Güney Yolu'ndan Yeşimtaşı Yolu veya yolları diye bahsetmek de aynı oranda yanlış olmayacak mı? Hatta, bu kitabın adı bile bir başka mitosun oluşumuna katkıda bulunmayacak mı? Eğer bu kitabın amacı, İpek Yolu'nu Yeşimtaşı Yolu olarak değiştirmek olsaydı, durum bu olurdu. Oysa bu iki yol karşılaştırılamaz, çünkü İpek Yolu Avrupa ve Asya arasında bir bağ kurarken, Yeşimtaşı Yolu sadece Orta Asya ile Çin'i yakınlaştırmıştır. Büyük Yol, Sarı Deniz'deki Sou Theou'lu veya Yang-theou'lu bir tüccarın onu algıladığı gibi Çin'den bir bakışla değerlendirilirse, ancak o zaman "Yeşimtaşı Yolu" terimi bir anlam kazanır. Elbette, yeşimtaşının bolca bulunduğu Yarkent ve Hotan vahalarında oturan birbirinden farklı halklar için de bu taşın ayrı bir önemi vardır. İç Türkistan'ın tüm tüccar ve kaçakçılarının bir bildiği varsa, o da yeşimtaşının ipeğe göre çok daha büyük bir servet getirdiğidir. Acaba Batı'da birkaç gezgin dışında, Orta İmparatorluğun bu taşa duyduğu sınırsız hayranlıktan ve onlara ipek getiren bu yolun merkezindeki ülkelerde yeşimtaşıyla ilgili çok eski bir ticaretin var olduğundan haberdar olan var mıy-

dı? 19. yüzyıl ortasına kadar Avrupa bu taş hakkında hiçbir şey bilmediğinden, böyle bir şeyin hayal edilebilmesi mümkün olabilir miydi?

Bu kitabın yazılmasına öncülük eden araştırmalarım esnasında, kendi kendime, "Yeşimtaşı Yolu" teriminin tarihi bir içeriği olup olmadığını, tarihçiler tarafından kullanılıp kullanılmadığını uzun uzadıya sordum. Aslına bakılırsa zihnimi çelen bir sezginin teyidini arıyordum. Bu yola Asya'dan bakan doğulu tarihçilerin, özellikle de Uygur ve Japon tarihçilerin kaleminden çıkma bu terimin (Uygur dilinde *Kaş Teşi Yoli*) keşfi tesadüf eseri değildir. Bu tarihçiler, Büyük Yol'un Çin'e yeşimtaşı getirdiğinden dolayı çok eski zamanlardan bu yana Çinliler tarafından bilindiğini ve aynı zamanda, yeşimtaşı ticaretinin ipek ticaretinden daha eski olduğunu doğrulayarak, İpek Yolu'nun Yeşimtaşı Yolu'ndan sonra geldiğini de[4] açıklarlar. Yine önemli olan bir nokta da ipek ticaretinin Büyük Yolu, Anadolu'ya kadar uzattığıdır.[5]

Böylelikle, "Yeşimtaşı Yolu" terimi en az üç gerçekliği kapsar. Bunlardan ilki, Orta Asya'dan Çin'e doğru yeşimtaşı ticaretinin olduğudur ki, geçmiş devirlerde tüm diğer alışverişlere baskın çıkıyordu. Bu ticaret, Taklamakan çölünü güneyden dolaşan yolu katettikten sonra birçok yola ayrılır. Bunlardan biri, merkezden veya güneyden Çin'e Kansu koridorundan girer, ama bir diğeri de daha kuzeyde Gobi çölü ve Moğolistan'dan geçer. İkinci gerçeklik, Yeşimtaşı Yolu olarak adlandırılabilen çok eski ve daha belirgin bir güzergâhın var olduğudur. Bu, Taklamakan çölü boyunca uzanan, güney kervan yoludur ve Lop çölünü geçer. Bu yol yeşimtaşı tüccarları tarafından aşağı yukarı M.Ö. 2. yüzyıldan M.S. 4. yüzyıla kadar izlenmiş, sonraları tamamiyle terk edilmese de çok nadiren kullanılmıştır. İşte, bu güzergâh üzerinde yeşimtaşının bolca bulunduğu Yarkent ve Hotan şehirleri yer alır. Son olarak, üçüncü gerçeklik ise, yeşimtaşının rolünün, Çin üzerindeki politik, ekonomik ve kültürel etkisinin, Batı'da altının oynadığı role oranla çok daha önemli olduğudur. Bu taşın önemi az ve öz olarak şöyle özetlenebilir: Yeşimtaşı, imparatorun simgesiydi ve hayatı temin eden *yang* ilkesinin en mükemmel temsiliydi.

Çin ve Yeşimtaşının Büyüsü

> "Gökkuşağının, dağlarda ve nehirlerde taş şeklinde sabitlenmiş ve somutlaşmış hali, en incelikli maddesi" olan *yuşi* –yeşimtaşı– şiirsel ve kutsal izler taşıyan bir tanımlama sunar. Batı'da az bilinen bu taşa, Çinliler tüm erdemleri bahşetmişler ve ondan mükemmelliğin somut bir örneğini yaratmışlardır. Suların yuvarlayıp aşındırdığı, Kunlun dağlarının madenlerinden çıkarılmış, ham blok veya cilalı çakıltaşı şeklindeki yeşimtaşı Orta İmparatorluğun en değerli taşı olmuştur."

1820 yılında, Fransız Doğubilimci Abel-Remusat *Histoire de la ville de Khotan* [Hotan Şehrinin Tarihi] (Paris, 1820) adlı kitabında, Doğu Asya toplumlarının, "Çincede *yu* veya *yuşi* diye adlandırılan bir taşa" oldukça büyük bir önem verdiklerine dikkat çeker. Özellikle de, 19. yüzyıl başlarında, "*yu* taşı" olarak bilinen bu taşın tasvirlerinin, onun mineralojik sistemdeki yerinin tam olarak belirlenmesine olanak vermediğini kaydetmiştir. "Eğer Fransa'da, Çin'den '*iu*' adıyla getirilen bu taşa sahip olsaydık" diye devam eder, "bu adın hangi taşa ait olduğunu belirlemek için, ispatları arka arkaya sıralamak veya tanıklıkları eşleştirmek zorunluluğu duymazdık." Bu durum, Abel-Remusat'nın "Doğu *Jade*'ı" olarak adlandırdığı bu taşın uzun tanıtma yazısına, "Çinliler tarafından *iu* taşı olarak anılan mineral maddenin ve eskilerin akik taşı üzerine araştırmalar" başlığını neden koyduğunu açıklar. *Hotan Şehrinin Tarihi*'nden alıntı olan bu tanıtma yazısı, Çin, Arap, Türk, İran ve aynı zamanda Rus kaynaklarını da incelemiş olduğundan bir

oryantalist çalışmanın ötesine geçer. Sorularla, şüphelerle, hipotezlerle dolu bu metin, o tarihteki Fransız okuyucuya, Çin yeşimtaşının ne olduğunu keşfettiren, sorunsalın sonuna kadar gitmese de, durumun açıklanmasına oldukça katkıda bulunan gerçek bir araştırma raporudur. Yazar yazısını, "*İu*, *kasch* ve akik adları, aynı adın üç farklı ifadesidir ve bir zamanlar eski kıtada sahip olduğu yüksek değeri Asya'da halen koruyan bir maddeye işaret ederler. Bu madde bizim Doğu *Jade*'ımız ve çıkarıldığı yer de Himalaya dağlarıdır. Günümüzde de halen ticareti yapılan yeşimtaşının en önemli kaynağı Hotan şehridir ve bu ticaretin temeli de eski çağlara kadar uzanmaktadır..." diyerek bitirir.

Yeşimtaşı artık daha iyi tanınıyor olsa da –ama daha ilerde göreceğimiz gibi, belki de hak ettiği değeri görmemektedir–, onun kültürel tarihini ele alan, bu taştan yontulmuş sanat eserlerini betimleyen, en başta koleksiyon katalogları olmak üzere, kitaplara veya benzeri belgelere ulaşmak halen oldukça güçtür. Bu kataloglardan özellikle biri birçok açıdan yüzyılın en şaşırtıcı eseri olmayı hak eder: *The Bishop Collection. Investigations and Studies in Jade* (New York, 1906). İki ciltten oluşan bu eserin ilk cildi, yeşimtaşı üzerindeki çalışmalarıyla ünlü birçok bilginin incelemelerini, aynı zamanda Çinli bir sanatçının elinden çıkma, bu taşı perdahlama sanatını açıklayan birbirinden güzel gravürleri içerir. İkinci cilt ise Heber R. Bishop tarafından New York Metropolitan Sanat Müzesi'ne hediye edilen yeşimden yapılmış eserlerin betimlemelerine ayrılmıştır. Buraya kadar olağanüstü hiçbir şey yoktur. Bununla beraber, eser inanılmaz ölçüde nadirdir. Yakın zamanda kaleme alınmış birçok yeşimtaşı incelemesinde bile bu kitaptan bahsedildiği, ancak yazarların bu kitabı incelememiş oldukları sıklıkla görülmektedir. Aslında bu kitabın satışa sunulmayan ve birçoğu da dünyanın belli başlı hükümetlerine verilmiş sadece yüz adet kopyası basılmıştır. Üstüne üstlük yeni bir baskıyı engellemek için eserin baskı kalıpları da yok edilmiştir. Ve son olarak şunu da eklemeli ki, bu iki cilt toplam elli kilo ağırlığında, kırk yedi santimetre genişliğinde ve yetmiş iki santimetre uzunluğundadır. Fransız doğubilimci Edouard Chavannes'ın bilimsel bir dergi için bu eseri

ele aldığı raporunda dediği gibi, "bu kitabı yerinden kaldırmak için az görülür bir kuvvete ihtiyaç vardır ve kullanımı da oldukça zordur."[1] Acaba yeşim, erbaplarının da işbirliğiyle daha yakından tanınma girişimlerinden kaçmaya mı çalışıyor? Başlangıçta, kendimi sırf bu kataloğu incelemek için New York'a giderken hayal ederek endişeye kapıldım, ama neyse ki Fransız Ulusal Kütüphanesi'nde bir örneğinin olduğunu keşfederek rahatladım. Yeşimtaşı macerası başlıyordu...

Gizem Taşı

Abel-Remusat'nın da öngörmüş olduğu gibi, *yu* kelimesi en eski çağlardan beri Çinlilerin yeşimtaşını adlandırmak için kullandıkları bir terimdir. Bununla beraber, bu terim yontulmuş tüm değerli taşları da kapsar. M.Ö. 3. ve 2. yüzyıldan kalma bir Çin sözlüğüne göre, *yu* kelimesi "tören eşyası imal edilen değerli taş"ı ifade eder. Bu anlama uygun ve halen kullanımda olan ideogram, ortadan geçen dik bir çizgiyle birbirine bağlanmış üç paralel çizgiden oluşur. Bu sembol, ilhamını, bir kült nesnesine göndermede bulunarak, birinin diğerine bir iple bağlandığı üç yeşimtaşından almıştır. 玉

Batılıların yeşimtaşı konusundaki bilgisizlikleri, Çinlilerin yüzyıllardan beri bu taşın çeşitli özelliklerini, rengine, sertliğine ve geldiği yere göre (ırmak ve maden) sınıflandıran betimlemelerinin zenginliğiyle açıkça çelişmekteydi. Aslına bakılırsa Çinliler iki binyılı aşkın bir süredir yeşimtaşı ticareti yapmaktaydılar. Kendi madenleri kuruduktan sonra yönlerini, Tibet'in kuzeyinde, Tarım havzası ve büyük bir kum çölü olan Taklamakan'ın sınırındaki Türkistan'a, Kunlun dağlarına doğru çevirmişlerdi. Bu bölgenin dağlarından ve ırmaklarından büyük miktarda elde edilen yeşimtaşı esasen en saf ve en çok aranan türdü ve yalnızca imparatorun kullanımına ayrılmıştı. En değerli taş olan, vaha kenti Hotan'ın yeşimtaşından, ilk defa Han hanedanının Çinli yazarları bahsederler (M.Ö. 140-86). O devirde, çıkarıldığı dağın adıyla "Kunlun yeşimtaşı" olarak ün salmıştı. Batı ancak 19. yüzyılın ikinci yarısın-

da bu taş hakkında daha iyi bilgi sahibi oldu. O zamana kadar –Marco Polo sayesinde– akik ya da kalsedon taşının bir türü olarak biliniyordu. Hatta bazı seyyahlar yeşimtaşının, mermerin bir alt türü olduğunu sanıyorlardı.

1875 yılında, başka bir Fransız bilim adamı, *yu* taşı üzerine bir araştırma yaptı ve yazısının başlığında yeşimtaşı adını öne çıkardı. Taşı betimleyişi oldukça şiirsel olan bu makale bize, yani yeşimtaşını sadece yeşil görmüş biz üçüncü binyıl başı insanlarına aslında en güzel ve değerli örneklerinin beyaz olduğunu keşfettirir:

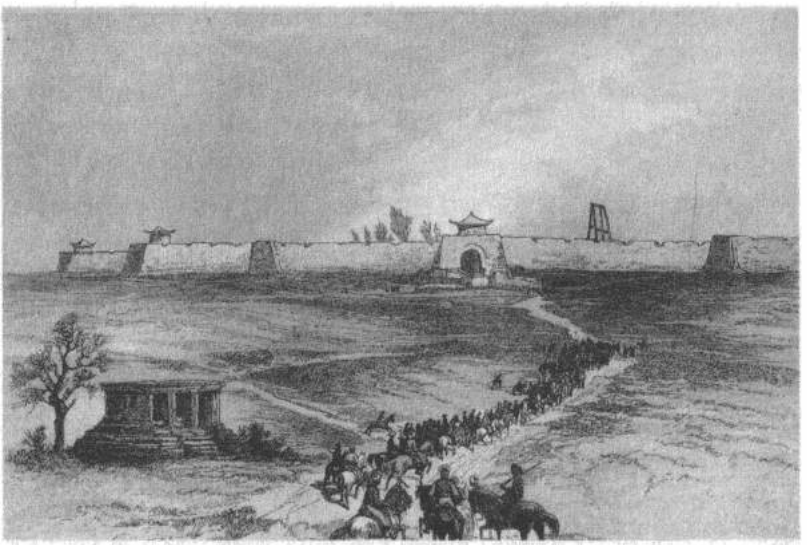
> [Yeşim], bütün taşlar arasında, en sert ve en değerli olandır. Dokusu incecik tanelerden oluşur, yüzeyiyse oldukça güzeldir. Fakat bakıldığında ve dokunulduğundaysa sanki saydamlığına katılaşmış sıvıyağ veya cila karışmış izlenimi veren yağlı bir yanı vardır. En sık rastlanılan özelliği yeşilin her tonunda olması olsa bile, onun klasik rengi neredeyse opale yakın süt beyazıdır. Bu durumda, berraklığı, incecik dokusu, işçinin elinde donacak kadar dayanaklı oluşu, onu paha biçilmez parçaların yapımı için vazgeçilmez kılıyor.[2]

Aslına bakılırsa, uzun süre yeşimtaşını adlandırmak için kullanılmış "akik" (Latince *jaspis*) adı, Çincede eş anlamlısı *yu* olan Farsça *yeşm* kelimesinden türemiştir. İranlılar ve aynı zamanda Volga Tatarları "yeşm"in (Türkçede ve Tatarcada *kaş*) Doğu Türkistan ve Hotan bölgesinden gelme bir sözcük olduğunu biliyorlardı. Ama buna rağmen, Avrupa'daki "akik" terimi tam olarak Çincedeki *yu*'ya karşılık gelmemiştir. Çünkü benzer bir taş bulunamadığından, nihayetinde kuartzın bir türü olan ve bugün "akik" olarak bilinen taş belirtilmiş olur. Ancak, Çince *yu* olarak bilinen bu taşın akik taşına tekabül etmediği, "yeşimtaşı" ya da "nefrit" diye adlandırılan az bilinen bir taş olduğu fikri 19. yüzyılda oluşmaya başlamıştır. Ayrım Çin'den getirilen nesneler üzerinde yapılmaya başlanmış –fincan, kâse, heykelcik, gravür levhalar– ve bu nesneler "*yu taşı*" olarak etiketlenerek ve "talk taşı" olarak tanıtılıp satışa sunulmuşlardır. Günümüzde genel olarak kullanılan "yeşimtaşı" adı altında mineroloğlar, "jadeit" ve "nef-

rit" olmak üzere iki farklı minerali tanımlarlar. Ve bunlardan yalnızca ikincisi Çin'in yeşimtaşına karşılık gelir. Peki Çinlilerin *yu*'sunun Avrupa'daki adı olan *jade*'ın (yeşimtaşı) kökeni nereden gelmektedir?

Orta Amerika'nın fethinin ardından, İspanyollar, yerlilerin böbrek hastalıklarına iyi geldiğine inandıkları yeşil renkli bir taşı keşfederler. Bu taşa "*piedra de ijada*" (böbrek taşı) adını verirler. Bu deyiş Fransızcaya "pierre de l'éjade" olarak geçer ve bu şekilde sözcük dönüşüme uğrayarak "jade" [yeşimtaşı] adını alır. İlk defa 1667 yılında *Dictionnaire Général*'deki yerini alır. Orta Amerika yeşimtaşı, varsayılan iyileştirici gücü göz önüne alınarak, daha sonraları bilimsel olarak "lapis nephreticus" (antik Yunancada *nephros*: böbrek) diye adlandırılır. Bu kelime, yani nefrit, günümüzde yeşimtaşının teknik adıdır. "Jadeit" terimi ise, 1863 yılında Fransız bilim insanı Alexis Damour tarafından, Hotan yeşimtaşından farklı olarak, daha ziyade Birmanya kökenli ve yeşil renkli olan yeşimtaşlarını ayırt etmek için seçilmiştir. Bu taşlar, bir yüzyıldır Çin pazarını istila etmeye başlamış, bugün de yeşimtaşı olarak satılmaya devam edilen birçok eşyanın temelini oluşturmaktadır. Jadeit, genel olarak nefrite göre çok daha parlak ve saydamdır. Rengi, sonuç olarak, yeşimtaşının sadece yeşil renkli bir taş olarak anılmasına yol açmış ve Türkistan'ın beyaz yeşimtaşlarını unutulmaya mahkûm etmiştir. Günümüzde, Çinliler nefriti *lao-yu* (eski yeşimtaşı) veya *pai-yu* (beyaz yeşimtaşı) olarak, jadeitiyse *fei-cui yu* (yalıçapkını yeşimtaşı) olarak tercüme ederler. "*Nefrit*" terimine gelince, Alexis Damour bu terimi daha çok Doğu yeşimtaşı, yani Türkistan[3] yeşimtaşı için uygun görmüştür.

Yeşimtaşının ülkesi, Çin Tataristanı (şu anki Çin Halk Cumhuriyeti'nde Özerk Uygur Bölgesi) olarak da bilinen Doğu Türkistan'dır. Bu bölge uzunca bir süre Asya'nın en geri kalmış bölgesi olma şanına layık görülmüştür ve aslına bakılırsa da bir açıdan bu durum halen devam etmektedir. Gobi çölünün bir uzantısı olan Taklamakan çölü çevresinde, hayatın vazgeçilmez kaynağı ırmak kenarlarına serpilmiş devasa vaha şehirler düzenine sahip Doğu

19. yüzyılın sonlarında Yarkent şehrinin surları. Robert Shaw'un Visits to High Tartary Yarqand and Kashgar and Return Journey over the Karakoram Pass *adlı kitabından alınma, Londra, J. Murray, 1871.*

Türkistan'ın, Hindistan ile olan bağları, güneyindeki Tibet platosu ve Himalaya dağlarıyla kesilmiştir. Batısında ise, Tienşan ve Pamir dağlarıyla Batı Türkistan'dan (Taşkent, Semerkand, Buhara) ayrılır. Kuzeyinde İrtiş ırmağı, Sibirya stepleri ve Altay dağları bulunur. Sonuç olarak, on sekiz bölgesiyle Çin'den de Taklamakan, Lop ve Gobi çölleriyle ayrılır. Kervanlar, güneyin vaha kentlerinin yeşimtaşlarını Pekin'e ve diğer Çin şehirlerine aylar süren bir yolculuk sonunda taşıyorlardı. Yarkent ve Hotan, Orta Hanedan'a iki bin yıl boyunca yeşimtaşı sağlayan iki temel şehirdi. Ama, Kunlun dağlarından gelen ırmaklarla sulanan ve yeşimtaşı sağlayan komşu vaha kentleri de bulunuyordu. Bunlara örnek olarak Marco Polo'nun bahsettiği, Çerçen kenti (bugünkü adıyla Çie-mo) gösterilebilir.

Kaşgar'dan Çin sınırına giden üç kervan yolunun en kısası ama aynı zamanda da en tehlikelisi olan Güney Yolu'nun önemli bir kısmı Taklamakan çölünden geçerdi. Diğer yollar bu çölü kuzeyden dolanırlardı. İşte bu ilk yol üzerinde yeşimtaşı üreticisi olan

vaha şehirleri bulunurdu. Yeşimtaşı Çin'e başka yollar üzerinden de ulaşmış olmasına rağmen, "Yeşimtaşı Yolu" olarak anılmayı hak eden tek bir yol vardı, o da güneyden geçen yoldu. Üstelik, bu yolun çöl çıkışındaki doğu ucunda, M.Ö. 1. yüzyılda Hanlar tarafından yapılmış, kervanların teftiş edildiği küçük bir kale bulunuyordu. Bu kale, birçok tüccar değerli ürünlerini Çin'e bu kapıdan geçirdiklerinden Yeşimtaşı Kapısı (Yumen) adını almıştı. Bununla birlikte, bu yol kervanlar için o kadar riskliydi ki, daha sonraları, yeşimtaşı ticareti, Tanrı dağlarının eteklerini dolanan Kuzey Yolu'nda yoğunlaştı.

Bazı kronikler *yu* taşının her zaman Türkistan'dan getirilmediğini öne sürerler. Milattan sonraki ilk yüzyıllara kadar, taşın Çin'in kendi madenlerinde, özellikle de Yeşimtaşı Dağı'nın (Yuşan) yakınlarındaki Şan-si taşrasına bağlı, Lan-tien'de (Şian'ın güneydoğusu) çıkarıldığı varsayılır. Ama bu taşın yeşimtaşı olduğunu doğrulayan bir şey yoktur. Hatta bu savdan şüphe etmenin birçok nedeni vardır; öncelikle de Şan-si'de hiçbir madene rastlanmamıştır. Bir yeşimtaşı yatağının bu bölgede var olduğunu farz etsek dahi, Han devrinin hemen ertesinde, M.S. 3. yüzyılın başlarında büyük bir süratle kurutulmuş olmalıdır.[4] Öte yandan, Türkistan yeşimtaşı Çin'e M.Ö. 4. yüzyıldan önce girmiştir. Belki de yeşimtaşını Çin'e ilk sokanlar, Kunlun dağlarını denetim altına almış olan (M.Ö. 2. yüzyıl ve M.S. 1. yüzyıl) Türk halkı Yüeçilerdi. Onların adları Yunan kaynaklarında, Yunanca yeşimtaşı anlamına gelen *casia* terimiyle anılır.[5]

Çinliler için yeşimtaşı en değerli taştı ve kutsal aletlerle iktidar simgelerinin üretiminde kullanılıyordu. Göksel İmparatorluğun başucu kitabı olan *Ayin Güncesi*'ne göre, yeşimtaşı, "gökkuşağının en incelikli maddesi gibidir, dağlarda ve nehirlerde taş şeklinde maddeleşmiş ve sabitlenmiştir." Dağlar ve nehirler mi? Aslına bakılırsa, Hotan ve Yarkent vaha şehirlerindeki yeşimtaşının iki kaynağı vardı: Ya Tibet'e sınır teşkil eden Kunlun dağlarında bulunan yataklardan çıkartılıyordu; ya da bu dağlardan inen nehirlerden irili ufaklı yassı çakıllar halinde toplanıyor veya "tutuluyor"du. Öte yandan, dağlardan parça parça çıkarılan yeşimtaşının rengiyle, sellerle yuvarlanarak gelen yassı çakıl taşlarından elde

edilen yeşimtaşının renkleri farklı olabiliyordu. Genel olarak yeşimtaşına, özellikle Hotan beyaz yeşimtaşına duyulan hayranlığın sebebi, onun nadirliğinde ve ayırt edici özelliklerinde aranabilir. Mücevher ustaları tarafından işlenmesi her ne kadar zor olsa da, sertliği, bu taşın, neden sadece iktidar sahibi kişilerin kullandığı oldukça etkili silahların yapımında kullanıldığını açıklar. Şüphesiz bu nedenle, yeşimtaşı, dünyevi ya da ruhani otorite ve gücü temsil etmeye başlar.

Bu taşa, ruhani, felsefi ve ahlaki sayısız özellik bahşedilmiştir. Mesela, filozof Konfüçyüs bilgenin erdemi daima yeşimtaşıyla kıyasladığını söyler. Pürüzsüzlüğü ve parlaklığı erdemi ve insanlığı simgelerken, mükemmel yoğunluğu ve üstün sertliği, keskin zekâya gönderme yapar; keskin gözükseler de kesmeyen köşeleri adaletin imgesidir; üzerine vurulduğunda hep aynı şekilde uzayıp giden ve birdenbire duruveren saf sesi müziği simgeler, vb... Üstelik, Konfüçyüs'ün bazı yargılarını ele alan çok ünlü bir tanımlamaya göre, yeşimtaşının beş erdemi vardır: Işıltılı ve sıcak parlaklığı merhameti, rengini ve lekelerini ortaya çıkaran saydamlığı doğruluğu, üzerine vurulduğunda ortaya çıkan, içe işleyen seslerin saflığı ve kalitesi bilgeliği, kırılabilmesi ama asla eğilmemesi cesareti, keskin kenarlarının kimseyi yaralamaması hakkaniyeti hatırlatır.

Çin edebiyatında yazarlar ve şairler çok beyaz, güzel ve mükemmel şeyleri karşılaştırmak istediklerinde yeşimtaşını bir simge olarak kullanmışlardır: "Işıltılı erdemi örnek alın, yeşimtaşı gibi olun, altın gibi olun"; "Bu çocuğun o kadar güzel gözleri vardı ki ona *mei yu* ["yeşimtaşı kadar güzel"] lakabı verildi." Yeşimtaşı kelimesinin kökü olan *yu*, kadınsı güzellik ve meziyetleri nitelendirmek için de kullanıldı: "*yu*'nun doğası tıpkı bir genç kızın doğası gibidir." Sonuçta, nesne de olsa, kişi de olsa, yeşimtaşıyla karşılaştırılan her şey mükemmel bir hali yansıtmaktadır. Örneğin Tang devrinin en büyük müzisyenlerinden (M.S. 7. yüzyıl) biri övdüğü müzisyenlerin yeteneklerini ifade etmek için, onların "altından ve yeşimtaşından flütleri"[6] olduğunu söyler... Çinlilerin değerli taşlar için hissettikleri hayranlık en mükemmel halini yeşimtaşında buluyordu. Bu taşın birçok sanatı etkilemiş olmasına da şaşırmamak gerekir.[7]

Kutsal Taş

Çin'in bu minerale yüklediği politik ve dini işlevler bilindiği takdirde, yeşimtaşına olan derin ilgisi daha rahatlıkla kavranabilir. Doğanın özü yeşimtaşı, mükemmelliğin cisimleşmiş haliydi ve dünyevi iktidar ile ruhani otoritenin sembolleri bu taştan yontuluyordu. Özellikle beyaz yeşimtaşı imparatorla bağlantılıydı ve ticareti uzun süre boyunca devletin elindeydi. Gökyüzü'nün oğlu sayılan imparator, gökyüzüne, toprağa, kozmik olduğu kadar tanrısal güçler olarak da algılanan dört ana yöne şükranlarını sunduğu oldukça karmaşık bir törenin baş aktörüydü. Bunu yaparken, değişik şekil ve renklerde yeşimtaşlarını kullanıyordu. Cou döneminde (M.Ö. 1122-255) kaleme alınan bir metne göre, imparator, Gökyüzü'ne yeşil mavi renkte çember biçiminde bir yeşimtaşıyla, Toprağa sarı yeşimtaşından bir tüple, Doğu'ya yeşil yeşimtaşından, Güney'e ise kırmızı yeşimtaşından bir tabletle, Batı'ya kaplan biçiminde beyaz yeşimtaşından tabletle ve son olarak da Kuzey'e yarım daire şeklinde siyah bir tabletle şükranlarını sunuyordu. Eski Çinliler tanrılarını özel güçlerle donanmış doğa güçleri olarak algılıyorlardı. Tanrılar, büyük doğa olaylarına gönderme yapan geometrik şekillerle temsil ediliyordu. Yeşimtaşından yapılan nesnelerin şekli, Gökyüzüyle Toprak arasında sıkı sıkıya ilişkiler kuran ve imparatorluğun tüm hayatını etkileyen kutsal bir geometri ve nümerolojiyle açıklanabilir.

Cou hanedanının sayısız saray görevlileri arasında, başta yeşimtaşından amblemler olmak üzere, imparatorluğa ait tüm eşyalarla ilgilenmekten sorumlu bir hazine memuruna da rastlanır. Saray erkânı arasında yeşimtaşı yontuculuğunda, özellikle de resmi sembolik nesnelerin yontuculuğunda uzman sanatkârlar vardır. Bu nesneler arasında, beş feodal prens sınıfına imparatorun bahşettiği yeşimtaşından unvan nişanlarına ve mevki sembollerine rastlanır. Bu tabletler kullanılan yeşimtaşının kalite ve rengiyle diğerlerinden ayırdedilir. Sadece Göğün Oğlu'nun saf beyaz bir yeşimtaşına sahip olma hakkı vardır. Öte yandan, en üst rütbeden üçüncü rütbeye kadar olan prensler diğer renklerden yeşimtaşlarına sahip

olabilirler. İmparator aynı zamanda yazı yazmak için yeşimtaşı tabletlerini kullanma hakkına sahip tek kişidir.

En eski zamanlardan itibaren, yeşimtaşı salkımlarıyla bezeli kemerler takmak âdet olmuştur. Taş böylelikle sosyal sınıflarına göre insanları birbirinden ayırt etmeye de yaramış ve rengi onu taşıyanın kim olduğunu hemen belirlemeye imkân tanımıştır. İmparator, kemerine asılı yeşimtaşlarının şıngırtılarını duymanın keyfinden öte, hareket ettiğinde kötülüğün ve kötü düşüncelerin ona ulaşamayacağını bilir. Erdemin bekçisi yeşimtaşının kutsal özelliği onu korumaktadır. İmparator kemerinin yeşimtaşları beyaz iken, birinci ve ikinci dereceden diğer prenslerinki yeşil yeşimtaşındandır; önemli eyalet beylerininki de su mavisi rengindedir. Öte yandan, kemere asılı duran yeşimtaşlarının biçimlerinin sembolik anlamları da vardır: Örneğin yüzük şeklindekiler, başı sonu olmayan bir biçimde yüzüğün kendi çevresinde dönmesi misali, bu taşı takanın ahlaki erdemini sürekli geliştirdiğine işaret eder... Tang devrinde, imparatorun kemerinde 24 yeşimtaşı tableti bulunurken, bu sayı prenslerde sadece 13'tür.

Yeşimtaşından ayin nesnelerinin sembolik anlamları zaman içinde dönüşüm geçirir. Hayvan motifli yeşimtaşları ortaya çıkar ki bunların her birinin kendine ait sembolik bir değeri vardır. İmparator, ejderha motifli resmi kıyafetiyle Atalar tapınağında kurban verirken başında taşıdığı başlığı da yeşimtaşı süslemektedir. Bu başlık altı önde altı arkada olmak üzere, bir dikdörtgen üzerine yerleştirilmiş yeşimtaşından on iki boncuktan oluşuyordu. Yönetimin ileri gelenlerine gelince, onlar da yine aynı başlığı takıyorlardı ama yeşimtaşlarının sayısı sınıfsal farklarına göre değişiklik gösteriyordu. Bu değişik süslemeler sosyal hayatı oldukça derinden etkiliyordu. Zengin gizli anlamları vardı ve sadece onu taşıyanın ya da hediye verenin anlayabildiği bir dili konuşuyorlardı. Bir yandan da, Çinlilerin sanatsal dehası, bu nesnelerin imalatında kendini güçlü bir biçimde ve sınırsız bir ilhamla ortaya koyuyordu; özellikle de 18. yüzyılda, Türkistan yeşimtaşına hastalıklı bir tutku besleyen İmparator Çien-lung dönemi bu açıdan başta geliyordu.

Yeşimtaşı, genel olarak Çin dininde ve özellikle de Taoculukta bu taşın ne kadar istisnai bir yeri olduğunu ortaya çıkaran, belirgin ve her yerde kendini gösteren başka bir ritüel çerçeveye girer. Çin'de ölüm, vücudun tekrar hayata dönmesini engellemeyen, çok derin bir uyku olarak algılanıyordu. İşte bu nedenden dolayı Çinliler, çok uzun zamandır, yaşam enerjisinin temeli olan *yang* içeren bir maddeden yapılmış küçük bir nesnenin varlığının, vücudun yeniden hayata dönmesini hızlandırıp, çürümesini yavaşlatabileceğini düşünüyorlardı. Bunun için ölenin dudakları arasına düzenli olarak yeşimtaşından muskalar konuluyordu. Bu muskalar, işlevlerine tam olarak uyum sağlayabilmek için bazen vücudun, dil gibi çeşitli organlarının veya örneğin ağustos böceğinin şekline bürünebiliyorlardı. Ağustos böceği şeklindeki muskaların tercihi, onun larvadan böcek haline dönüşüm sürecinin gayet iyi biliniyor olmasından ve arzu edilen yeniden doğumu mükemmel şekilde temsil edebilmesinden ileri geliyordu. Gerçekten de, toprağın altına yerleşmiş larvanın geçirdiği değişimin sonucunda pupa, yüzeye çıkınca kabuğundan sıyrılarak uçan böceği ortaya çıkarıyordu. Bu nedenle, ağustos böceği şeklindeki yeşimtaşından muskalar yeniden doğumun mükemmel sembolü oluyordu. Taoculara göre, çileci hayatın sonucunda ölümsüz olmuş beden, "ağustos böceğinin krizalitten çıkması gibi kadavradan"[8] çıkar.

Savaşta askerin ağzında taşıdığı yeşimtaşı ise ona, rakibinden gelebilecek tüm darbelere dayanabileceğini düşündürüyordu. Bu taşın, aynı altın gibi, yutulduğunda vücuda kuvvet getireceği sanılıyordu: *Yang* doğasındaki ruhu güçlendiriyordu. İnsanın yaşamsal özünü güçlendirdiğine inanılmasının sonucu olarak, bedenin yaşlanmasını geciktirdiği ve daha uzun bir ömür verdiği hükmüne varılıyordu. Bu alanda yazılmış eski bir kitapta, "hayatı terk etmek üzere olan ruhani ve ölümsüz varlıklar, iki buçuk kilo yeşimtaşlı solüsyonu yutuyorlardı ve bu da onların bedenlerinin üç yıl boyunca mükemmel bir halde bozulmadan kalmasını sağlıyordu" diye yazar. Efsaneye göre, ayrıca, tamamı bu mineralden oluşan bir dağdan fışkıran "yeşimtaşı esanslı bir nehir" vardır ve onun suyundan içenlerin ömürleri uzar. Yeşimtaşının ayrıca Çin

simyası üzerinde büyük etkisi olmuştur. Simyacı K'o Hong (Ke Hong), 4. yüzyılda, aşağıda bahsi geçen efsane hakkında şaşırtıcı bir yorum yapar.

> Yeşimtaşı yağı bu taşı oluşturan dağlarda bulunur. Onu sarp, kayalık ve ulaşımı zor yerlerde buluruz. Bu dağlardan akan yeşimtaşı likörüne gelince, on bin yılı aşkın bir sürenin sonunda yağ halinde pıhtılaşır. Bu yağ, kristal gibi şeffaf ve soğuktur. Eğer onu bulursanız, eziniz ve sebzelerinizin suyuna katınız: birkaç litre içiniz, böylelikle bin yıl yaşarsınız...[9]

Çin ilaç yapımında ana maddesi yeşimtaşı olan bazı preparatlar mevcuttur. Bunlardan biri, "beş iç organın bin hastalığını tedavi eden en yüce ilaç"tır ve kasları güçlendirmeye ve esnetmeye, kemikleri sağlamlaştırmaya, zihni ve başı sakinleştirmeye, bedeni sağlamlaştırmaya ve kanı temizlemeye iyi gelir. Üstüne üstlük, eğer bu karışım ölmeden önce içilirse, üç yıl boyunca bedenin el değmemiş bir şekilde bozulmadan kalmasını sağlar. Tek yapılması gereken, kocaman bakır bir tencerede iri taneli toz haline getirilen yeşimtaşını, *poterium officiniale* kökünü, pirinci ve gül suyunu kaynatmaktır. Elde edilen sıvı süzülür ve "kutsal yeşimtaşı likörü"[10] elde edilir... Cou devrindeki arınma törenleri sırasında yeşimtaşı imparator tarafından yiyecek gibi yutuluyordu. Bu inançların gerisinde, yukarda bahsi geçen, ölülerin ağzına küçük yeşimtaşı parçalarının konulması yatar.[11]

Taocu sistemi açıklamaya girişmeden ve müritlerinin "ölmemenin" sırrına hakim olmak için uyguladıkları teknikleri sıralamaya başlamadan, burada sadece yeşimtaşının Taoculuktaki önemini ortaya koymaya çalışacağım. Yeşimtaşı, hem toprağın mükemmelliğinin hem de ruhani bir idealin sembolü olarak Taocuların çok arzu duydukları bir şeydir. Yeşimtaşı kelimesi birçok isimle bir arada kullanılır. İlkin, Taocunun en temel tanrısı "Yeşimtaşı İmparatoru"dur. "Tao'nun başlangıcını ve ilk adımını belirleyen, Teklik, eksen, ara bulucu ve her şeyin birbirine yaklaştığı merkezdir. Demek oluyor ki tüm Taocu ritüeller, tüm dua ve dilekler bu varlığa yönelirler ki bu da aslında yalnız bir başlangıçtır." Dahası, 10.

河玉綠

Hotan'ın nehirlerinden birinde yeşimtaşı toplayan genç kadınlar. Dişi ana öğe yin'in, bedenlerinde somutlandığı genç kadınlar, eril ana öğe yang'ı temsil eden yeşimtaşlarını kendilerine çekerler. Sang Ying-sing'in (T'ien kung k'ai vu) zanaat teknikleri üzerine derlemesinden alınmış 17 yüzyıldan kalma bir gravür.

yüzyıldan kalma bir Taocu metinde, Taocu kozmolojinin en önemli cennetlerinden birinin başkenti "Yeşimtaşı Başkenti" diye adlandırılır. Nefes alma tekniklerini kullanan Taoculuk, vücudun birçok organını ve uzvunu yeşimtaşına bağlar. Bedenin tamamı "yeşimtaşı ağacı"dır ve onu gençliğin diriliğine kavuşturmak için düzenli bir biçimde nefes alıp vererek beslemek gerekir. Bu egzersizler boyunca daima yutulması gereken tükürük, "yeşimtaşı likörü" veya "yeşimtaşı suyu", hatta ve hatta "yeşimtaşı gölünün berrak suyu" olarak adlandırılır. Son olarak, Taocuların özgürlüğe açılım olarak algılayıp özel dikkat gösterdikleri cinsel uygulamaların adı "yeşimtaşı odaları"dır.[12]

Yeşimtaşı «avcılığı»

Eski bir efsaneye göre, Türklerin eski tanrısı[13] Tengri, Umay adında bir tanrıçaya, Batı Kunlun dağlarına bilgelikle hükmedişini ödüllendirmek için beyaz bir yeşimtaşı sunar. Tanrıça, taşın ona verdiği mutluluğu yeryüzünde yaşayan insanlarla paylaşmak arzusuyla bir ejderha-kaplumbağaya, onu Hotan vahasını sulayan nehre atmasını buyurur. Bu nehri tarayan insanlar bu değerli taşı elde ederler ve nehir "Beyaz Yeşimtaşı nehri" (Türkçede *Yurung Kaş*) olarak adlandırılmaya başlanır ve hâlâ aynı adı taşımaktadır. Yeşimtaşı "avcılığı" geleneği, demek oluyor ki en eski zamanlardan beri uygulanmaktadır.[14]

Hotan'ın yeşimtaşlarıyla Yarkent'inkiler birbirinden farklı renkteydi. Eski Çin sınıflandırması bunlardan beş tanesini dikkate değer bulmuştur. Yeşimtaşı, böylelikle, Çinli kronikçilerin nitelendirmelerine göre yağ beyazlığında, su buharında pişmiş kestane sarılığında, vernik siyahlığında, horozibiği veya kadınların dudaklarına sürdükleri boyanın kırmızılığında ve en son olarak da açık veya koyu yeşil-mavi şeffaflığında olabilirdi. Bu konuda oldukça bilgi sahibi gözüken Ermeni bir yazar, en mükemmel yeşimtaşının (Farsçadaki adını, *yeşm*'i kullanmıştır), kâğıt renginde (Asya'da sarımtırak) ve en az değer bulanın ise mavi, zeytin yeşili veya siyah renkte olduğunu yazar. Belirttiğine göre, tüm bu renkler içinde, da-

marlı olanı Türklerden başka kimse için makbul değildir. Mançu bir yazar, 18. yüzyılın sonunda, Yarkent vahasının en önemli nehri tarafından yuvarlanan, boyuna ve rengine göre oldukça çeşitlilik gösteren yeşimtaşlarını birçok ayrıntı vererek tasvir eder. Tespitine göre, en iri yeşimtaşları* büyük bir meyve tabağı boyutlarında, en küçükleri ise, yumruk veya kestane büyüklüğündedir. Bu taşların renkleri, yalıçapkını tüyü yeşili, arı peteği sarısı ve ateş kırmızısını da içine alarak, kar beyazından mürekkep siyahına kadar çeşitlilik gösterir. Yazar, en nadir ve değerli yeşimtaşlarının beyaz olduklarını ve on çeşidinin bulunduğunu, bunların en safının da, bazen oldukça ufak narçiçeği kırmızısı noktalarla bezeli, koyun yağını anımsatan şeffafımsı taneleri olan beyaz yeşimtaşı olduğunu ekler. Aynı zamanda, parlak, ıspanak yeşili, parıldayan altın beneklerle kaplı yeşimtaşı da makbuldür.[15]

Çinli mücevher yontucuları nehirden "toplanmış" yeşimtaşlarını, Kunlun dağlarından bloklar halinde çıkartılanlara her zaman tercih etmişlerdir. Yıkanmış, akan sularla aşınmış bu taşlar genellikle oval biçiminde ve değişik boyutlarda oluyordu. Kunlun dağlarından inmeleri esnasında suyun şiddetine gösterdikleri dayanıklılık sağlamlıklarının bir göstergesiydi. Ama tercih edilmelerinin asıl nedeni, en güzel sanatsal parçalarını bu taşlardan yapan Çinli sanatçıların hoşuna gidiyor olmalarıydı. Bu nedenle 19. yüzyıl sonlarında bu taş, daha yaygın olarak kullanılan *kaş* teriminden başka, Doğu Türkçesinde "su taşı" (*su-tişi*) olarak da adlandırılıyordu.[16] Yüzyılın başında yayınlanan bir incelemede, Çinli bir yazar Hotan nehirlerinde *avlanmış* en değerli yeşimtaşlarının beyaz olduklarını, ancak üstlerinin bir çeşit "deri" ile kaplanmış olduğunu yazar. Yeşimtaşlarının, uzun süre akıntıyla yuvarlandıklarını, su çekildikten sonra ise nehir yatağında dinlendiklerini açıklar. Suyla yıkanıp, kuma sürtündükten sonra, bu sefer de yeşimtaşı güneşin altında kavrulur ve rüzgârla aşınırdı. Zamanın da yardımıyla, "kızıl armut kabuğu" denilen, sonbahar armudu renginde kır-

* Fransızca metinde "galet de jade" olarak geçiyor. "Galet", suyun parlatıp yuvarlaklaştırdığı yassı çakıl veya kaydırak çakılı anlamına gelir.–çev. n.

mızımsı ve parlak bir kabukla kaplanırdı. Bu dış katmanın altında gizlenen taşın kalitesi iyi olabileceği gibi kötü de olabilirdi. Böyle bir taştan yontulan tüm nesnelere sıradan bir yeşimtaşından yontulanınkine göre iki kat daha fazla değer biçilirdi. Bununla beraber, taşı kaplayan katmanın renginin, sonbahar armudununkiyle aynı olması şarttı. Birazcık daha parlak veya koyu olması durumunda taş, tüm değerini kaybederdi.[17]

Yarkent ve Hotan'dan geçen tüm yolcular ister Çinli, ister Türk veya Avrupalı olsunlar, yeşimtaşıyla dolu bu nehirlerin varlığından, bu taşın ve ticaretinin milattan sonraki ilk yıllardan beri bölgenin ününü oluşturduğundan hep bahsetmişlerdir. 7. yüzyıl başlarında, Tang hanedanının Çin'de hüküm sürdüğü zamanlarda, Müslümanların bu bölgeleri işgal etmesine üç yüzyıl kala, vahanın dini halen Budizm iken, bu bölgede oturanların çoğu, yeşimtaşını on bir yüzyıl sonraki torunlarının hâlâ kullanacakları dâhiyane bir yöntemle "toplayıp", geçimlerini bu taşın ticaretiyle sağlıyorlardı. Çinli bir yolcu, Yu t'ien (Hotan'ın Eski Çincedeki adı) hakkında şöyle yazıyor: "Orada yeşimtaşıyla dolu bir nehir bulunur. Yöre insanları tüm gece boyunca, ay ışığının en yoğun olarak yansıdığı yerleri gözlemlerler ve orada güzel yeşimtaşı bulmakta hiç sorun yaşamazlar."[18] Rivayetler, bu uygulamadan, yeşimtaşının kristalize olmuş Ay ışığından başka bir şey olmadığı sonucunu çıkaracaktır...

Ayrıntılı seyahatnameler ve coğrafi incelemeler, Yarkent ve Hotan'ın değişik dönemlerindeki yeşimtaşı nehirlerinin yerlerini bulmaya ve onları daha yakından tanımaya olanak sağlar. Mesela, Çin hanedanı dönemine ait bir kaynak (936-947), Yu nehrinin kraliyet şehrinin dışında bulunduğunu, Kunlun dağlarından doğduğunu ve bu ülkeye Öküz Kafası dağından ulaştığını ve orada da Beyaz-Yu nehri, Yeşil-Yu nehri ve Kara-Yu nehri olarak üçe ayrıldığını nakleder. Bahsi geçen kraliyet şehri Yotkan şehridir ve o dönemde bölgenin merkezidir. 11. yüzyılda terk edilen bu şehrin kalıntıları günümüzün modern Hotan şehrinin on kilometre uzağında, pirinç ekilen bir ovada, yerin 4 metre altına gömülüdür. Kohmari tepesi adıyla da anılan Öküz Kafası dağı, Kara-Yeşimtaşı (*Kara Kaş*) nehrinin sol yakasında bulunan kutsal bir Budist tapı-

nağının merkeziydi. O zamandan beri, dinsel karizma merkezlerini sahiplenme evrensel prensibine[19] göre, burada, tapınağın kalıntıları üzerinde, Kohmari Mezar adı altında, Müslüman bir ermişin türbesi bulunur. Bu dönemin Budist bir metninde, tepe Goşirga dağı adını alır. Nehir yeşimtaşı açısından zengin olarak tasvir edilir. Öyle ki yeşimtaşı, bölgenin efendisi tarafından düzenli bir şekilde Çin'e haraç olarak gönderilmektedir. Son olarak, yukarda bahsi geçen metin üç yeşimtaşı nehri konusuna ek olarak, bu nehirlerde, aynı kaynaktan gelseler de, suladıkları toprakların farklılığı yüzünden birbirlerinden ayrı renklerde yeşimtaşı bulunduğu bilgisini iletir. Yeşimtaşı araması, senede bir kez, nehirler taştıktan ve çok sayıda yeşimtaşı bırakarak çekildikten sonra yapılıyordu. Anlatıcımız, "Bu uygulama, bölgede '*yu* toplama' olarak adlandırılır" diye belirtir. Son bir husus: Halktan insanların, "kral gelip seçimini yapmadan nehir kıyılarına yaklaşması yasaktı."[20]

Bin yıldan biraz daha az zaman sonra, 18. yüzyılın sonunda, Çinli bir gezgin, Müslüman Yarkent şehrini ziyaret ederken, Pekinli memurların emrinde çalışan vahanın yeni sakinleri olan Müslüman Türklerin yeşimtaşını nasıl elde ettiklerini ayrıntılı olarak tasvir eder:

> Askeri bir mandarin taşın çıkarılmasına göz kulak oluyor. Tecrübeli 30 kadar Müslümanı, bazı zamanlar yalnızca 20'sini nehre indiriyor. Orada, omuzlarına kadar suyun içindeler, çıplak ayaklarıyla taşlara dokunarak ilerlemeye devam ediyorlar. Değerli bir taşa rastlarlarsa, onu ayaklarıyla dokunur dokunmaz fark ediyorlar ve hemen eğilip alıyorlar. Kıyıda bekleyen bir asker gonga vuruyor; mandarin biraz zincifre veriyor [kırmızı renkli bir mürekkep]; işçiler nehirden çıkıyorlar ve taşın üzerini genellikle şi [taş] karakteriyle işaretliyorlar.[21]

Bahsi geçen nehir, Doğu Türkistan'ın en önemli nehirlerinden biri olan Yarkent Derya'dır ve çölün çok ilerlerinde son bulan zengin Yarkent vahasının temelidir. 18. yüzyıldan kalma bir Çin kitabında Yarkent nehri, halk arasında bilinen adıyla Yu-ho –"yeşimtaşı nehri"– olarak geçer. Yüzyılın başında, Taklamakan çölü-

nün kumlarına gömülü birçok Budist tapınağını bulup kazanların başında gelen kâşif Aurel Stein, Yotkan şehrinin çevresinden geçen yeşimtaşı nehirleri hakkında bir araştırmaya koyulur. Ve böylelikle de, bölge için hâlâ ekonomik önemini koruyan yeşimtaşı "avlama" geleneğinin en son uygulamalarından birine tanık olma zevkine erişir. Yeşimtaşı arayıcılarının topraklarına giren Stein, her tarafta büyük çukurların ve birbiri üzerine yığılmış taşların olduğunu gözlemler. Yeşimtaşı arayıcıları kazacakları yeri belirleyip, bir yer kesitine inene değin aşağı yukarı 3 metrelik bir çukur kazarlardı. Bu derinlikte elde edilen moloz tabakasına ulaşınca yeşimtaşı parçalarını aramaya başlarlardı. Stein, çok nadiren olağanüstü parçalar bulduklarını vurgular. Bu nedenden dolayı, örgütlenmiş arayıcıların ekipleri, aşağı tabakadan, "tam zamanlı olarak bu ağır işi yapmakla görevli" 10 ila 30 kişiden oluşuyordu. 100 işçi kışın çalışırken, bu sayı yazın iki katına çıkıyordu. Yeşimtaşının, daha ziyade bir maden işçisinin çalışma biçimini andıran şekilde aranması haricinde, Hotanlılar, eski Çin tarihi kaynaklarında betimlenen, asırlar boyu yaz sellerinden sonra gerçekleştirilen geleneksel yeşimtaşı "avlama" uygulamasını sürdürüyorlardı. Yılın bu vaktinde, çok sayıda fakir köylü nehrin çevresine toplanır ve bu değerli yassı çakıl taşlarını aramaya giderlerdi.[22] Fransız kâşif Fernand Grenard'a göre, yüzyılın dönüm noktasında, 60 ila 70 kişi 25 atölyeye dağılmış durumda Hotan'da yeşimtaşı perdahlama işinde çalışıyorlardı.

Gerçeklikten çok efsaneye dayanan bir başka rivayete göre, yeşimtaşının *avlanması,* nehirlere çırılçıplak dalan kadınlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Kadın, pasiflik ilkesini veya *yin*'i temsil ettiğinden, *yang* ilkesine bağlı yeşimtaşlarının çekimine kapılıyordu. Gerçek olmanın çok ötesinde, burada anlatılan şey, Çin felsefi sisteminde yeşimtaşının yeridir. Bu rivayeti aktaran eser (17. yüzyıl başı), bu taşın sanatkârlığı üzerine fırçayla yapılmış birçok desen içerir; bunlardan biri de Yeşil-Yeşimtaşı nehrindeki bu çeşit bir *avlanmayı* resmetmektedir.[23]

1800'de Çinliler Türkistan nehirlerindeki yeşimtaşlarının işletimi için yeni kurallar benimsediler. Yarkent nehrinde sürdürdükleri

yeşimtaşı *avı*, nehrin kıyısında, onun dağlarda doğduğu yer ile Yarkent şehri arasındaki altı ana noktada gerçekleşiyordu. 500 Müslüman bu işte çalıştırılmak üzere görevlendiriliyordu ve bunlar başlarında *onbaşı* (10 kişinin başı) bulunan onar kişilik ekiplere ayrılıyordu. İmparatorun buyruğu olan haracı karşılamak üzere senede dokuz bin iki yüz elli kilogram ağırlığında taş çıkartmaları gerekmekteydi. Hotan şehrinin bölgesi de buna katılmak zorunluluğundaydı, ancak yeşimtaşı burada, en iyi taşları yuvarlamasıyla ünlü Yurung Kaş (Beyaz-Yeşimtaşı) nehrinde ve yalnızca sonbaharda on beş gün boyunca aranırdı. Kara Kaş'taki (Kara-Yeşimtaşı nehri) taş arama faaliyetleriyle, Kunlun dağlarındaki madenlerden (Sangku, Şuya ve Karang) taş çıkarılması durdurulurdu.[24]

Yüzyılın başında, Hotan'da, bin yıl öncesinde bahsi geçen üç nehirden yalnız iki tanesi kalmıştır. Nehirlerin Çince adları aynı anlamı taşıyarak Doğu Türkçesine çevrilmişlerdir. Çok kıymetli beyaz yeşimtaşı, Yurung Kaş yatağında aranmaktadır. Koyu renkli veya yeşil yeşimtaşları ise, Kara Kaş nehrinin yatağında bulunuyordu. Tarihi kaynaklara göre bir zamanlar bu iki nehrin arasında bulunması gereken üçüncü nehre, Yeşil-Yeşimtaşı nehrine gelince, öyle gözüküyor ki yüzyılın başında, o devirde Yengi Derya (Yeni Nehir) adı altında bilinen, Kara Kaş yakınlarındaki geniş bir kanalla özdeşleşmiş gibidir. Yengi Derya sadece sel zamanları suyla dolardı.[25] İlk iki nehrin Türkçe adları, en eski Türk edebiyatı kaynaklarından Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lûgat-it-Türk*'ünde (11. yüzyıl sonu) geçer.[26] 20. yüzyılın ortalarında, yeşimtaşının Yarkent ve Hotan vahalarının sanatsal ve ekonomik hayatındaki yerini irdeleyen tarihi metinler ve araştırmalar çok zayıftır. Yeşimtaşı halen Kunlun dağlarındaki madenlerden çıkarılmaya veya nehirlerde *tutulmaya* devam etse dahi, ne bugün bölgenin temel faaliyetini oluşturur, ne de 18. yüzyılda olduğu gibi Orta Asya ticaretinin merkezindedir. Nadir çağdaş tanıklıklar arasından, köylülerin zayıf gelirlerine katkıda bulunmak için zaman zaman yatağından taşan nehirden bu taşları topladığını anlatan bir Yarkentliyi sayabiliriz. Hotan'daki yeşimtaşı *avı*, bir zamanlardakiyle kıyas kabul etmese dahi daha çok gelir getiriyor gibidir. Yeşimtaşları, el-

li civarında profesyonel balıkçı* ve vahanın köylüleri sayesinde, bu taşı yontan küçük bir Çin şirketine ulaşırlar. Günümüzde yeşimtaşı *avı*, istisnai bir taş bulunmadığı takdirde, genelde çok az gelir getiren, zor bir iştir. Bu taşlar, bir zamanlar olduğu gibi, kırmızı renkli işaretlerle beş kategoriye ayrılırlar ama beyaz yeşimtaşı inanılmaz nadirdir.[27]

Yeşimtaşı madenleri

Nehirlerde tutulan yeşimtaşlarından daha aşağı kalitede olduğu halde yine de Çinli tüccarlar tarafından beğenilip aranan yeşimtaşları, yukarı Kara Kaş (Kara-Yeşimtaşı nehri) vadisinde, Kunlun dağlarının birçok yerinde, özellikle de Şahidullah denilen bir yerin yakınlarında yer alan madenlerden çıkarılıyordu. Burası, Hindistan'ı, Ladakh'tan –Küçük Tibet adıyla da geçer– ve Karakurum dağ çemberinden Doğu Türkistan'a bağlayan yolu kullanan yolcuların bildiği bir güzergâhtı. Britanyalı William Henry Johnson, 1864 yılında bu yolu Hindistan'dan Yarkent'e kadar takip eden ve yolun beş yüksek geçiş noktasını aşan ilk Avrupalılardan biri olmuştur. Aynı zamanda Marco Polo ve Cizvit Benedict Goës'ten sonra Doğu Türkistan'a giren ve efsanevi Yarkent ve Hotan şehirlerini gezen ilk Avrupalıdır. Ülke, Abel-Remusat'nın *yu* taşı üzerine kaleme aldığı kısa tanıtma yazısından elli yıl sonra bile, Batılılar tarafından halen hiçbir şekilde tanınmıyordu. Yarkent ve Hotan'ın güneyindeki dağlık bölge, modern çağın en son gizemlerinden birini oluşturuyordu. Karakurum dağ çemberinin varlığı Hindistan ve Doğu Türkistan'ı birbirinden ayıran bir engel olarak biliniyordu, ancak kâşifler daha sonraları, bu ilkine eklenen başka bir dağ çemberinin, bir başka engelin daha var olduğunu, yani Kunlun dağlarını keşfettiler. Bu dağ çemberini geçen yol kolay değildi: Yüksekliği altı bin metreyi geçen geçitleri aştığından yolcuda korkunç baş ağrılarına yol açan ünlü yüksek irtifa hastalığını te-

* Yeşimtaşı toplayıcıları Fransızca özgün metinde "pêcheur", yani "balıkçı" olarak anılmaktadır.–çev. n.

tikliyordu. Bu deneyimi, Tacik Pamirlerinde, 1996 senesinde, 4200 metre yükseklikte ben de yaşadım. Bu ağrı, gece boyunca sizi defalarca sıçratarak uyandıran bir çeşit boğulma hissine eşlik ediyor... Bugün, yüksekliği 4500 metreyi aşan, Yurung Kaş'a komşu Keriya nehrinin yüksek vadisindeki yeşimtaşı madenlerinde çalışan işçiler bunu çekmektedirler.[28]

Yolcuların fikrine göre Karakurum yolunun en çetin geçiş noktası, Depsang platosuydu. Johnson, 5600 metre yükseklikteki bu platonun, Pamir'den de yüksek, dünyanın tartışmasız en yüksek platosu, "dünyanın gerçek çatısı" olduğunu düşünüyordu. Bu yol kışın olduğu kadar yazın da tehlikeliydi. Haziran ayında çıkan fırtınalarda kervanların tamamı yok olup gitmişti ve zaten risk almadan geçmenin mümkün olmadığı, sel yataklarını takip eden bu toprak yol, büyük bir gürültüyle akan sular tarafından her an alınıp götürülebilirdi. Tüm bunlar, yolcuların, her şeyin donduğu kış aylarında bu yolu tercih etmelerinin nedenini açıklar. O zaman donmuş taşkınları yürüyerek çıkmak, nereden istenirse oradan geçiş yapmak, çığ altında kalma riskini azaltmak mümkün oluyordu. Öte yandan, dondurucu soğuğa tahammül edebilmek gerekiyordu. Johnson, günlüğünü tutmasının veya harita üzerindeki bir noktayı işaretlemesinin mümkün olamadığını hatırlıyor. Öyle ki, ısıtılmış hokkadaki mürekkep daha kâğıda değmeden donuyormuş. Aynı şekilde, eğer bir dikişte içilmezse, yeni hazırlanan kahve de bir dakika içinde katılaşıyormuş.[29] Bu Karakurum yolunu, politik ve stratejik nedenlerle günümüzde geçmek mümkün değildir, çünkü hem Çin hem Hindistan bu bölge üzerinde hak iddia etmektedirler. 1980'lerden itibaren, Doğu Türkistan'a Pakistan üzerinden, Taşkurgan'dan geçmeye izin veren yola gelince, dağ çemberinin batısından geçtiği için adına Karakurum yolu denilmiş olmasına rağmen, ilk olarak 19. yüzyılın sonunda Britanyalı kâşiflerin tarif ettikleri, Himalayalar'ı boydan boya aşan eski kervan yoluyla hiçbir alakası yoktur. Yeşimtaşı işçileri, Avrupalı yolcuların yaptıkları gibi sadece bu yoldan geçmekle kalmıyor, orada çalışıyorlardı. Ve günümüzde de, yılın birkaç ayı dahi olsa, dayanılması güç ve tehlikeli koşullarda orada çalışmayı sürdürmektedirler. Bu maden-

lerden bir tanesi 4800 metre yüksekliktedir. Bir Uygur atasözüne göre, "Yeşimtaşı madenlerine bin işçi giderse yüzü, yüz işçi giderse onu döner."[30]

Kunlun dağlarına gelince, Cizvit Benedict Goës'in anlattığına göre, 17. yüzyıl başlarında, dağlardan çıkarılan yeşimtaşı blokları "iki onstan biraz daha geniş [iki metre otuz santim] ince tabakadan taşlar halinde" yontulup, "daha sonra yolda taşınabilecek şekilde düzenleniyordu." Bu dağın adı Taş dağı idi ve Yarkent'e 25 günlük yürüme mesafesindeydi. Taşın çıkarılma ve taşınma işi, taşların sertliği, ağırlığı ve aradaki mesafeler, bir de madenlerin irtifaları göz önüne alındığında çok zahmetli bir işti. "Mekânın ıssızlığı ya da mermerin (yeşimtaşının) sertliği yüzünden, bu taşları inanılmaz bir çalışmayla çıkartıyorlardı. Dediklerine göre, taşı yumuşatıp daha rahat yontabilmek adına altında büyük bir ateş yakıyorlardı." Benedict Goës, Kunlun dağlarından yeşimtaşı çıkartma hakkını bölgenin hükümdarının arzulayana yüksek fiyata sattığını belirtir.[31]

Mançu bir gezginin 18. yüzyıl sonu taş ocaklarına dair bir başka tasvirinden ise dağın adının Mi-er-tai olduğunu ve taş çıkartma işinin yüksek irtifada gerçekleştiğini öğreniriz. Bu işi gerçekleştirmek için insanlar, dayanıklılık ve sağlamlıklarıyla yüksek dağların en ideal hayvanı olan yaklardan (Çince adıyla *mao-nieou/mao–niu* "tüylü öküz") faydalanıyorlarmış.

> Müslümanlar, bir ucuna öküzlerin [çev. Yakların] bağlandığı bir aletle, havada asılı vaziyette dağın dik yamacını tırmanıyorlar ve ellerindeki çekiçle vurarak taşları düşürmeye çalışıyorlar; ardından, sonra toplamak üzere aletlerini ve taşları yere düşürüyorlardı. Bu taşlara halk arasında "dağ taşları" denilirdi. Her sene, ilk ve sonbaharda, Yarkent bin beş yüz ila bin yedi yüz kilogram, bazı zamanlarda iki bin kilogram değerli taş [yeşimtaşı] sağlardı.[32]

13. yüzyıl başlarından kalan bir Çin kaynağı, Benedict Goës tarafından dile getirilen, taşın çıkarılmasını kolaylaştırmak için ateş yakıldığını doğrular. Taşların ısısını çok yüksek bir dereceye çı-

kartmak için, yeşimtaşı damarlarının önünde büyük bir ateş yakılırdı. Ardından damarlara su püskürterek, ani ısı değişikliğiyle bloklar çatlatılırdı.... Öte yandan, bu tarz bir uygulama taşı zedelerdi. 19. yüzyıl sonlarında terk edilen yeşimtaşı madenlerini bir Avrupalı ziyaret etme ve ayrıntısıyla tasvir etme imkânı bulmuştur. Madenler 400 metre genişliğe ve 60 metre yüksekliğe ulaşıyorlardı. Bu alan, üç ila altı metre yüksekliğinde ve altı ila dokuz metre derinliğinde deliklerle delik deşik olmuştu. Uzaktan güvercin yuvalarını anımsatıyorlardı.[33] Dağlardan çıkarılan yeşimtaşı için, 1500'lerde Doğu Türkistan'da bulunmuş Buharalı bir yazar şu efsaneyi aktarır: "Ermiş bir adam bir rüya görür. Yeşimtaşını anne kayadan çıkarken görmüş ve onu dünyaya getiren dağın inlediğini duymuştur. Doğarken, yeşimtaşı taze peynir gibi yumuşacıktır ama yere düşmeden önce, Allah'ın buyruğuyla rüzgâr ve hava onu hemen kıvama getirmiştir."[34] Buna benzer bir inanış, iki yüzyıl sonra Çinli bir yazarın kaleminde tekrar karşımıza çıkar: Yeraltında hapis yeşimtaşı, pamuk ipliği görünümünü almış olsa da çıkarıldığı anda sertleşmeye başlayacaktır...[35]

Pekin'deki Yasak Şehir'de sergilenen Çing döneminden (1644-1911) kalma beyaz yeşimtaşından bir heykel, Doğu Türkistanlı iki Türk işçisini, kenarları kalkık koni biçimindeki başlıklarıyla (günümüzde Kazakların ve Kırgızların başlarında görülür), yukarı Kara Kaş vadisindekini andıran bir madende iş başındayken gösterir. Britanyalılar hesabına çalışan Hintli casus İzzetullah, 19. yüzyılın ikinci yarısında Karakurum'u geçerek, yeşimtaşı madenlerinin (Farsçasında *maden-i seng-i yeşm*), Şahidullah türbesi yakınlarında, Kara Kaş üzerinde, göçebe Kırgız Türklerinin yaşadığı Kırgız Cangılı adındaki bir vadinin hemen yanında olduğunu doğrular. Geldikleri yerin adı dikkate alınırsa, görünüşe göre Kırgız olan işçilerin, vadinin 250 kilometre aşağısındaki bir köyden (Kukyar) buraya çalışmak için geldiklerine şahit olur.[36] Dağlarda yaşayan halkın, ovalardakiler gibi, özellikle Çin'in büyük miktarlarda yeşimtaşı aldığı dönemlerde, yaşamlarını bu işten kazandıkları aşikârdır. *Şaza taş* olarak adlandırılan maden yeşimtaşı, katışıksız olmadığından en az değerli olanıydı. Doğu Türkistan'la Kuzeybatı Çin'i 19. yüzyıl son-

larında keşfe çıkan Fransız Fernand Grenard, bu taşın fiyatlarını not almıştır. Hotan'ın batısındaki, Keriya vahasından çıkartılan Luş yeşimtaşının kilosu 9 franka satılırken, Hotan'ın güneybatısındakinin değeri otuz franktır. Buna karşın nehir yeşimtaşlarını satın almak söz konusu olduğunda, eğer bir de taş tüm lekelerinden arınmışsa, fiyatlar bir anda fırlamaktadır. En çok aranan, "Yüzeyinin bir kısmı kırmızımsı bir kılıfla kaplı" *şapanlık* adındaki özel bir türdü. Bu acaba "kızıl kabuklu" yeşimtaşı olabilir miydi? F. Grenard, altı kilo ağırlığında olabilen böyle bir yeşimtaşının, 37 bin franktan alıcı bulabileceğini tespit eder.[37]

Günümüzdeki yeşimtaşı madenleri, Keriya nehrinin yukarı vadisindekiler başta olmak üzere büyük ölçekte ve başarılı sonuçlar veren teknik araçlarla işletilirler. İşçiler yılın dört ayı buralarda çalışır. Bununla birlikte çıkartılan yeşimtaşı, nehirden "avlananlar" gibi koyun yağı beyazı renginde değildir. Bölgedeki üretimi yılda 100 tondan aşağıya gerçekleşmeyen yeşimtaşının sadece birkaç yüz kilosu nehrin beyaz yeşimtaşıdır.[38]

Yeşimtaşı çılgınlığı

Yüzyıllar boyunca, imparatorların en gözde mücevheri olan yeşimtaşı, tüm Çin'i fethetmiş, yalnızca ruhani veya büyülü erdemlerinden dolayı değil, sanatsal ve lüks bir nesne olarak, özellikle de oldukça kâr getiren ticari bir ürün olarak hem kudretli kişiler tarafından hem de mütevazı insanlar tarafından elde edilmek istenmiştir. Yeşimtaşı böylelikle Batı'da eşi benzeri olmayan sanatsal bir endüstrinin hammaddesini oluşturur ve altın çağını, Çing hanedanının hüküm sürdüğü dönemde yaşar. Öyle ki bu hanedanın imparatorlarından biri bu taşa öyle büyük bir düşkünlük sergiler ki, Hotan'ın yeşimtaşı dağını Pekin'e taşıma hayalleri bile kurar.

Yeşimtaşı façetalı yontulan diğer şeffaf değerli taşlardan net olarak ayrılır. Özel bir sınıfa aittir ve ona estetik kalitesini veren esasen perdahlama tekniğidir. Öte yandan, yeşimtaşı dünyadaki en sert taşlardan biridir[39] ve işleyen sanatkârın sağlam donanımlara ve uygun tekniklere sahip olmasını şart koşar. Her ne kadar

Türkistan'da, Hotan ve Yarkent'te, bir de Kuzey Yolu üzerindeki Doğu Türkistan'ın en önemli yeşimtaşı satış merkezi olan Aksu'da taş yontma atölyeleri olsa da, bu çalışma özel olarak Çin'de gerçekleşmektedir. Yeşimtaşı üzerinde çalışmak uzun ve zorludur.[40] Bu taş ne kesilir ne de yontulur; ama bu iş için bu kelimelerin kullanılıyor olması, Fransız dilinde daha uygun kelime bulmanın mümkün olmamasındandır. Çinliler (*ça-mo*) terimini kullanırlar ki bu da uzun soluklu bir çalışma olan, taşın aşındırılarak perdahlanması anlamına gelir. Fernand Grenard, geçen yüzyılın sonunda, yeşimtaşını aşındırmak için üstü tanecikli korindondan* ve silisli kilden, parlatmak içinse çok ince taneli öritten** faydalanıldığını yazar. Öte yandan basit bir bilezik sanatkârın sekiz gün çalışmasını gerektiriyordu. Bilezik yapımından başka, yeşimtaşı, pipo ağızlığı, enfiye şişeleri, ok çekmekte kullanılan yüzükler, hokka kalemler, kemer plakaları ve en çok da büyülü özelliğinden dolayı muska yapımında kullanılıyordu.[41] İş aletlerinin gelişmesi sanatkârların çok daha hızlı çalışmalarını sağladı ama eski çalışma yöntemlerini değiştirmedi. Çelik testere ve çarkların, elmas başlı matkapların kullanılmasından önce uygulanan teknik, yeşimtaşını yeşimtaşına sürterek perdahlamaktı –yeşimtaşından alet üretimi buradan ileri gelir. Aynı şekilde, Çinliler tarafından kullanılan ilk perdahlama maddesi, yeşimden daha sert olan, pudra haline getirilmiş kuvarstı. Bununla beraber, ilk mücevher ustalarının çalışma biçimleri hâlâ soruşturulmaktadır. Nasıl oluyor da bu kadar sert, bu kadar kolay kırılabilir bir maddeden, günümüzde sahip olduğumuz aletleri kullanmaksızın bu incelikte eserler yaratabilmişlerdir?

Aletlerin ortaya çıkmasından önce, arzu edilen biçimi yeşimtaşına verebilmek için kullanılan tekniğin önce aşındırmak ve sonra da perdahlamak olduğunu farz etmek gerekir. İlk aletin ortaya çıkışı bir gizem perdesiyle çevrilidir. Gerçi M.S. 3. yüzyıla dayanan

---

* Birleşimi alüminyum oksit olan, cam parlaklığında, saydam ve türlü renklerde, elmastan sonra en sert mineral, alüminyum taşı, boksit.–çev. n.

** (Fr.: eurite) Bir çeşit feldspat için kullanılır. Feldspat silikatlı bir mineral grubudur.–çev. n.

bir kaynak, kemer tokasının "kara kurbağası yağı" ve "K'ouen-vu kılıcı" yardımıyla işlendiğinden bahseder. Kara kurbağası yağı genel olarak, perdah kumu temelli bir bileşimi olan, yağlı maddelere göndermede bulunur. Yeşimtaşını, kili veya balmumunu yontar gibi yonttuğu düşünülen K'ouen-vu kılıcına gelince, onun pedallı teker testereden başka bir şey olmadığı varsayımı öne sürülmüştür. K'ouen-vu, Çin'in kuzeybatısında yer alan bir bölgenin veya kavmin adı olabilir ki bu da milattan hemen sonraki yıllarda, "K'ouen-vu taşı" olarak anılan bir demir mineralinin nereden geldiğini açıklar. Aynı zamanda K'ouen-vu kelimesinin Hunlara ait olduğu, K'ouen-vu kılıcının da bir Hun kılıcı olduğuna dair görüşler de savunulmuştur. Günlük dilde, bu ifade çok kaliteli bir çelik bıçağı nitelendirmek için kullanılagelmektedir.[42]

Yüzyılın başında Pekin'de mücevher yontucuları, sert minerallerin toz haline getirilip sıvılara karıştırılmasından elde edilen dört çeşit perdah maddesinden yararlanıyorlardı. Etkileri birbirinden farklı olan bu perdah maddeleri perdahlama işleminin değişik aşamalarında kullanılıyordu. En az etkilisi, "sarı kum" adı altında, kuvars kristallerinden oluşanıydı. İkincisinin adı "kırmızı kum"du; süleyman taşından yapılıyordu ve dairesel bir testereyle kullanılıyordu. Üçüncüsüne, yani "kara kum"a gelince, bir çeşit zımparaydı. Dördüncüsü ise, Yunnan ve Tibet'ten gelen yakutlardan imal ediliyordu ve adı da "elmas tozu"ydu. Yeşimtaşına son halini veren deriden tekerlek bu son perdah maddesiyle sıvanıyordu. İlk zamanlar, perdahlanmadan önce, saf olmayan yerleri ayırmak amacıyla yeşimtaşı iki kişi tarafından kullanılan dişsiz demirden bir testere yardımıyla kesiliyordu. Daha sonra ona, kenarları son derece keskin, tahtadan bir eksenin üzerine kurulmuş ve bir pedalla çalışan dairesel bir testereyle daha az kaba bir şekil veriliyordu. Bu eski alet, freze ile beraber yeşimtaşı ustalarının en eski aletidir (12. yüzyıl). Testerenin, taşın girinti çıkıntılarına daha iyi ulaşabilmek için değiştirilebilir, çeşitli boyutlarda birçok diski elbette vardı. Böylclikle yeşimtaşı, en sonunda, dairesel küçük testere hareketleri, tel testere ve delmek için elmas uçlu bir freze kullanan mücevher ustası tarafından yontulabilecek ha-

le geliyordu. Bu aletler sayesinde taşa en incelikli biçimler verilebiliyordu. Neredeyse tamamlanmış olan yeşimtaşından nesne, taşın kalitesini ortaya koymak için son bir perdahlama işlemine ihtiyaç duyuyordu. Bu aşamadaki perdah aletleri, ince ahşap tekerler ve en güçlü perdah maddesi olan yakut tozu hamuruyla sıvanmış öküz derisinden ibaretti.

Yeşimtaşının perdahlanması ve yontulmasının birbirini izleyen aşamaları, Çinli sanatçı Li Şi-çiuen tarafından, 20. yüzyıl başlarındaki Pekinli mücevher ustalarının hünerlerini ve kullandıkları aletleri oldukça detaylı biçimde gösteren bir suluboya serisiyle betimlenmiştir. Sanatçı, sanatkârların ortamında araştırma yapmış ve görüşmeler esnasında birçok not almıştır. Yeşimtaşı meslek loncası, geçmişte olduğu gibi özellikle perdah kumlarının içeriğine ilişkin sırlarının üzerine titrediğinden yapılan bu araştırma elbette rahatsızlık vermiştir.[43]

En büyük yeşimtaşı sanatkârlarını barındıran Çin atölyelerinde, bazı eserler yıllar süren titiz bir çalışmanın ürünüydü. Sabır, yeşimtaşı çalışanları loncası üyelerinin en temel erdemiydi.

İmparator Çien-lung (1711-1799), 1755 ile 1760 yılları arasında Doğu Türkistan'ı tümüyle, kalıcı olarak fethetmiş ve yeşimtaşına sınırsız bir tutku besleyerek, bu sanatın koruyucusu olmuştur. Türkistan'dan gelen taşların miktarını, bir daha asla ulaşılamayacak bir oranda artırmış, eşi benzeri olmayan, kendilerine "dağ" dedirtecek denli irilikte sanat eserlerinin yapımını sağlamıştır. Bu hanedan zamanında yeşimtaşı sanatı doruğa çıkmış ve altın devrini yaşamıştır. Öte yandan, 18. yüzyıl porselen, lake, fildişi ve resim sanatlarındaki mükemmellikle de nitelendirilmektedir.

Aslında, geçmişin yeşimtaşı eserleri, güçlü bir ilhamla ve daha iyisini yapma arzusuyla yanıp tutuşarak kopya ediliyordu. Bu eserler o kadar mükemmeldiler ki birçok çağdaş uzman, bu eserlerin eski objelerin kopyası olduğundan şüphe etmiştir.[44] Böylelikle, varlığını mükemmel kopyalarında sürdüren eskilerin birçok eserini, zamanında yapılanlardan daha üstün olan bu kopyalarıyla tanırız. Çanların ve yeşimtaşının sessel özelliklerinden faydalanan birçok benzer objenin durumu budur. Bunlar bir veya birkaç ye-

şimtaşının bir arada kullanımından oluşup genelde Konfüçyüs tapınaklarında kullanılırlardı. 1794 yılında, Yarkent valisi, İmparator Çien-lung'a müzikal taş olarak kullanılmak üzere 39 adet yeşimtaşı levha göndermişti.

Çing hanedanı sırasında, Pekin'in teşvikiyle, boyutları ve temsil edilen motiflerin zarafetiyle sıradışı yeşimtaşı bloklar yontulmuştu. Bu "dağlar" bin beş yüz ila dört bin beş yüz kilo ağırlığındaydılar ve Kunlun dağlarındaki madenlerden çıkarılıyorlardı. Bu eserlerin içinden en tanınmışı, Çin'in güneyinde, Yang-cou şehrindeki bir atölyede yapılanı, (daha sonraları *Yeşimtaşı Kralı* adını alacak olan) *Büyük Yu* adıyla ünlü olmuştur. Eserin gerçekleşme hikâyesi, olabilecek en sıradışı hikâyelerden biridir. Mücevher ustalarının betimlemeleri gereken model, İmparatorluk Sarayı'nın atölyelerinde, Song dönemine ait, azgın Sarı Yeşimtaşı nehrinin sularını sakinleştiren Büyük Yu'nun efsanesini gösteren bir desene dayanılarak resmedilmişti. Bu resimde sarp dağlar, şelaleler, nehirler, mağaralar, ağaçlar ve çeşitli işlerde çalışan insanlar görürüz. Öte yandan, bu efsanenin seçimi şaşırtıcı değildir, çünkü yeşimtaşı çok sıkı bir biçimde Yu mitiyle, Şia hanedanının ilk imparatoru olan ve eski Çin efsanelerine göre tufanı kontrol altına almış kahramanla ilişkilidir. Yu, bir tanrıçadan aşağı yukarı otuz santimetrelik büyülü bir yeşimtaşı tableti almıştır; ki bu sayı gökyüzü ve yeryüzü ölçümleri için bir devir uzunluğuna tekabül eder. Yeşimtaşından bu obje, toprak ile su arasındaki dengenin oluşturulmasını sağlamaktadır. Böylelikle, yeşimtaşı yukarıdaki ve aşağıdaki dünya arasındaki aracı rolü üstlenmektedir.[45]

Pekin, yeşimtaşı bloğunu 1780'de Yang-cou'ya, bu şehrin mücevher ustaları tarafından işlenmesi için balmumundan bir maket eşliğinde gönderir. Balmumundan maketin bozulup dağılmasından endişe eden Yang-coulu zanaatkârlar, taşı yontmaya başlamadan önce maketin tahtadan bir kopyasını yaparlar. İki metre yirmi beş santimetre yüksekliğe, bir metre genişliğe sahip bitmiş eser 1787 yılında Pekin'e geri gönderilir. İmparator taşa kendi yazdığı bir şiiri kazıtır ve imparatorluk mührünü basar. *Suları Sakinleştiren Büyük Yu,* bu döneme ait iki anıtsal eserle beraber, günümüzde, Pe-

kin'in Yasak Şehir müzesindeki Çien-lung Yeşimtaşları köşkünde bulunmaktadır.

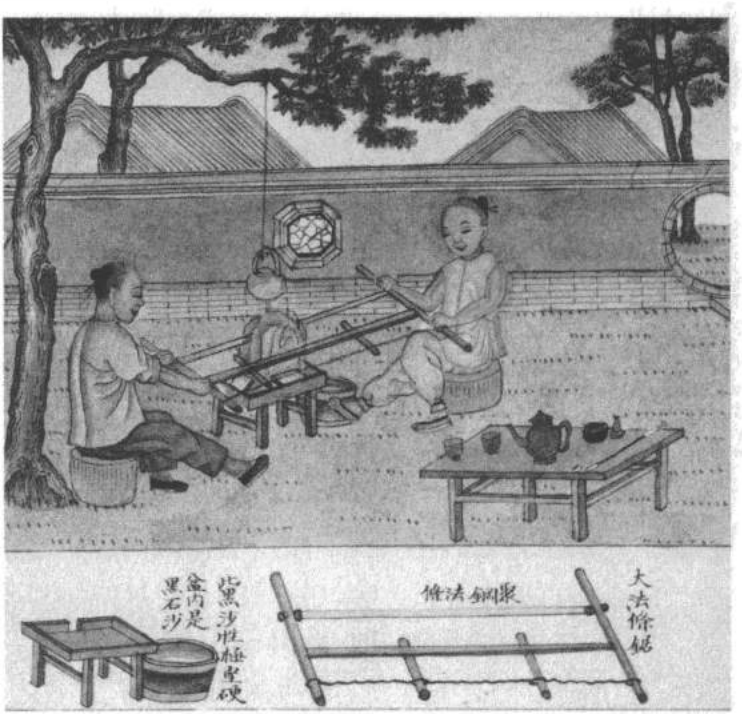
Mançu devrinin sonunda, Yasak Şehir yeşimtaşından yapılmış on binlerce sanatsal obje barındırıyordu. Bunların birçoğu, imparator halen sarayda oturmasına rağmen, Cumhuriyet döneminde (1911) alınıp satıldı. 1933 yılında, Yasak Şehir halka açıldı ve bir müze yeşimtaşından parçaları topladı. Bin dört yüz yedi obje sergilendi ancak müzenin depolarında çok daha fazla eser vardı. Mançurya'nın Japonlar tarafından işgal edilmesi üzerine, Pekin üzerinde dolaşan tehdit karşısında, "dağlar" haricindeki koleksiyonun önemli bir bölümü Şanghay'a ve Nankin'e gönderildi veya Çin'in birçok bölgesine dağıtıldı.

20. Yüzyıl Başlarında Pekin'de Yeşimtaşı Perdahı

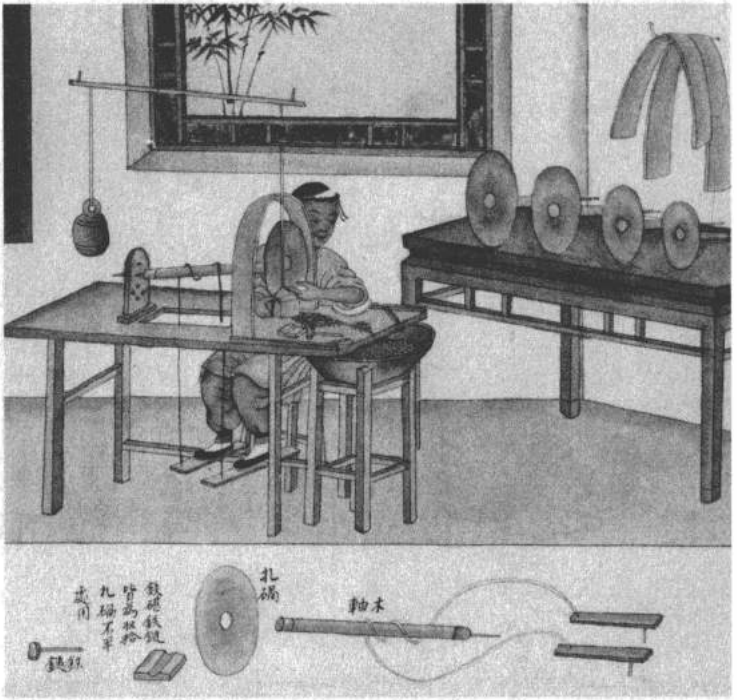
Pekin'de yüzyılın başında yeşimtaşı sanatkârları üzerine bir araştırma yapmakla görevli Çinli bir ressam tarafından gerçekleştirilmiş bu suluboyalar, 1906 yılında, sadece yüz adet baskısı yapılmış, oldukça nadir, yalnızca birkaç kütüphanede bulunabilen bir kitapta yayınlandılar: The Bishop Collection. Investigations and Studies in Jade, *New York.*

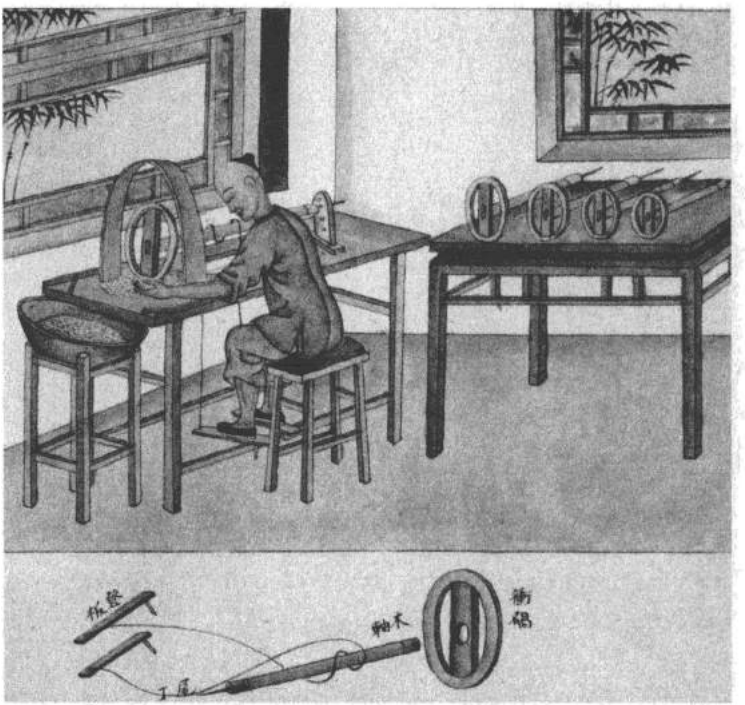
Yeşimtaşı işçiliği birçok alete başvurur ama bunların ***hiçbiri tek*** *başına, aslında aşındırıcı olan "taş kumları"nın yardımı olmadan inanılmaz sertlikteki bu taşın üstesinden gelemez.* ***Bu "taş kumları", taşların bir pirinç tanesi boyutlarına gelene*** *kadar* ***bir*** *dibeğin içinde* ***kırılıp ufalanmasından elde edilir. Ardından çok ince haneli bir elekten*** *geçirilir,* ***yabancı maddelerden arınması için yıkanır ve üzerine su eklenerek kullanıma*** *hazır hale* ***getirilir.*** *Gravürün altında, değişik kumları içeren kaplar görülür:* ***çok sert olarak tasvir edilen kara kum; biraz daha yumuşak olan kırmızı kum; kırmızıdan da yumuşak olan sarı kum. En soldaki kap ise "değerli taş tozu" olarak anılan, yalnızca deriden bir çarkla kullanılan ve yeşimtaşına son halini veren dördüncü bir kumu içerir.***

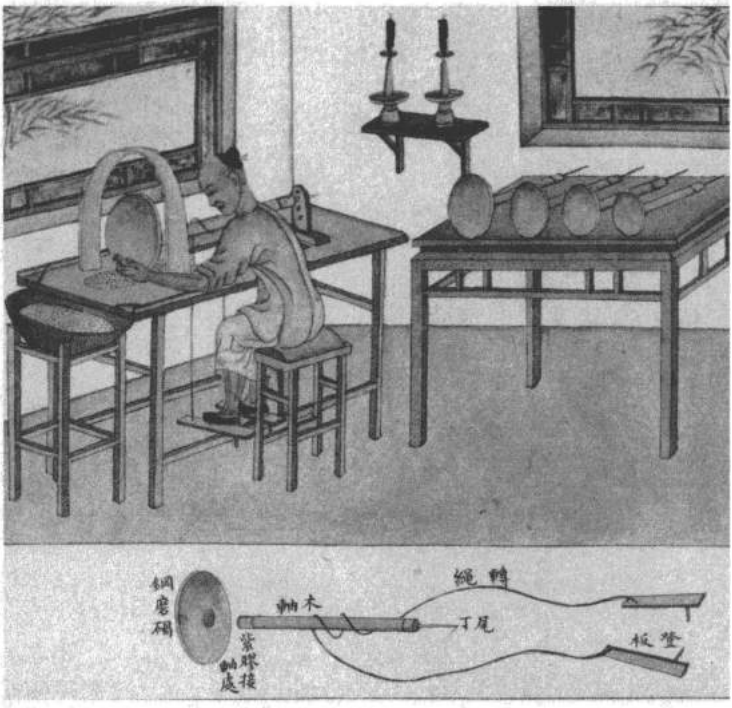
Kullanılan alet, suyla karıştırılmış kara kumla ıslatılan çift saplı çelikten bir testeredir. Eğer yeşimtaşı bloğu çok ağır ve büyükse, gravürde görüldüğü gibi dışarıda yontulur. Eğer yalnız on, on beş kilogram ağırlığındaysa bir teraziye asılır ve uzun ağızlı bir testereyle yontulur. Yeşimtaşı, genelde, meyve gibi soyulup kaldırılması gereken bir kabukla kaplıdır. Bu yeşimtaşı işçiliğinin ilk aşamasıdır.

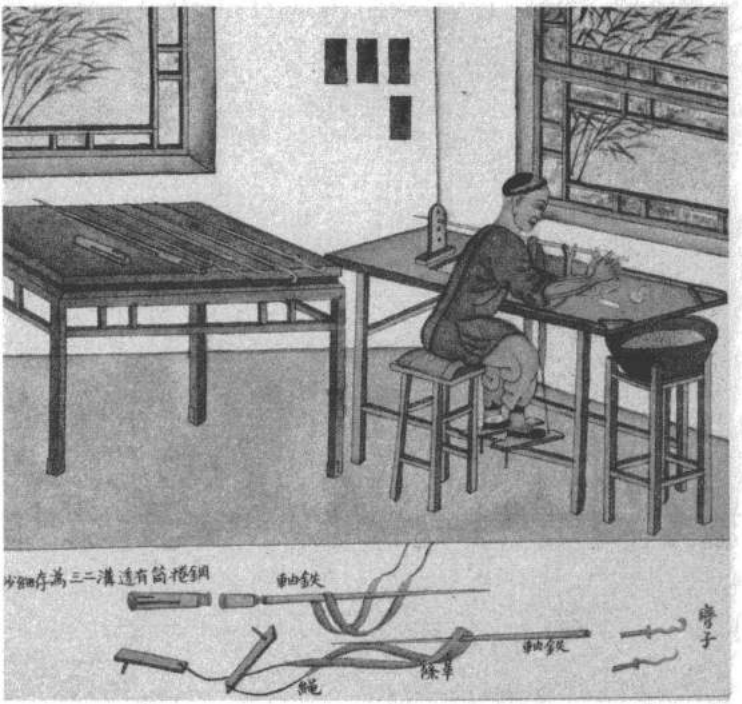
Daire biçimindeki testere, yeşimtaşını, bir kere "kabuğundan" sıyırdıktan sonra, kare veya dikdörtgen bloklar halinde yontmaya yarar. Bu testere, tahtadan bir dingile oturtulmuştur ***ve*** *kenarları bir bıçağınki kadar keskin tek bir çelik daireden oluşmuştur. Testere sıvıyla karıştırılmış kırmızı kumla ıslatılır. Eğer yeşimtaşı parçası hacimli ve ağırsa, gravürde görüldüğü gibi bir terazinin ucuna asılır. Eğer küçükse, elde çalışılır. Gravürün aşağısında, birçok alet-edevatın arasından, uzun ağızlı testere, ahşap dingil ve* ***testerenin*** *hareket ettirilmesine yarayan pedalları görüyoruz. Değişik boyutlardaki* ***testereler*** *masanın üzerinde duruyor. Sanatkârı fırlayan yeşimtaşı parçacıklarından korumak amaçlı* ***ahşap koruyucular duvara asılmış vaziyettedirler.***

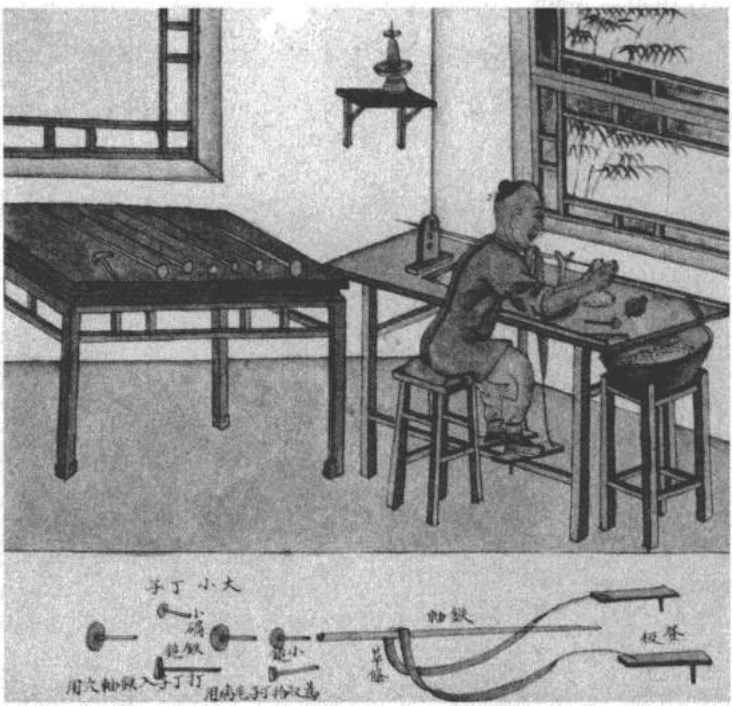
Kare ve dikdörtgen şeklindeki yeşimtaşı bloklarının sivri köşelerini yok etmek için, sanatkâr bir çubuğun geçebileceği deliği bulunan bambu levhaların üzerine oturtulmuş çark biçimindeki çelik disklerden faydalanır. Yeşimtaşı bloğu pürüzlerinden sıyrıldıktan sonra, çark sayesinde, taşa tasarlanan nesneye yaklaşan bir şekil verilir.

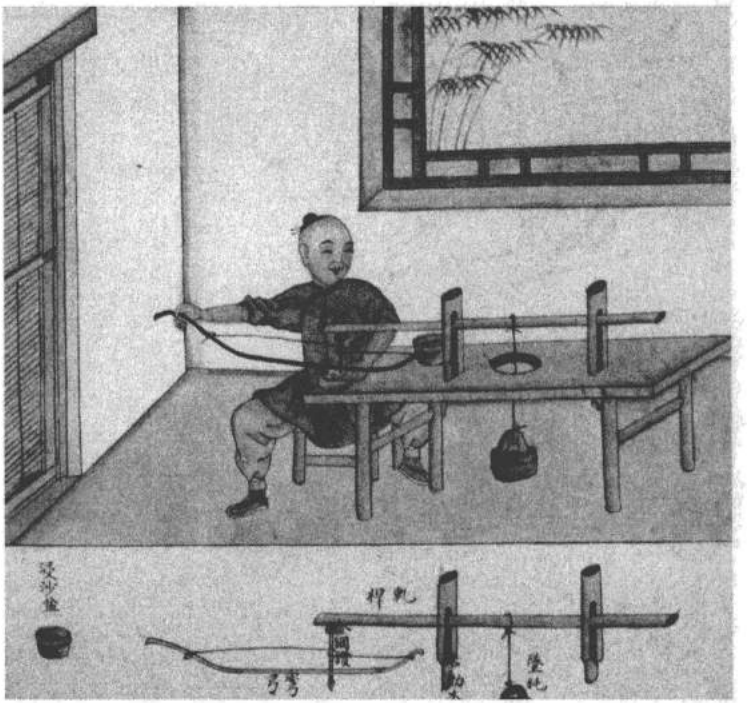
Tahtadan bir eksen üzerine sabitlenmiş değişik boyutlardaki çelik çarklar, şekli ortaya çıkmış parçayı perdahlamakta kullanılırlar. Bu aşama da tamamlandıktan sonra, yeşimtaşının üzerine elmas uçlu bir delgi yardımıyla sanatsal motifler işlenir.

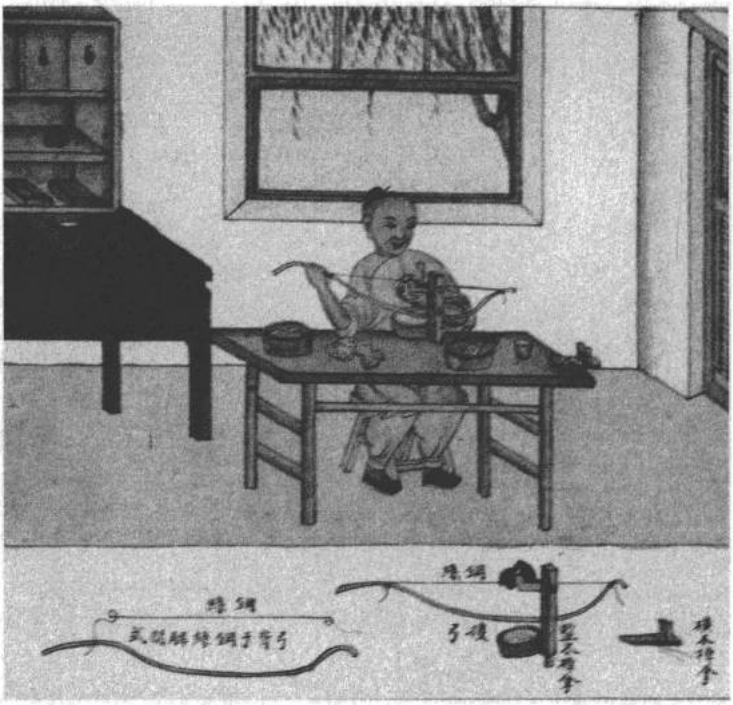
Sanatkâr bir yeşimtaşı parçasının içini boşaltmak istediğinde, silindir biçiminde çelikten bir delgi kullanır. Kalan kısmın, çelikten işleme kalemi ve bir çekiç yardımıyla çıkarılması gerekmektedir. Eğer, yeşimtaşı parçasının ağzının dar, içinin geniş olması gerekiyorsa, sanatkâr tirbuşonu andıran çelik burgularla bu işlemi gerçekleştirir.

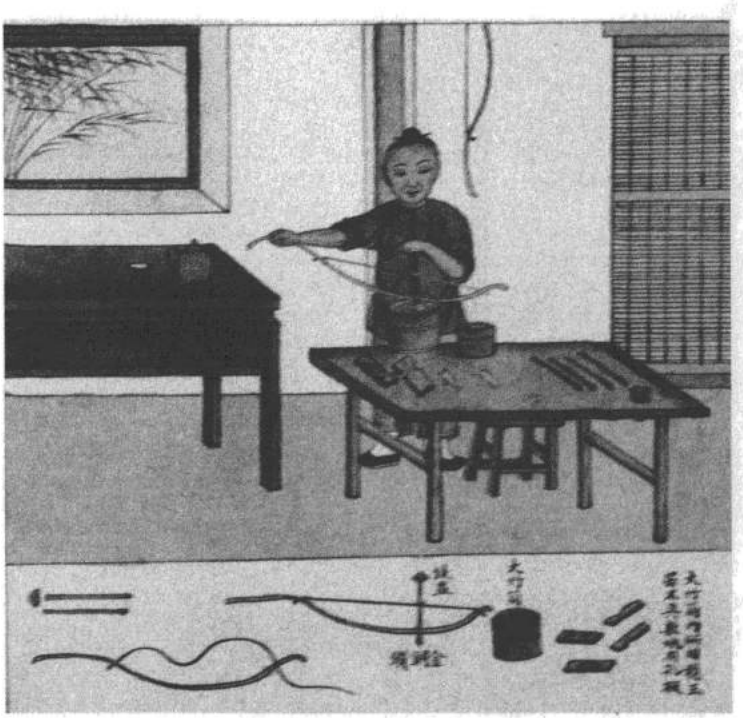
Yeşimtaşını yontmak ve üzerine motif işleyebilmek için iki tip alet kullanılır. İlki, şekli yüzünden "tırnak" diye adlandırılan, ağzı bıçak gibi keskin, çelikten küçük disklerdir. ***Diğer diskler ise yine çeliktendir ama bu sefer kenarları daha keskindir. Tüm bu aletler, sanatkârın çalışma biçimine*** *göre çeşitlilik gösteren* ***değişik boyutlardadır.***

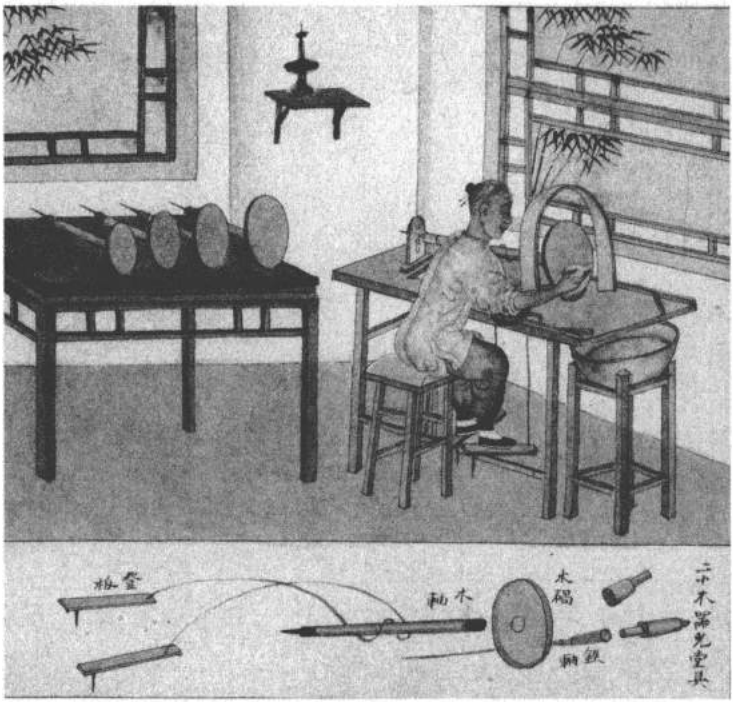
Yeşimtaşı parçasının delikleri elmas uçlu bir delgiyle delinir ve motifler çelik telli bir yay testere tarafından çizilir. Parçanın daha sonra perdahlanması gerekir. Sanatkârın önünde elmas uçlu delgiyle yay testere görülüyor. Sol eliyle yeşimtaşı parçasını tutarken sağ eliyle bu testereyi yönetiyor.

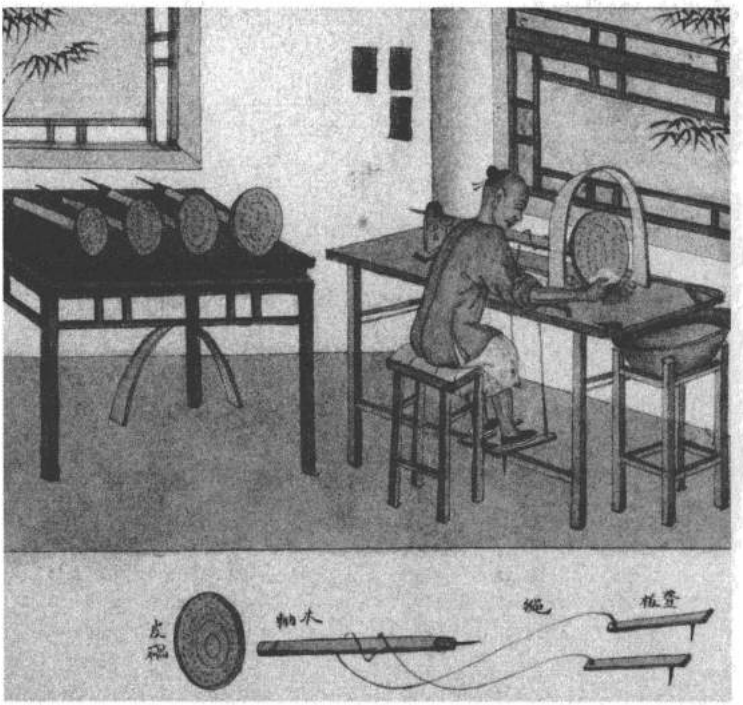
Yeşimtaşı parçası, elmas uçlu bir delgiyle delindikten sonra, bir yay üzerinde gerilmiş, çelik bir ip sayesinde işlenir. Çelik ipin bir ucu parçanın deliğinden geçirildikten sonra ***yaya bağlanır; çelik ip kullanılmadan önce "kum" ve suyla ıslatılır.***

Tütün tabakaları, yüzükler, pipo ağızlıkları gibi küçük nesneler çalışılırken elde tutulamazlar. Bu yüzden, aşağı yukarı yirmi santimetre yüksekliğinde içi su dolu bambu bir silindirin içindeki, suyun yüzeyinde kalan, nesnelerin boyutlarına göre oyukları olan ahşap plakaların üzerine yerleştirilirler. Yeşimtaşı, plakaların oyuklarının içine konur. Bu da, sanatkârın sol eliyle elmas delgiyi kullanırken sağ eliyle de parçayı delmek için yayı oynatmasına imkân verir.

Elmas tozuyla veya renkli "kumlar"dan biriyle yapılan bir macunla kullanılan ahşap perdah çarkı, yeşimtaşına parlaklığını vermeye başlıyor.

Deriden çarklar sayesinde yeşimtaşının perdahlanması tamamlanır. Bu çarklar dört ya da beş öküz derisi parçasının kenevirden bir iple birbirine bağlanmasından oluşur. Çapları beş santimetreyle otuz santimetre arasında değişir ve su katılmış "değerli taş tozu" temelli bir macunla kullanılırlar. Bu aşamanın sonunda elde edilen yeşim, onu tanıyanların takdir ettikleri sıcak ve parlak görünümüne kavuşmuş olur.

Kum Denizlerinden Çin Seddi'ne

Doğu Türkistan'ı bir uçtan bir uca geçen kervan yolları, insanların ve inançların birbirine karıştığı bazı vaha şehirlerini birbiri ardına sıralar: Yarkent, Çerçen, Hotan... Bu şehirlerin planlamaları bu karmaşık yapıya kanıttır. Dağlar ve çöller arasında sıkışıp kalmış, Çinli, Tibetli, Arap, Türk ve Moğol nüfusa sahip, Kaşgar'dan Kia-yu-kuan'a uzanan Orta Asya, apaçık Doğu vurgusu taşıyan dinsel bir rekabetin ana merkezi olmuştur. Yeşimtaşına giden sarp ve engebeli yol üzerinde en son galip gelen ise Hz. Muhammed olmuştur.

1995'te, Sinkiang'ın kapılarının yabancılara açılmasından on yıl sonra, ilk defa Yarkent ve Hotan vahalarını ziyaret etmek ve aynı zamanda da bu vahada Nakşibendi tarikatından bazı sufilerin evlerinde kalma olanağı bulduğumda, bu iki kentteki Türk nüfusun ve daha ziyade de kırsal kesimdeki civar köylerin hayat tarzları ve fikirleri üzerinde zamanın bir etkisinin olmadığını keşfettim. Şehirlerin bazı belirli kesimlerinde özellikle yoğunlaşan çok önemli bir Çinli nüfusun varlığına rağmen, penceresiz evleriyle eski Müslüman mahallelerinde, yüzyıllar öncesindeki gibi bir hayatı yaşamaya devam eden bir dünya barınır. Rastladığım sufiler, kütüphanede okuduğum 17. yüzyılın kroniklerindeki şeyhler gibi davranıyorlardı. Mahallenin sessizliği zamanı durdurmuştu. 1866'da ilk batılı gezginin Yarkent'e gelmesinin üzerinden 130 yıl geçmişti ama bu bölge ile buranın dini ve kültürel gelenekleri hak-

Türk halklarının –buradakiler özellikle Hunlardır– Çinliler tarafından betimlenmesi, Trésors de Chine et de Haute-Asie'*den alınmıştır, Paris, BNF, 1979.*

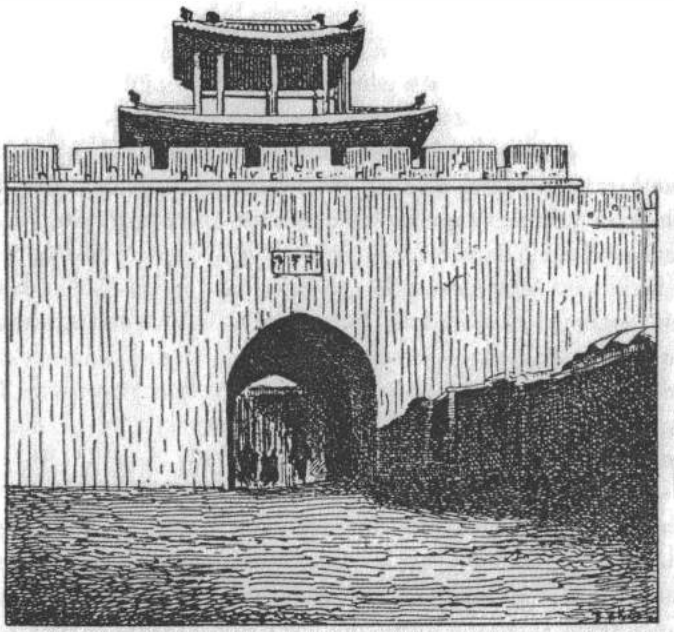
kındaki bilgilerimiz halen çok eksiktir. Öte yandan, günümüzde, Sinkiang'ın Özerk Uygur bölgesi Çin Halk Cumhuriyeti'nin Çinlileri için, uzak bir bölge olarak kalıyor, Yarkent ve Hotan'ın vahaları ise daha da uzak bir dünyayı ifade ediyor.

Geçit vermez dağlar ve aşılamaz çöller tarafından korunan, yeşimtaşı yolunun tecrit olmuş vahaları çok uzun zaman uygarlığın buluşma noktasıydı. İlk önceleri burada, Hint-Avrupa dillerini konuşan halklar, Tokharyanlar ve eski İranlılar yaşıyorlardı. Sonra-

sında bu halklar onların torunları Hotanlılar ve Sogdlar ve birçok etnik grup tarafından işgale uğradı ve bu Çinli, Tibetli, Arap, Türk ve Moğol işgalciler ilk yaşayanlara değişik ölçülerde karıştılar. Türkler buranın en son işgalcileri oldular ve 19. yüzyıl sonundan itibaren Çinliler iyiden iyiye kendilerini hissettirdiler. Burada karşılaşan birçok din –Budizm, Hinduizm, Zerdüştilik, Hıristiyanlık ve Manikheizm–, bazen sağduyuyla beraber yaşamış, bazen de büyük bir şiddetle birbiriyle çarpışmıştır. En son olarak İslam kendini kabul ettirmiştir ve halen yeşimtaşı yolunun ruhani yasasını oluşturan İslam'dır. Kültürel alışverişler bu vahaları, Mazdeist ateşlerin yakıldığı tapınak kalıntılarıyla, *stupa*'ların veya Budist manastırlarının harabelerinin yanyana yer aldığı ve hepsinin de camilerin veya Müslüman evliya türbelerinin dibinde olduğu, büyük bir zenginlik içeren müzeler haline getirdi. Üstüne üstlük, vahanın şu an yaşayan halkının hafızasının kökleri, üzerine İslamiyet cilası çekilmiş her çeşitten inancı, uygulamayı ve efsaneyi koruyan, Peygamberin dininden çok daha ötelere uzanan kültürel ve dini bir geçmişe dayanır.

Yeşimtaşı toplanması ve Çin'le yapılan yeşimtaşı ticareti, en nihayetinde, bir açıdan, bu vahaların halklarını uzun vadede yüzyıllar ötesinden birbirlerine bağlayan etkinliklerdir. 6. yüzyılda vahanın yeşimtaşı zenginlikleri iyice biliniyordu ve 8. yüzyıla gelindiğinde nehir sularında ay ışığının en yoğun yansıdığı yerler aranmaktaydı... Bu zamanlarda, vahada yaşayanların duaları Zerdüştilik panteonunun tanrılarına veya Buda'ya yöneliyordu. Tarihi kaynaklar, bu dönemde, ipek böceği üretiminin bölgeye girdiğini ve ipek üretiminin başladığını, yeşimtaşından sonra bu üretimin, Hotan'ın büyük Asya yollarının batı sınırlarına kadar ulaşan ününe katkıda bulunduğunu belirtirler.

> Bir zamanlar Hotan'da ne dut ağacı ne de ipek böceği vardı; bunları komşu bir krallıktan istedi, o da vermek istemedi ama Hotan kralı onlardan kız isteyince, bu isteği kabul edildi. Nişanlısını almaya gittiğinde, ona şöyle denildi: "Bizim ülkemizde ipeğimiz yok; kıyafet yapabilmeniz için, ipek böceği almanız gerekiyor." Bu şekilde ikaz edilen genç kız, başlığı-

Yarkent kapısı olduğu söylenen, "yeni şehir"e, yani Mançu şehrine girilmesini sağlayan Hotan'daki kapı.
Aurel Stein'ın çizimi, Sand-buried Ruins of Khotan, *Londra, Fisher Unwin, 1904.*

> nın dolgulu astarına ipek böceklerini yerleştirdi; gümrük bekçileri onu denetlemeye cüret edemediler; işte bu zamandan itibaren ilk defa [Hotan'da] ipek böcekleri oldu. Prenses, ipek böceklerini öldürmeme ve kozaların sadece kelebekler uçtuktan sonra kullanılması kuralını benimsetmek için, taş üzerine bir yazıt kazıttı...[1]

Hotan, Doğu Türkistan'ın veya belki de tüm Türkistan'ın ipek üretiminde en başta gelen şehri olarak kaldı.

Son Budistler ve Hotan vahası

İlk Arap istilalarından sonra gelen İranlı Samani misyonerlerin Doğu Türkistan'ın güney vahalarına İslamiyet'i sokmasından önce, 9. yüzyılda, en yaygın din Budizm ve hemen arkasından da Zerdüştilikti. Buda'nın vaazları, M.S. 2. ve 3. yüzyıl civarlarında, güney vahalarına, Hotan, Yarkent ve Kaşgar'a ulaşmıştı. Bunda en etkili olan da, Pamir ve Himalaya platolarından gelen, kervan yollarını ve özellikle de Doğu Türkistan'ı, Afganistan ve İran'ın kuzeyinde yer alan Baktria'nın önemli Budist merkezlerine bağlayan Asya yollarını kullanan hacı ve tüccarlardı. Bu kuzey yolları, Çin'e girişin en kolay yapıldığı yollardı. Bu da, Budizm'in Hindistan'dan değil de, temel olarak batıdan doğuya doğru, yani Afganistan'ın Belh ve Bamyan gibi Budist şehirlerinden doğuya doğru yayıldığını açıklar. Yu t'ien, Eski Hotan, aniden, bu dinin en temel merkezlerinden biri haline gelir. Efsane, şehrin kuruluşunu Budist imparator Aşoka'ya ve bir Çin prensine atfeder. Aynı şekilde, şehrin azizi de, Keşmir asıllı, Hotan'ın ilk Budist manastırının kurucusu, Vairokana adındaki Budist bir keşişten başkası değildir.

Vahayı 4. yüzyılda ziyaret eden Çinli hacılar, binlerce keşişin yaşadığı manastırlarla ve birçok dini eserle dolu bir şehirle karşılaşmışlardı. Temsil edilen Budist öğreti, Büyük Taşıt (Mahayana) anlayışıydı. Her ailenin evlerinin önünde küçük bir anıt (*stupa*) dikmesi âdettendi. Vahanın ve komşu şehirlerin dinsel hayatına, azizlerin devasa resimlerinin asıldığı büyük kutlamalar ahenk veriyordu. Çinli keşiş Şuan Zang'ın ziyaret ettiği 7. yüzyılda tarihinin doruk noktasına erişmiş olan Hotan'da beş bin keşişin yaşadığı yüz kadar manastır barınıyordu. Bu manastırlardan özellikle birinde otuz üç metrelik kocaman bir *stupa* vardı; kalıntıları bugün Yotkan'a çok uzak olmayan Sumiya'dadır. Şehir, aynı zamanda, 4. yüzyıldan beri önemli bir Budist eğitim merkeziydi ve bilginleri bu dinin Çin'e aktarımında önemli rol oynamışlardı. 10. yüzyılda Budizm Hotan'da, Hinduizm'in gölgesinde kalan Hindistan'a göre çok daha gelişmişti.

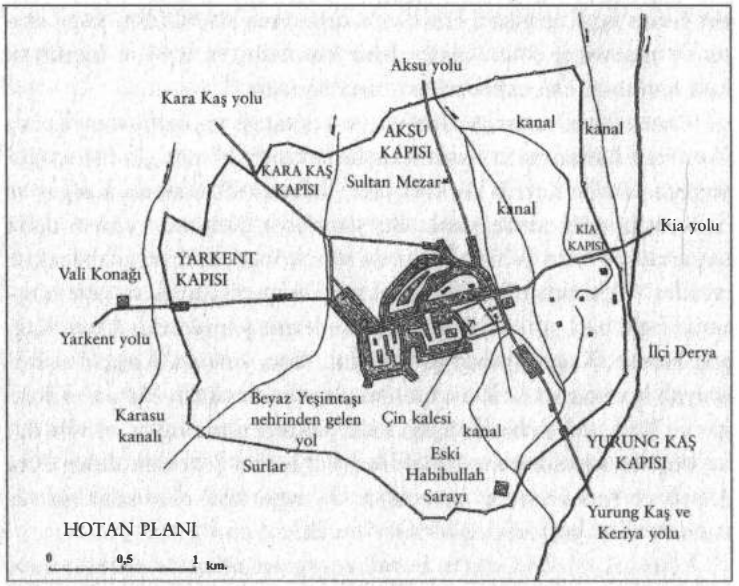
Orta Asya Budizm'in en büyük merkezi durumundaydı; Çin'e ve hatta Japonya'ya buradan geçecekti. Bu şatafatlı dönemin kalıntıları arasında birkaç Budist sitesi kalmıştır. Hotan şehrinin doğusundaki bu siteler, 3. ve 4. yüzyıllar arasında, burasını sulayan ırmakların kurumasına yol açan korkunç bir su dengesizliğinin yaşanması sonucu insanlar tarafından terk edilmiş, çöl kumlarına gömülmüştür. Günümüzdeki şehre en yakın olanı, Kara Yeşimtaşı nehrinin kıyısındaki, terk edilmiş Yotkan kentidir. Büyük Yol'da önemli bir düğüm noktası oluşturan batıdaki Kaşgar şehrine gelince, burada, Budist devirde, Hotan'ın yaşadığı parlama gerçekleşmemiştir. Vaha, Doğu Türkistan'ın en ünlü şehirlerinden biri olmadan önce, İslamiyet'i kabul eden ve Müslümanların Budist tapınak ve manastırlarda yaptıkları tahribatın acısını çeken ilk yer olmuştur.[2]

Aynı dönemde Budizm, Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki vahalarda, Büyük Yol'un ana güzergâhını oluşturacak olan Kuzey Yolu'nda ortaya çıkıyordu. Bu dinin merkezleri şimdiki Turfan yakınlarındaki Kuça ve Karahoca (Kao-çang/Gao-chang) siteleriydi. Kuzeydeki Kuça vahası, güneyde Hotan neyse oydu: Budizm'i ve Hint kültürünü yayan büyük bir merkez. 3. ve 4. yüzyıllarda etkileyici sayıda Budist anıt mezarlarına ve din adamına rastlanıyordu. Hükümdarın sarayı bile, kayanın içine oyulmuş dik Buda heykelleriyle süslü bir manastır havasına sahipti. Şehir, her yıl düzenlenen büyük kutlamasıyla ünlüydü; tören alayını oluşturan binlerce insan Buda resimleri taşıyordu. Kalıntılar açısından fakir olan güneye karşın, Kuça bölgesinde birçok dini yapının ve iki büyük sitenin yıkıntıları mevcuttur. Daha doğuya gidildiğinde, Karahoca vahası, 9. yüzyılda Uygur Türkleri bu şehri başkentleri yapınca, devletin dini Manicilik, krallığın çoğunluğu Nasturi Hıristiyan olsa da, Orta Asya Budizmi'nin başkenti haline gelerek Kuça'nın yerini aldı. Steplerin dini hoşgörüsü bu dinlerin yan yana barış içinde yaşamalarına olanak veriyordu. 12 metrelik kalınlıklarıyla, Karahoca'nın pişmemiş toprak bloklardan etkileyici surları tüm seyyahları çarpmıştı. Bu vahada bulunan birçok Budist yapıt Uygur dönemine aittir ve Yunan-Budist sanatının Uzakdoğu'nun en uzağında, Kandahar'daki ifadesidir. Bazı tapınaklar Manici mabetle-

rin yerini işgal etmiştir. Fresklerle süslenmiş birçok dini yapı, *stupa* ve manastır, çölün olağanüstü kuruluğu ve üzerini kaplayan kumdan mantosu sayesinde korunabilmiştir.[3]

Güney Yolu'unun gerilemesi ve yeşimtaşı tüccarlarının Kuzey Yolu'unu kullanmaya başlamasıyla beraber, Hotan giderek çöküşe geçti. Budist devrin kraliyet şehri, İslamiyet devrinde, Kaşgar ve Yarkent'in gölgesinde kaldı. Bu şehirlerin konumu ticarete daha uygundu ve "Altı Şehir" ülkesinin yeni yöneticilerinin gözbebekleriydiler. "Altı Şehir", Doğu Türkistan'ın yeni adıydı ve onu oluşturan belli başlı altı vaha şehrine gönderme yapıyordu: Aksu, Kaşgar, Hotan, Kuşa, Turfan ve Yarkent. Ama yine de, Kaşgar'ın Britanyalı konsolosu C. P. Skrine, bu yüzyılın başında, Hotan'ın Kaşgar ve Yarkent'ten hiç de aşağı kalır yanının olmadığını, aksine daha büyüleyici olduğunu kaydeder ve "bu iki şehirden daha Orta Asyalı ve Rus sınırına, Avrupa'ya ve 'uygarlığa' olan uzaklığı yüzünden daha geri kalmış olduğu"nu ekler.[4]

Johnson, Cizvit Goës'in buradan geçmesinden iki yüzyıl sonra, 1866'da bu şehri ziyaret eden ilk Avrupalıdır ve şehri, Orta İmparatorluğun baskı rejiminden özgürlüğüne kavuştuğu ve Çinli halkın da kıyımdan geçirildiği esnada keşfetmiştir. Çin ile olan ticaretin durduğuna ve Müslümanların vazgeçemediği çayın kıtlığına dikkat çekmiştir. Britanyalı, bazı Hotanlıların, kumların altında gömülü ve yüzlerce yıllık eski şehirlerden çıkarılan çay destelerini içtiklerini şaşkınlık içinde belirtir. Johnson, şehri etkileyen ve düzenli olarak da hâlâ da etkilemeye devam eden kum fırtınalarını da yaşamıştır. Hiç rüzgâr olmadığı halde, havanın bütünüyle kumla yüklü olduğunu, öyle ki kitap okuyabilmek için öğle saatinde dahi mum yakmanın gerekebildiğini yazar. Bir de Hotan'ın "eski" ve "yeni" şehri vardır: İlki 7,6 metre yüksekliğinde, 6 metre genişliğinde pişmemiş topraktan bir surla korunuyordu; kaleyi barındıran ikincisi ise, 6 metrelik bir iç sur ve 50 metrelik bir dış sur ve bunlara eşlik eden bir hendekten ibarettir. Johnson, Hotan'ın kağanı Habibullah'ın şehrin ve kalenin sokaklarında devriye gezen bekçiler tutulması haricindeki tüm Çin âdetlerini reddettiğini, bu bekçilerin yere vurulduğunda çok ses çıkartan içi boşaltılmış tah-

Hotan'ın planı
(Kaynak: D. Forsyth, Report of Sir Forsyth's Mission to Yarqand in 1873, Kalküta, 1975.)

ta bir bastonla gezindiklerini, aynı uygulamaya Yarkent'te de rastlandığını belirtir.[5]

20. yüzyıl başlarında haberalma ile görevli bir grup Osmanlı subayı kış vakti Taklamakan'ı Kuşa'dan Hotan'a geçmek mecburiyetinde kalırlar. Buraya 1917 yılında gelen askerler, şehrin bir veba salgınına yakalanmış olduğunu görürler, ancak tedariklerini sağlamak, kervan hayvanlarını başka hayvanlarla değiştirmek için burada bir iki gün kalmak zorundadırlar. Veba yüzünden şehrin bakımı yapılmamıştır ve Türk subaylar sokakların pisliği ve mide bulandırıcı kokular karşısında dehşete kapılırlar. Doğu Türkistan'ın vahalarındaki İslamiyet'in durumuna genel olarak bakıldığında, bahsi geçen Türk askerlerinin yolculuklarının anlatısı –ki buna Müslüman Tatarlarınki de eklenebilir–, Batılı yazarların kaleme aldıklarından daha zengindir, çünkü onlar Müslüman dininin gerçekliklerinin ve sorunlarının farkındadırlar. Öyle ki, Batılı ya-

zarların akıllarına bile gelmeyecek soruları sorup, sadece İslam diniyle yakınlığı olanların bilebilecekleri yargılar ortaya koymaktadırlar. Mesela, bu askerlerden biri, gerçekliği tartışmalı hadisleri kullanarak toplum içinde nüfuz sahibi olan Hotan ulemasının derin cehaleti karşısında isyan eder. Aynı zamanda, Hotanlıların geri kalmış hayat anlayışını, özellikle de vahanın şaşırtıcı sapkınlığını ortaya koyan çokeşlilik uygulamasını kınar.

> Hocalar tarafından zehirlenmiş olan bir kısım halk, iki günde bir kadın alır ve boşar. Zevceliğe (karılığa) intihab olunan (seçilen) kızlar arasında dokuz yaşında masumlar doludur. Bu, şer'i bir fuhuştur. Ulema bunu hayvani şehvetlerine uygun gördüklerinden: "Kadınlar" derler, "İnsanların hevasını teskin için yaradılmışlardır. Hakkında hadis vardır." (...) Halk arasında Ahmet namında bir şahıs tanıdık ki, on bir yaşında bir kızcağız ile teehhül etmiş, zevcesine hediye olarak bir de lastik top almıştır. Bu zevceyi çok defa kapısının önünde top oynarken gördük.[6]

En şaşaalı döneminde İstanbul'da eğitim görmüş bir Osmanlı subayının, bu çeşit bir manzara karşısında duygulanıp dehşete düşmesini kolaylıkla anlayabiliriz. Tüm yolcular, ister Müslüman ister Avrupalı olsunlar, Hotan ve Keriya gibi bilgi merkezlerinin en uzağında, yeşimtaşı yolunun en doğusunda kalmış şehirler başta olmak üzere, Sinkiang vahalarının içinde bulundukları geri kalmışlığı doğrulamışlardır. Kaşgar'daki Britanya konsolosu, 1920'li yıllarda, "Haremindeki kadınların kendisini belli bir mesafeden takip ettiği, bileğinde bir kartal tutan, şatafatlı giysiler içerisindeki bir Keriya beyini Piccadilly'de dolaşırken görse hangi Londralı donup kalmaz" diye hicveder.[7]

Buda'nın yerini alan Muhammed

İslam Orta Asya'da 642 yılında, Arapların Amu Derya nehrinin kıyılarına gelmesi ve Zerdüşti Sasanilerin savaşı kaybetmeleriyle ortaya çıkar. 8. yüzyılın başına gelindiğinde, Buhara ve Semerkand şehirleri ve Batı Türkistan'daki Fergana vadisi Pey-

gamberin dinini kabul etmişlerdir. Bu dönem, Zerdüştiliğin gerilemesinin başlangıcı olduğu gibi, Manikheizm'in ve bir süre sonra Budizm'in de gerilemesinin başlangıcıdır. Aynı dönemde İslam dini, Araplar ve İran kökenli Şii tarikatlar tarafından Doğu Türkistan'a sokulmuştur. Müslüman evliyaların menakıbnamelerinin aktardığına göre, Müslümanlarla Budistler arasında şiddetli çatışmalar olmuştur. Müslümanlaştırma seferleri Büyük Yol'u izlemiştir. Kaşgar bölgesi ve Aksu ülkesi Fergana vadisinden başlamak üzere işgal altındadır. Diğer seferler Yarkent şehrine ve Hotan'a ulaşmaktadır. Hotan dehşetli savaşlara sahne olmuş ve bu savaşların anıları yer adlarında korunmuştur. Günümüzde, Hotan vadisinde, savaşta ölmüş birçok Müslüman gazinin ve dervişin naaşlarını barındıran türbelere rastlamak mümkündür. Halk gelenekleri burayı "şehitler ülkesi" (Şahidanlık) olarak adlandırır. Öte yandan, üzerinde Müslüman anıtların yükseldiği ama "Hindu Şehri" (Hindistan şehri)[8] denen, toplumsal hafızanın eski sakinlerinin anısını koruduğu, Budist harabeleriyle dolu bir alana da rastlamak mümkündür. Sonunda, 8. ve 9. yüzyıllar arasında güney yeşimtaşı yolundaki ve kuzeyde Kuşa vahasındaki Budist kültür tamamen yok olmuştur. Marco Polo 13. yüzyılda Hotan'ı ziyaret ettiğinde sadece Müslümanlarla karşılaşır. Bununla birlikte, 7. ve 8. yüzyılda Arapların Müslümanlaştırma seferleri, İslamiyet'in yeşimtaşı yolunda nihai olarak yerleşmesi sonucuna varamamıştır.

Müslümanlaştırmanın ikinci aşaması, büyük ölçüde, Zerdüşti dininden Sasanilerin yerini alan, ilk Müslüman-Pers hanedanı olan Samaniler yönetimindeki İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Horasan bölgesinden gelen sufiler (mutasavvıflar) sayesinde yaşanmıştır. Bunlar, 9. ve 10. yüzyıllar arasında, vaha ülkelerindeki İslamiyet'i güçlendirmişlerdir. Sufi dervişler, Peygamberin dinini büyük bir ateşle yayarlar ve efsaneye göre, 10. yüzyıl ortalarında, Türk Karahanlı hanedanının ilk hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'e geçişi bunlardan biri sayesinde olmuştur. Ünlü bir halk destanında, hükümdar büyük bir mutasavvıf ve "gazi" olarak yansıtılmıştır. Bu destan, Doğu Türkistan'daki sufiliğin yayılmasında çok önemli olmuştur ve Satuk Buğra Han'ın Kaşgar yakınlarında,

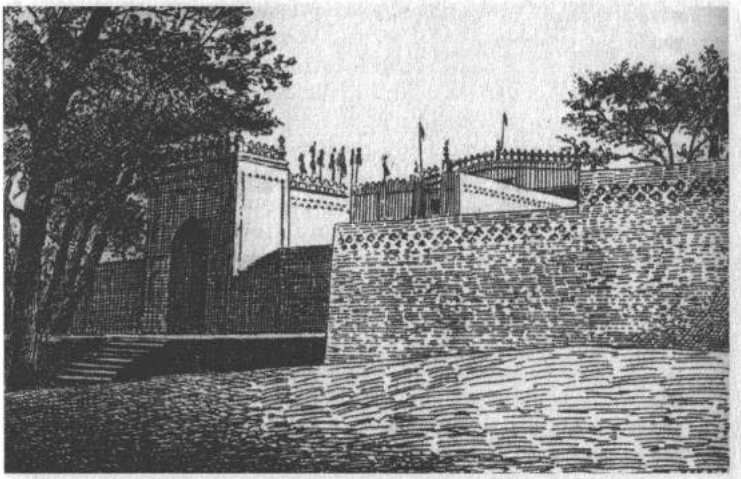
Artuç'daki türbesi bugün de hâlâ Müslüman dünyasının bu bölümünde en fazla hürmet gösterilen kutsal mekânlardan birisidir. Müslüman tüccarların ve dervişlerin ilk propagandası meyvelerini vermeye başlamıştı. İşte bu dönemden sonra, dervişlerin hareketleri Doğu Türkistan Türkleri arasında yoğunluk kazandı, Şamanların ve Budistlerin sayısı azalırken bu yeni dinin dervişleri giderek çoğaldı. Yine bu devirde Hotan hükümdarı İslamiyet'e geçti.

Öte yandan, Budizm, özellikle Koço (Turfan yakınlarındaki) ve Kumul başta olmak üzere Kuzey Yolu'unun vahalarına iyice yerleşmişti. Bölge, önceleri Budist olan, ancak 14. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmiş Moğollar tarafından fethedildikten sonra Müslüman olan Uygur Türklerinin denetimindeydi. Bununla beraber, 15. yüzyılın başında dahi Turfan'da küçük Budist manastırlara rastlamak mümkündü. Neredeyse beş yüzyıl boyunca Müslümanlar ve Budistler yan yana yaşadı ve savaştılar; zaman zaman birbirlerine hoşgörü gösterip karşılıklı alışveriş içinde oldukları da vakidir. Her zaman faal olan dervişler, 15. yüzyılın başlarına dek, Çin sınırındaki Kumul vahasına kadar İslamiyet'i yayma mücadelelerine devam ettiler. 16. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'da tamamen yok olan Budizm, İslamiyet'in mimarisinde, hayat biçiminde ve tasavvufunda görünür izler bıraktı. Aslında, İslamiyet'in en temel kurumlarından olan medrese, tüm İslam dünyasına yayılmadan önce ilk olarak Orta Asya'da ortaya çıkmıştır. Medresenin mimari yapısı, ibadet, eğitim ve ortak yaşam işlevlerini birlikte barındıran *vihara*'nın (Budist manastır) bir kopyasıdır elbette. Daha sonra bu işlevlere medresede de rastlanacaktır. Arkeologlar, Belh'in kuzeyindeki Acina Tepe'de (Afganistan'ın kuzeyi), 7. ve 8. yüzyıllardan kalma, merkezi bir avlunun çevresine yerleştirilmiş dört eyvanlı bir plan üzerine inşa edilmiş bir *stupa*-manastır kompleksinin kazısını yaptılar. Manastır kısmı, ibadet mekânlarından, keşiş hücrelerinden ve büyük bir toplantı salonundan oluşuyordu ve hepsi de birbirlerine koridorlarla bağlıydılar. Bu yapı, medrese mimarisinin ruhuna çok yakındır ve Acina Tepe'nin bu medresesi bir Rus şarkiyatçısına Müslüman eğitim yapısının Budist kökenli olabileceği hipotezinin ilhamını vermiştir. Öte yandan, 8. yüzyılda

Kaşgar'da kaleme alınmış Müslüman Türklerin ilk edebi yapıtında (*Kutadgu Bilig*), Budizm'de görülen iktidarı ve zenginliği çileci bir hayat ve özgürlük arayışı için terk eden prens temasının İslami uyarlaması rahatlıkla bulgulanır. Bu tema, Buda'nın hayatının bir açıklanışıdır ve mükemmel bir mistik değerler dizgesine dönüşmüştür. Buda'nın hayatına dair bu efsane, aslına bakılırsa Orta Asya'da Manici yorumlarıyla zaten bulunmaktaydı ve 8. yüzyılda Arap edebiyatına girmiştir. Çileci prensin hikâyesi sufi edebiyat tarafından derlenmiş olup, bize Budist Belh kentinin çileci prensi İbrahim Edhem'in (9. yüzyıl) tahtından vazgeçip, derviş hırkasını tercih ettiğini öğretmektedir.[9] Bir ceylan, avcı olan genç prensi avcılığı bırakmaya teşvik etmiş ve ölmeden önce neden dünyaya geldiğini anlaması için "uyanış"a geçirmiştir. Bu anlatı, Uygur dilindeki, Buda'nın ta kendisi olan altın yaldızlı bir geyiği öldürmekten suçlu acımasız avcı kral Dantipala'nın, pişman olmasına rağmen acılar içinde ölmesinin hikâyesini anlatan Budist bir *cataka*'ya* yakın bulunabilir. Bu anlatının Müslüman ve Kazak bir versiyonunda, Buda yerini Muhammed'e bırakır.[10] Ünlü bir sufi haline getirilen İbrahim Edhem'in adı, Ural'dan Çin kapılarına kadar, Orta Asya mistik şiirinin en başta gelen temsilcisi Ahmed Yesevi'nin (12. yüzyıl) metinlerinde sıklıkla geçer.

Britanyalı bilim adamı Aurel Stein'ın 19. yüzyıl sonunda Taklamakan çölünde, kaybolmuş Budist tapınaklarını araştırırken uyguladığı yöntem, kazıları Müslüman evliya veya derviş türbelerinin çevresinde düzenlemekti. İslamiyet'in bu kutsal yerlere, bir zamanlar orada bulunan Budist manastır veya tapınakların kutsiyetini kendine mal etmek için yerleştiğine ikna olmuştu. Stein yanılmamıştı ve keşifleri bu iki dinin *kutsal topografyasının* birbirinin aynısı olduğunu ortaya çıkarmıştı. Budist mekânların kutsallığı İslam'a aktarılmış bulunuyordu. İslam, yalnız vahaların ve çölün Budist tapınaklarını değil, aynı zamanda Pamir ve Himalayalar'daki kutsal mekânları da sahiplenmiştir. Bu durumun örnekleri çoktur. En belirgini, hava açık olduğunda Yarkent yolundan gö-

* Cataka: Buda'nın değişik yaşamlarını anlatan, öğretici nitelikte ve halk arasında çok yaygın hikâyeler – çev.n.

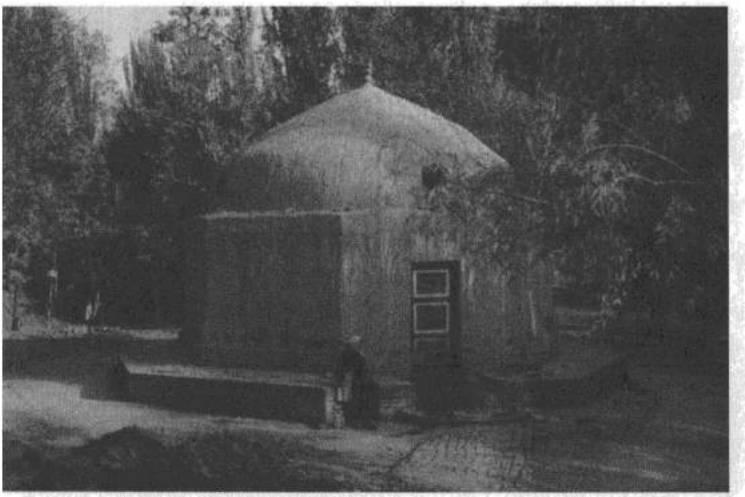
Hotan yakınlarındaki büyük türbe, Sultan Mezar.
***Aurel** Stein'ın çizimi,* Sand-buried Ruins of Khotan, *Londra, Fisher Unwin, 1904.*

züken, Hindistan'ı Çin'e bağlayan yolun üzerinde bulunan, Karakurum Himalaya sıradağlarının en ünlü tepesi Muztag Ata dağıdır. Bu dağ, tüm dinlerin hayal güçlerini harekete geçirmiştir. Budist efsanelere göre, bir *arhat* (Budist azizi, çilekeş) dağın merkezine yerleşmiş, derin bir meditasyon içinde yaşıyordu. Bir gün, vücudunu çürümeye bırakarak havada yok oldu ve Budistler onun için dağın zirvesine bir *stupa* inşa ettiler. Birkaç yüzyıl sonra göçebe Kırgız Türkleri bu efsaneyi Müslümanlığa uyarladılar. Müslüman bir pirin dağın erişilmez yüksekliğinde yaşadığını savundular. Başka rivayetlere göre, Muztag Ata dağı, aralarında Musa'nın, İslam tasavvuf inancının anahtar figürü ve Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'nin de bulunduğu, birçok evliya ve ermişin ruhlarının dinlendiği devasa bir Müslüman mezarıdır. Kırgız Türkleri ayrıca bu dağın tepesine, içinde yaşayanların sonsuz sevinç ve mutlulukla dolu oldukları eski bir şehri yerleştirirler; bu şehir özellikle Tibetlilerde çok yaygın bir efsane olan Şambala'nın İslami karşılığıdır.[11] Rus ressam Nicholas Roerich'in 20. yüzyıl başlarında Doğu Türkistan'da, Moğolistan ve Himalayalar'da aradığı efsanevi kent budur.[12]

Hotan vahasında eski bir Budist tapınağın üzerinde kurulmuş, direk ve bayraklarla yeri belirtilen bir yatır, yazarın çektiği fotoğraf.

Hotan civarında, Manda Boynuzu olarak adlandırılan, çilekeş bir Budistin inzivaya çekildiği bir mekân, yerini bir Müslüman veliye ve onun türbesine bırakır (Kohmari Mezar). Az ötede, sıçanlara adanmış eski bir tapınak Müslüman türbesine dönüşmüştür. Geleneğe göre, hacı veya yolcu burada yatan veliye saygı göstermek için durur ve orada yaşayan binlerce güvercini besler. Bu yer *Kum-rabat Padşahim*, yani "kumlar barınağının ilahı" veya Gü-

Kaşgar yakınlarındaki evliya türbesi, yazarın çektiği fotoğraf

vercin tapınağı (Kaptar Mezar) adlarıyla tanınmaktadır. Hotan'da, ayakta duran bir Buda heykeliyle süslü büyük bir Budist manastırının civarında yükselen Bova Kamber mezarına ziyarete gitme geleneği halk arasında hâlâ vardır. Geçen yüzyılın sonunda, Aurel Stein, çöl kenarlarında yaşayan Müslümanların ağzından, on iki asır öncesinde Hintli ve Çinli kronikçilerin inandıkları, kumlarda kaybolmuş şehirlere dair efsaneler dinlemişti.[13] Aynı şekilde, Fransız Dutreuil de Rhins, Hotan'ın doğusunda, 7. yüzyılda keşiş Şuan-zang tarafından anlatılmış, sonradan Müslüman evliya menkıbelerine uyarlanan Budist kökenli iki efsaneyi derlemiştir. Bu efsanelerden birinde Buda, diğerinde çölde kaybolmuş şehirlerin hikâyeleri anlatılır:

> Rivayete göre, ülkeye müjde ilk defa Elçiler Yılı'nda, havada uçarak Mekke'den Çıra'ya varan peygamberin akrabası İmam Cafer Teyran tarafından getirilmiştir. Budist keşiş [Şuan-zang] bize Keriya'da sandal ağacından, yirmi ayak yüksekliğinde ve ışıklı, Hindistan'daki Koşabi kentinde yapılmış bir Buda heykeli olduğunu anlatır. Buda bu dünyayı terk ettiğin-

de, heykel havalanarak tıpkı Cafer'in yaptığı gibi Hotan-Keriya krallığına gelmiştir. Mezarı Keriya'da bulunan Cemaleddin'in efsanesi ise, Tanrı'nın ona yaptıkları haksızlıklar yüzünden Keteklilerden intikam aldığını, şehirlerini kumun altına gömdüğünü anlatır. Bu efsane, Ho-lao-lo-kia'da yaşayanlar tarafından hor görülen Buda'nın, onlardan aynı şekilde intikam alıp, Keriya'ya çekildiğini anlatan Budist arhat efsanesinin aynısıdır.[14]

Doğu Türkistan'a komşu bölgelerde Budizm'in İslamiyet tarafından yutulmadığı tek bölge Tibet'tir. Yüksek dağları ve sert iklimiyle korunan bu ülke, 13. yüzyıldan itibaren Hindistan'a, 8. ve 15. yüzyıllar arasında da Orta Asya'ya varmış olan İslam akınlarından kurtulmuştur. Tibet'e yönelik tek istila ve İslamlaştırma teşebbüsü, Doğu Türkistan'dan yönetilmiş, Nakşibendi tarikatından sufi hükümdar Said Han'ın kışkırtmalarıyla gerçekleştirilmiştir. 16. yüzyılda Kaşgar'dan yola çıkan ordusu, Lhassa'ya giden Karakurum yolunda ilerlemiş ama büyük Mansarovar gölüne geldiklerinde gerisin geriye dönmek zorunda kalmışlardır. Bir yüzyıl sonra, sufi hükümdar Afak Hoca, Dalai Lama'nın ve Türkistan'ın kuzeyine yerleşmiş Lamacı Kalmukların desteğini alarak güneydeki vahalar üzerindeki iktidarına yeniden kavuşmak ister. Afak Hoca bu niyetle Lhassa'ya olsa olsa bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Bununla beraber, Müslüman evliya hikâyeleri, Afak Hoca'nın Dalai Lama'ya üstün geldiği büyülü bir düellonun sonucunda, sufi hükümdarın Dalai Lama'nın yardımını aldığını anlatır. Bunun sonucunda Dalai Lama İslamiyet'i kabul etmiş ve Afak Hoca'ya düşmanları karşısında destek olmuştur. Tarih bu evliya menkıbesini elbette yalanlamaktadır, ancak şunu da belirtmek gerekir ki, belki de bu olayla ilişkili olarak, 17. yüzyılda Dalai Lama, çoğunluğu Keşmir kökenli Müslümanların Lhassa'ya yerleşmelerine izin vermiştir.[15]

Yarkent'in sufi hükümdarları

16. yüzyıl ortalarında, Orta Asya'daki bir Türk hanedanının vakanüvisi olan Mirza Muhammed Haydar Duğlat, yeşimtaşı yolu vahalarının İslamiyet öncesi devrinin tamamen sona erdiğine ve tarihle efsanenin şimdiden birbirine karıştığına tanıklık eder.

> Kaşgar ve Hotan'ın doğu ve güneyinde kum çölleri bulunur... Eski zamanlarda bu çöllerde büyük şehirler vardı. Bunlardan bazılarının adlarını halen hatırlarım, Lop ve Ketek, ama diğerlerinin ne adı ne de kalıntısı günümüze dek ulaşmıştır. Vahşi deve arayan avcılar bazen bu şehirlerin kalıntılarına rastladıklarını ve bunların saray, minare, cami gibi görkemli yapıtlara ait olduklarını ama kısa bir süre sonra oraya tekrar gittiklerinde ortada hiçbir şeyin kalmadığını çünkü her şeyin kumlarla kaplandığını anlatırlar...

Bu tarihçi bir yandan da bize Yarkent ve Hotan şehirlerinin tasvirini yapar. Buna göre, bölgenin o dönemde üç büyük özelliği vardır. Bunların ilki, bahsi geçen iki şehrin nehirlerindeki yeşimtaşlarıdır. İkincisi ise Hotan'ın doğusundaki çöllerde bulunan yaban develeridir. Bu develerin nesli günümüzde kaybolma tehlikesiyle karşı karşıyadır ve sadece Lop çölünde rastlanır. Ve son olarak buranın üçüncü özelliği ise, bölgenin dağlık alanlarında yaşayan bir tür sığır olan yakların varlığıdır. Bunların zaman zaman insanlara şiddetle saldırması bölgede korku unsurudur.[16]

1603'te Yarkent'te bulunan Benedict Goës bu şehrin Kaşgar ülkesinin başkenti olduğuna işaret ederken, Marco Polo 13. yüzyılda buraya o önemi vermemiştir. Aslında, Karahanlılardan (ilk Türk hükümdarı Satuk Buğra Han'ın soyundan gelenler) sonra İslamiyet'i kabul etmiş olan Moğolların soylar halinde buraya yerleşmesi vahalardaki İslamiyet'i sağlamlaştırmış ve Hotan'ın gerileyerek Yarkent ve Kaşgar'ın öne çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca, kervanların özellikle Güney Yolu'nu giderek terk etmeye başlamasıyla beraber, bu iki şehir ticaret yolları üzerinde de daha iyi bir konuma sahip olmuşlardır. Kaşgar 17., 18. ve 19. yüzyıllarda zaman zaman bölgenin başkenti olsa da, yine de hükümdarlık şehri Yarkent'ti. Hotan'a gelince, Yarkent ve Kaşgar'ın aksine, Müslüman olduğu dönemden kalma herhangi bir görkemli yapıya sahip olmaması, onun bu son yüzyıllarda hiçbir parlaklık göstermediğine işarettir. Ben 1995 yılında, Ella Maillart'ın altmış yıl önce yaptığı tespitin aynısı yaptım: "Hotan'da, sonraları sadece modern birkaç cami keşfedecektim: geçmiş zamanın eserlerinden

iz yoktu."[17] Vahanın soyutlanması geçen yüzyıla kadar artarak sürdü ve bundan böyle Hotan, keşif peşindeki Batılı gezginler için, Moğol devrinden bu yana ait olduğu "Altı Şehir" memleketinin keşfedilecek son efsane şehirlerinden birisi olmanın ötesinde bir anlam ifade etmiyordu.

Doğu Türkistan'da İslam yerini neredeyse tamamıyla sufiliğe bırakmıştı ve Yeşimtaşı Yolu boyunca, çoğunluğu, birçok önemli mistik şahsiyetin naaşlarını barındıran türbeler olan, belli başlı Müslüman yapılar önemli ziyaret merkezlerini oluşturuyordu. Ama yine de bu mistik anlayışın bazı akımlarının ayırt edici özelliğini, sufilerin gerçek dünyayla ilişkilerini kesmekten öte, bu dünyayı dinin emirlerine göre organize etme arzusu taşımaları ve genellikle şeriatı hakim kılmak için ellerine silah almaları oluşturuyordu. Bununla beraber, tasavvufun da izini taşıyan popüler İslam, Budist ve şaman kökenli İslamiyet öncesi inanışlardan derinlemesine etkilenmiştir.

Yarkent şehrinin talihi, Çağatay Ebubekir Mirza 1468 yılında şehri ele geçirip başkent yaptığında döner. Yarkent'in otoritesi doğuda Aksu ve Hotan'a, kuzeyde Issık gölüne (günümüzde Kırgızistan'dadır), batıda Uzkand, Oş ve Pamir şehirlerine, güneyde ise Karakurum ve Tibet platosuna kadar hissediliyordu. Ebubekir Mirza'nın ardılları Yarkent'i başkent olarak korudular. 16. yüzyıldan itibaren Semerkandlı tanınmış bir mutasavvıfın oğlu olan İshak Hoca vahaya yerleşti ve derhal hükümdarın desteğini aldı. İshak Hoca'nın silsilesi Mahdumzadeye dayanmaktadır (Orta Asya sufiliğinin önemli figürü Mahdum-i Azam'ın oğlu). Ama İshak Hoca, bu büyük ailenin "Altı Şehir" memleketindeki tek temsilcisi değildir ve iktidar kavgaları yüzyıllar boyunca onu ve onun soyundan gelenleri, kardeşleriyle, kuzenleri ve onların soyundan gelenlerle karşı karşıya getirir. İshak Hoca taraftarları İshakiye adını alırken rakipleri başka önemli bir kişilik olan, 17. yüzyıl sonlarında Doğu Türkmenistan'ın tüm vaha şehirlerinde kendini kabul ettiren Afak Hoca'dan esinlenerek Afakiye adını almışlardır. Orta Asya İslamiyeti'nin ana karakteristiklerinden biri olan "Mezar Kültü", hacı kitlelerini bu iki şeyhin türbesine çekmiştir. İshak

Hoca Yarkent'te, şehrin birçok hükümdarının mezarlarının da bulunduğu Altın Mezar'da yatmaktadır. Afak Hoca ise Kaşgar'a gömülmüştür. Afak Hoca ve yandaşları bir yüzyıl boyunca İshakilere üstün gelirler; o ve onun soyundan gelenler, hoca unvanı altında Tarım havzasının vahalarında dünyevi ve ruhani iktidarın temsilcisi olurlar. Bununla birlikte sufi kökenli bu teokrasi 18. yüzyılın ortalarında devrilir ve Çinlilere bağımlı hale gelmiş İshakiye iktidarı ele geçirir. 20. yüzyılın başlarına kadar, Doğu Türkistan'ın yasal temsilcisi hocaların soyundan gelenler, sığındıkları Batı Türkistan'daki Fergana vadisinden Çin işgaline ve rakiplerine karşı mücadele etmekten vazgeçmemişlerdir. Sadece bir on yıl kadar, 1865'ten 1878'e kadar güneyin vaha şehirleri Yakup Han'ın emirliğiyle birlikte bağımsızlıklarını kazanırlar ama kullanılmış olan hocalar iktidardan uzaklaştırılırlar. Yakup Han'dan sonra günümüze kadar Doğu Türkistan'ın vahaları Çin hükümranlığında kalır.

Rekabetleri yalnızca politik nedenlere dayanan Afakiye ve İshakiye grupları İslam tasavvufunun aynı bakış açısını savunuyorlardı. Sufilikleri –Nakşibendilik– İslam'ın özüne dönüşü gerçekleştirmek istiyor ve mistik İslam'ın halk türü uygulamalarını reddediyordu. Ama bunun yanında da aynı Nakşibendilik *raks-ı sema*'yı ve yüksek sesle zikri (*zikr-i cehri*) kabul ediyordu ki bu tarikatta kural her zaman için sessiz zikir (*zikr-i hafi*) olmuştur. Bu tarikatın Doğu Türkistan'a girmesinden önce, bölgede Nakşibendiliğin kınadığı ve karşı geldiği daha yumuşak birçok sufi akımı bulunuyordu. Yarkent'in Altın Mezar'dan sonraki en saygın türbesi bu akımlardan birini temsil eden, herhangi bir tarikata dahil olmayan bir velinindir. Muhammed Şerif adıyla tanınan bu veli (15. yüzyıl), rüyasında Karahan hükümranı Satuk Buğra Han'ın ve Ahmed Yesevi'nin ruhlarından ilham aldığını ileri sürüyordu. Altı Şehir Ülkesi'nin en ünlü sufi şairlerinden biri olan Yarkentli Muhammed Zelili onu şiirlerinde dile getirmiştir.[18]

Neredeyse hiç tanınmayan sufi şair Muhammed Zelili 1676-1680 yıllarına doğru doğmuş ve arkasında Doğulular tarafından kaleme alınan metinlerde rastlandığı gibi tarihi tanıkları, felsefi

görüşleri ve ruhani deneyimleri de içeren şiirsel bir külliyat bırakmıştır. Bu, 17. yüzyıl, 18. yüzyıl ve hatta daha sonraki yüzyıllardaki Doğu Türkistan'ın dini akımlarının anlaşılması için eşsiz bir eserdir. Zelili Yarkent'teki bir medresede, Türkistan'ın diğer birçok şehrine yolculuk etmeden önce Arapça, Farsça ve ilahiyat öğrenmiştir. Bir Kalenderi derviş olarak Kaşgar'ı, Hotan'ı, aynı zamanda da Büyük Yol üzerindeki Aksu, Kuşa, Turfan ve Çin sınırı yakınlarındaki Kumul'u ziyaret etmiştir. Bu yolculuklar sırasında, mistik üsluplu şiirler kaleme almış ve birçok evliya türbesini ziyaret etmiş, buralardaki karşılaşmalarını ve deneyimlerini betimlemiştir. Başka yolculuklar onu Buhara, Semerkand hatta Hindistan'a kadar götürmüştür. 18. yüzyıl başları Doğu Türkçesinde yazılmış eserinde üç büyük şiiri (Pekin baskısında 603 sayfaya ulaşan) bir araya getirir ki bunlardan bir tanesi Sufi Muhammed Şerif'in onuruna atfedilmiştir. Şerif'in türbesi şehrin kuzeyinde bulunur ve günümüzde Yarkent'in en çok ziyaret edilen mezarıdır. Buraya velinin mezarının başına dua etmeye gelen ve Allah rızası için birçok ibadette bulunan kadın kafileleri gördüm.

Zelili'nin Altı Şehir Ülkesi'nin dini hayatı üzerindeki tanıklığı, bize, sufiliğin, han-dergâh ağlarıyla (*lengar, ribat, hankâh*) tüm vahalarda örgütlendiğini ve hatta buraları Batı Türkistan'ın kutsal şehirleri Buhara ve Semerkand'a bile bağladığını öğretir. Günümüzde olduğu gibi, o devirde de, türbe ve ermişlere ibadet İslamiyet için önemli öğelerdi. Ahmed Yesevi'nin, Satuk Buğra Han gibi, başka velilerin Zelili üzerindeki etkisi hatırı sayılırdı ama şair aynı zamanda dönemin Sinkiang'ındaki Müslümanların büyük hürmetini halen gören Nakşibendiliğin birçok başka önemli kişisine, Afak Hoca ve Bahaeddin Nakşibend'e de saygı gösteriyordu. Zelili tarafından benimsenen dini ritüeller sadece zikir, raks-ı sema ve halvetti. Son olarak, şair, Doğu Türkistanlı tüm sufiler gibi, *Mesnevi*'yi okumayı ve büyük şair Mevlana Celaleddin Rumi'yi takdir eder.

Zelili'de Fütüvvet'ten miras kalan alışkanlıklara rastlanır, günümüzde bu akım çeşitli meslek birlikleri arasında kemikleşmiş bir halde devam etmektedir. Arap-Fars kökenli bir hareket olan Fü-

tüvvet, sufiliği, loncayı ve ahiliği birbiriyle eşleyerek, Doğu Türkistan'daki İslamiyet'in başlangıç dönemini derinden etkilemiştir. Özünde hem savaşçı hem de derviş olan Fütüvvet müridi kendini mistik hayata adar. Avrupa'daki işçi birliklerini çağrıştıracak şekilde meslek ile kurduğu bu yakın ilişki, bu düşünme şeklinin neden çok erkenden mesleki loncalarda geliştiğini açıklar. Uygurlu bir etnolog, 1993 yılında halen Sinkiang zanaat ve meslek birliklerinde (demirci, duvarcı, marangoz, kasap, lokantacı) kullanılan bu akıma ait el kitaplarının varlığını ortaya çıkarmıştır.[19]

Zelili'nin mensup olduğu Kalenderiye tarikatı 20. yüzyıl başlarında kendinden tek tük de olsa hâlâ söz ettirmektedir, ancak Maoist reformlar yüzünden Sinkiang'ta neredeyse tamamen ortadan kaybolduğuna şüphe yoktur. Bu tarikat Doğu Türkistan'a özgü ilk sufi oluşumdu. Müslüman âlemde kalender terimi çeşitli bölgelere göre ortodoksiden sapkınlığa kadar birbirine taban tabana zıt davranışları niteliyordu. Doğu Türkistan'da bu tarz bir mistik anlayış, Budist keşiş, Türk şaman ve gerçek anlamdaki Müslüman mistiği arasındaki bir orta yolu ifade ediyordu. Kalenderlerin yaşam tarzı ve birçok uygulaması belki de Budist çilekeşlerden taklit edilmişti. Bu süreç şüphesiz 9. ve 15. yüzyıllar arasında, Budizm ve İslamiyet yan yana yaşarken tamamlanmıştı. Öte yandan, yer adları da bu başıboş ve bekâr derviş gruplarının geçişinin izlerini taşımaktadır; kuzey ya da güney yolları üzerinde birçok yer onların adını taşır: Yeşimtaşı Yolu üzerinde, Yarkent'in doğusunda, Yedi Kalender'e rastlarız.

Ahmed Yesevi'nin yazdığı şiirlerin, tüm Türk dünyasında ünü büyüktür; özellikle de Doğu Türkistan'da. Burada günümüzde halen, onun metinlerini terennüm etme ve yorumlamada uzman kadın topluluklarına rastlarız. Önemli temaları, mistik ölüm, dünyadan el etek çekme ve nefse karşı mücadeledir.

Allah için ibadet eden derviş nerede?
gerçek derviş dağ ve çölü mekân edinir.
(...)

Kul Hâce Ahmed[20]*, nefsi teptim, nefsi teptim;*
ondan sonra cananımı arayıp buldum
ölmeden önce can vermenin derdini çektim;
Bir ve Var'ım didarını görür müyüm?
(...)

Didar dileyip terk eylesen mâsivayı;
Ölmeden önce vücudunu eyle fâni
(...)

Ayrıca, Yesevi'nin müritleri raks-ı semaya, nakarat şeklindeki "testere" zikre (*zik-i erre*) özel bir ilgi besliyorlardı. Bu zikrin adı, zikir sırasında çıkan boğuk sesin testere gıcırtısını anımsatmasından ileri geliyordu.

Raks ve sema' kılanlara dünya haram;
ehl ü iyal, evden barktan geçti tamam;
seher vakti Hakk'a sığınıp ağlar müdam;
ondan sonra raks ve sema' kıldı dostlar.

Dünya tepmeden raks ve sema' kılan cahil;
Hak yâdını bir an demez, yürür gafil
dervişim der, dünyaya doğru gönlü mâyil;
dünya için raks ve sema' kıldı dostlar.[21]

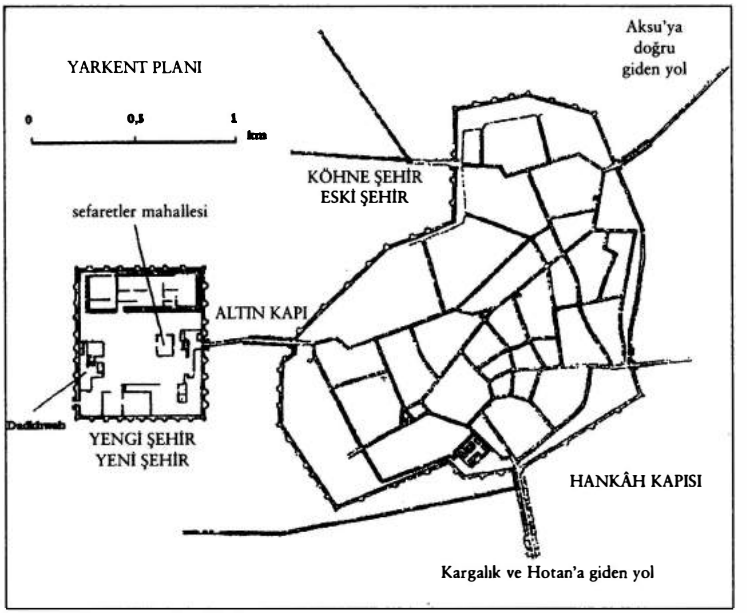
Tahkim edilmiş bir vaha şehrinin portresi

Orta Asya'da süregelen güvensizlik ortamı, Çin karşıtı ayaklanmalar, eşkıya saldırıları, etnik gruplar arasındaki rekabet 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Doğu Türkistan vaha şehirlerinin büyük surlar arkasında korunmasına yol açmıştır. Aralıklı olarak pagoda biçiminde kulelerin inşa edildiği toprak surların uzun kırmızı çizgisi, bu şehre yaklaşan yolcunun ilk fark ettiği görüntüdür.

Az sonra önümüzde upuzun bir çizgi gördüm ve yolculuğumuzun hedefini tanıdım: Bunlar Yarkent'in surlarıydı. Çok düz bir ovadan yak-

laştığımızdan açık seçik bir şekilde surların üzerinden seçilebilen bir nesne gördük. Bu çatısında biri yukarda biri aşağıda olmak üzere iki platformun kurulu olduğu bir iskele, [...] bir darağacıydı. Yarkent şehrine gelen bir yabancının gördüğü ilk şeydi.[22]

1470 yılında, Ebubekir Mirza, devrim niteliğinde bir savunma sistemiyle donatılmış duvarlar yükselterek Yarkent şehrinin korumasını sağlar. Şehrin altı kapısından her biri, iki yanında birer burçla korunur ve surların altmış-yetmiş metre gerisindedir. Böylelikle şehre bu geçişlerden birinden girmeye çalışan düşmanlar daha kapıya ulaşmadan ok yağmuruna tutulurlar. Ebubekir Mirza, krallığını ve çölün kuma gömülmüş şehirlerini yağmalayarak elde ettiği zenginlikleri korumaya çok özen gösteriyordu. Yakınlardan geçen bir ırmağın suyunu kanallar açarak şehre getirmişti. İçinde yeşimtaşı ve altının yuvarlandığı nehirlerden geldiği ileri sürülen

Yarkent Planı
Kaynak: D. Forsyth, Report of Sir Forsyth's Mission to Yarqand in 1873, *Kalküta, 1875.*

bu su dünyanın en mükemmel suyu olarak tanıtılıyordu.[23] Öte yandan Marco Polo'dan beri, birçok gezgin vahaların suyunu içmenin beraberinde getirdiği tehlikelere dikkat çekmiştir; 20. yüzyılın başında buradan geçen bir yolcu şehirdeki her dört kişiden birinin guatrı olduğuna tanıklık etmiştir.

18. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan vahalarında Çinlilerin aralıksız süregelen varlığı, Orta Asya şehirlerinin mimari yapılarında ve şehir planlamalarında bir değişikliğe yol açmıştır. İslami model ve Çin modeli birbirlerine kaynaşmamış, ancak birbirinin yanı sıra varlıklarını sürdürerek, birinin diğerinin yanında kurulduğu, surlarını kendilerine özgü savunma sistemleriyle donattıkları "ikiz şehirler" veya "ikili şehirler"[24] doğmuştur. Bu değişiklikler daha ziyade Mançu döneminde (1759-1911) gerçekleşmiştir. Şehrin "eski şehir" (Köhne Şehir) olarak adlandırılan ilk yerleşim yerinde Müslümanlar yaşardı. "Yeni şehir" (Yengi Şehir) ise bir kaleyi ve Mançuların yerleşim yerleriyle bazen de Çinli tüccarların dükkânlarını içine alırdı. Urumçi, Turfan, Kaşgar, Yarkent ve Hotan şehirleri de bu modeli benimsediler ama bu tip bir şehirleşme Türkistan dışında Moğolistan'da (Huh-hot) ve Kansu'da mevcuttu.[25] Tarzların yan yana gelmesi asla bir karışım doğurmuyor, bir etnik grup diğerinin içinde erimiyordu. Bir şehrin hem Çinli hem de Türkistanlı olduğunu görmek, Batılı veya komşu ülkelerden Müslüman yolcularda şaşkınlık yaratıyordu...

18. yüzyılın başında, Yarkent on metre kalınlığında, şehrin çevresini beş kilometre boyunca dönen bir surla korunuyordu. Şehre beş anıtsal kapıdan giriliyordu. Aynı yüzyılın sonunda, bir Çinli bu şehrin iyi kurulduğunu ve "çatılarının şeffaf yeşil kiremitlerle kaplı" olduğunu söyler. Burada Çin'in birçok yerinden gelmiş, daha ziyade yeşimtaşı ticaretiyle uğraşan tüccarların ticarethaneleri bulunuyordu.[26] 1759 yılında Mançular (Çing hanedanı) şehri fethettiklerinde, yeni surlar inşa etmek yerine, kapılara yeni kontrol karakolları kurup, birkaç yapının duvarlarını yükselttiler. Mançuların evleri şehrin batı köşesinde yer alıyordu ve Müslüman mahallelerinden yalnızca basit bir duvarla ayrılıyordu. Şehrin isyancı Müslüman bir ordu tarafından kısa süreliğine işgal edilmesinin ve

bir kısmının hasar görmesinden sonra, Mançular şehrin savunmasını güçlendirdiler ve biraz yüksek bir yere yeni şehri veya diğer adıyla "Mançu şehri"ni (Man-çeng) kurdular. Bu şehrin etrafında bir buçuk kilometre uzunluğunda kendi surları vardı. Bu yeni şehir, eski şehrin bir kilometre batısında bulunuyordu ve burada idari ve askeri binaların haricinde, bir Çin okulu, yiyecek ve saman deposu, bir karakol, tapınak ve Çinli tüccarlar için dükkânlar vardı. Bu dükkânlar Mançu şehrinin surlarının dışında, Man-çeng'i [Mançu şehrini] eski şehrin doğu kapısına bağlayan yolun üzerinde büyük bir kapalıçarşı oluşturacak şekilde yapılmışlardı. Ama 1830 yılında, bir başka isyancı ordu yeni şehri kuşattı ve Çinli tüccarların küçük dükkânlarını ateşe verdi. Bunun sonucunda, 1835 yılında Mançu şehrini çift kale duvarının arkasına kapatan dikdörtgen planlı iki kilometrelik yeni bir dış sur örüldü. Kısa bir süre önce dışarıya yerleşmiş olan tüccarlara, sur içinde oturma izni verildi. Bununla beraber, Mançu şehrini eski şehrin doğu kapısına bağlayan yol, her zaman için çok hareketli bir ticari ana yol olmaya devam etti.[27]

Yeni şehrin surları eski şehrinkiyle aynı malzemeden, kuru topraktandı. Bin yıllık eski Budist şehirlerinin kalıntılarının da kanıtladığı gibi, bu malzemenin ömrü, Türkistan'ınki gibi çok kuru iklimlerde çok uzundu. Bu yeni surun savunma sistemi açıkça eskisininkinden üstündü; duvarlar oldukça derin bir hendekle çevrelenmişti ve esasen kapıların üzerinde olmak üzere, yer yer pagodalarla yükseltilmişti. 1949 Komünist Devrimi'ne kadar, Çin Türkistanı'nın vahaları barışı tanımamış ve buranın yerlileri hayatlarını çoğu kez şehir surları sayesinde korumuşlardır. Müslüman isyanlarına karşı Çinliler sık sık, Kaşgar ve Yarkent'te 1933 yılında olduğu gibi yeni şehirlerine sığınmışlardır.

Mançu şehirleri, Çin yapı geometrisi kurallarına (*feng-şui*) uygun olarak genelde dikdörtgen biçiminde olmalarına rağmen, Müslüman kentleri değişik şekillerde olabilmekteydi. Yarkent'in eski şehri yüzyılın başında yamuk biçimindedir. Surları kalın olmalarına rağmen kötü durumdadır ve koruyucu hendekleri de yoktur. Şehrin içi, ortasında bir havuzun ve onun çevresinde de kavak ve

meşelerin sıralandığı küçük meydanlara açılan dolambaçlı sokaklardan oluşuyordu. Bu süs havuzlarından yüzlerce vardı ve şehrin ilginç yanlarından birini oluşturuyordu. Bununla beraber, komşu nehirlerden getirilen sular bu havuzların tümünü devamlı olarak besleyemiyordu ve su ancak dört ya da beş günde bir değiştiriliyordu. Ella Maillart 1935 yılında Yarkent'in mazgallı surlarını görebilmiştir.[28] Ama 1949 yılından sonra, kırmızı toprak surlar yok oldu.[29] Bu, Çinlilerin yerel halkın ayaklanmasından bir daha asla endişe etmeyeceklerinin bir göstergesidir. Günümüzde sadece birkaç yüz metresi ayakta kalmıştır. Aynı şekilde, şehrin kendine özgü görünümü de oldukça üzücüdür; ben, kişisel olarak, merkezini kaybetmişe benzeyen bu şehirde yönümü bulmakta güçlük çektim. Bu durum Hotan'da daha da vahimdir. Sadece eski yapılar bana Yarkent'in geçmişteki yüzünü yeniden bulabilme ve surlarla çevrili şehri ve kapılarından girip çıkan kervanları hayal edebilme olanağı verdi. Öte yandan, günümüzdeki şehir planlama politikaları, eski ve yeni şehir arasındaki farklılıkları yeni ana yollar açarak yok etmeye ve Müslüman mahalleleri Çinlileştirmeye yöneliktir. Bu süreci kuzeydeki Turfan şehrinde incelemiş bir Fransız mimar, "Muntazamlık Çinliler için bir şehrin veya kamusal alanın uygarlık ölçütüdür" diye yazar.[30]

Lop çölünden Kuzey Tibet boyunca uzanarak

Cizvit Goës 17. yüzyılın başlarında Yarkent'in, Kabil'den gelip Çin'e giden kervanların son durağı olduğunu yazmıştı. Bununla beraber, şehir aynı zamanda da Orta Asya'dan, özellikle de Buhara ve Kokand'dan gelip Hindistan'a ve Tibet'e giden kervanların geliş veya geçiş noktasıydı. Yarkent'in, kervanlar için, Doğu Türkistan'ın ve hatta Orta Asya'nın en önemli kavşak noktası olduğu inkâr edilemezdi.

> Casgar [Kaşgar] krallığının saray erkânının kenti Hiarchan [Yarkent], ya tüccarlarla dolu olduğundan ya da onların getirdikleri malların çeşitliliğinden olsa gerek çok ziyaret edilen ve çok ünlü bir şehir. [...] Çin'e

uzanan bu uzun kervan yolculuğunda bizim, alışkanlıkla, daha özel başka adları kullanmadan akik dediğimiz [jaspe] bir çeşit parıltılı mermer ticaretinden başka, bu denli sıklıkla gerçekleşen, büyük bir ticaret yok. Bu mermeri krala [Çin İmparatoru] taşıyorlar çünkü Catai [Kıtay: Çin] kralı kendi şanına bu taşın yakıştığını düşündüğünden bu taşa çok para ödüyor. Kral, hoşuna gitmeyen taşların başkalarına satılmasına izin veriyor ve bu taşları öyle kârlı piyasaya sürüyorlar ki sırf bu umut bile bunca uzun bir yolculuğun tüm harcamasına, zahmet ve çabasına değiyor. Bu mermerden çok sayıda çeşit çeşit mobilyalar, vazolar, kıyafetler için işlemeler ve kemerler imal ediyorlar ve bunların üzerine, onları güzelleştirip çok daha görkemli bir hale getiren yaprak ve çiçek desenleri oyuyorlar. Çinliler, günümüzde tüm krallığı dolduran bu mermerleri jusche [yuşi, "yeşimtaşı"] olarak adlandırıyorlar.[31]

19. yüzyılın sonunda bir Uygur tarihçi, ticari ihtiyaçları için Yarkent şehrine yerleşmiş değişik yabancı toplulukların listesini çıkartır. Bunların arasında, Hintililere, Keşmirlilere, Afganlara, Badakşanlılara (bugünkü Tacikistan'ın eyaleti) ve özellikle de Andicanlılara (Fergana vadisindeki Andican) rastlanır. Hindistan ve Orta Asya arasındaki ticareti büyük ölçüde Andicanlılar kontrol ediyordu. Aynı dönemde, Britanyalı bir gezgin, Buhara ve Kokand'dan, Tatarların ülkesinden ve Semipalatinsk'ten gelen bin deveti kervanların Yarkent'e vardıklarını kaydeder; Fransız bir şarkiyatçı ise şehre tahminen beş yüz kadar Hintli ve Afgan tüccarın yerleşmiş olduğunu düşünür.[32] Özellikle Andicanlıların kendilerine ait bir kervansarayları vardı; bu kaliteli yapı, Doğu Türkistan'ı 19. yüzyılın sonlarında yönetmiş olan Andican kökenli Emir Yakup Han tarafından yaptırılmıştı. Aynı zamanda, şehrin kapalıçarşısında bir Hint kervansarayına ve bir "Keşmirliler sokağı"na rastlamak da mümkündü...[33] Çinli tüccarlara gelince, geçtiğimiz bölümde onların Müslümanlara çok karışmadıklarını ve Mançu kalesinin yakınlarına veya daha öte surların koruyucu duvarlarının arkasına yerleşmeyi tercih ettiklerini belirtmiştik. Üstelik 19. yüzyılın sonunda bir Fransız gezgini Çinli tüccarların Müslümanlara hiç benzemediğini, hatta tam zıddı olduklarını belirtir. Kervansa-

raylarında, "Her birinin kendine ait bir yeri var, dükkânları tıpkı Çin şehirlerindeki gibi, aynı ahşap ön cepheye, aynı dikey dükkân tabelasına, aynı temizliğe, aynı titizliğe, aynı yöntemle düzenli olarak yerleştirilmiş paketlere, rulolara, kavanozlara ve etiketlere...sahip."[34]

Çin'i bin yıldır Orta Asya'ya bağlayan Büyük Yol Taklamakan çölünü kuzeyden dolaşıyordu. Kervan yolları, Güney Yolu terk edildikten sonra bu yolu kullanmaya başlamışlardı. Kuzey Yolu, eski Çin tarihi belgelerine ve birçok arkeolojik buluntuya göre, bir zamanlar Çin ile Roma arasındaki en başta gelen alışveriş yoluydu. Aynı zamanda da Buda öğretisini öğrenmek isteyen birçok Budist keşişin, Hindistan'a ulaşmak için tercih ettiği bir güzergâhtı.[35] M.S. 1. yüzyılda açılan Güney Yolu, Tarım nehrinin akışındaki değişimin akabinde, su olmadığından çölü geçmenin çok tehlikeli bir hale gelmesi yüzünden zaman içerisinde önemini yitirirken, yerini Kuzey Yolu aldı. Diğer yandan, Çin ve Orta Asya arasındaki kervan ticareti, miladın ilk yıllarındaki Hun saldırıları, 7. yüzyıldaki Tibet istilalarının Çinlileri Orta Asya'nın dışına atmaları gibi birçok başka nedenden dolayı yavaşlama ve hatta durma noktasına gelmişti. Bununla beraber, 13. yüzyılda Marco Polo, bilmediğimiz nedenlerden dolayı Güney Yolu'nu kullanmıştı. Belki de bu seçimin sebebi, Çin ne zaman biraz güçsüz düşse sürekli saldıran göçebelerin tehdidi altındaki Kuzey Yolu'nun güvenli olmayışıdır. Bu nedenden dolayı 15. yüzyılın başlarında, 1422 yılında, Çin sarayına varmak için Kuzey Yolu'nu kullanarak yola çıkan Şahruh'un elçisi, Moğol tehlikesi karşısında, Herat'a geri dönüp, Güney Yolu'nu kullanmayı uygun görmüştü. Bu elçinin yolculuk hakkında anlattıklarına göre: "Düşman korkusu onları çöl yolunu tercih etmeye zorladı. Ayın [*Rebiyülevvel*] 18. günü, henüz açılmamış, üstelik suyu olmayan bu yolları aştılar; cemaziyelahirin dokuzuncu gününde, Hotan şehrine ulaştılar." Şüphesiz birkaç asırdır tercih edilen güzergâh, Kuzey Yolu'dur. Ancak kuzeydeki saldırı tehdidi karşısında tüccarlar, bu tehdit ile güneydeki çöl tehlikesi arasında seçim yapmak durumunda kalmıştır. Seçim, duruma ve kervanların büyüklüklerine göre yapılır. Su ih-

tiyaçları önemli olan büyük kervanlar risk almadan Güney Yolu'nu kullanamazlar. Öte yandan, bazı dönemlerde de Kuzey Yolu'nda yolculuk etmenin başlıca kuralı tedbirdir. Örneğin Benedict Goës'e göre 17. yüzyılda tüccarlar "buralarda büyük bir korkuyla yol alıyorlardı. Gündüzleri çevredeki dağlarda saldırıya hazırlanan Tatar hırsızların olup olmadığını görmek için nöbet tutuyor, yola güvenle devam edebileceklerinden emin olduklarında ise, yürüyüşlerine karanlıkta, sessizce, gece devam ediyorlardı."[36] Güney Yolu, 18. yüzyılın sonunda olduğu gibi Orta İmparatorluğa olağanüstü miktarlarda yeşimtaşı sokan kaçakçılar tarafından da zaman zaman kullanılmıştır.[37]

Güney Yolu kervanlar tarafından genel olarak terk edilmesine rağmen, Türkistan'ın 18. yüzyılın ortalarında İmparator Çienlung tarafından işgal edilmesinden sonra, Çinlilerin dikkatini üzerinde topladı. Çinli haritacılar bu yolun haritasını çıkardılar ve ticari bir yol olmasa da, eski Yeşimtaşı Yolu'nun askeri bir yol olabileceği sonucuna vardılar. 20. yüzyılın ilk on yılına kadar birçok kez yol bu amaçla kullanıldı. Yol, 19. yüzyıl süresince, Kuzeybatı Çin'i altüst eden Müslüman ayaklanmaları yüzünden giderek terk edilmeye başlanmıştı. Bununla beraber 1891'de barışın sağlanması ve Pekin'in kontrolü yeniden ele almasıyla yol bir kez daha keşfedildi. Kâşif Aurel Stein, Taklamakan çölündeki keşiflerinde rehber olması için aslen Loplu bir Uyguru yanına almıştı. Bu şahıs, bölgenin koşulları göz önüne alındığında oldukça zor bir iş olan yolun "yeniden açılmasında" Çinliler hesabına çalışmış biriydi.[38] Bu yolu kullanan çok sayıda yolcunun ve Batılı kâşifin tanıklıkları elimizde mevcuttur. Marco Polo'dan beri, Çinlilerin yolu yeniden keşfetmesinden hemen sonra, 1891 yılında Yeşimtaşı Yolu'nu kullanan ve Lop çölünü aşan ilk Avrupalı Fransız Joseph Martin'dir.

Hotan ve Tun-huang'ı birbirlerinden bin beş yüz kilometrelik bir yol ayırır. İki şehrin arasında, başlıcaları Keriya, Niya (Minfeng), Çerçen (Çie-mo) ve Çakılık (Ruo-çiang) olan birkaç vaha yer alır. Çakılık'tan itibaren Lop çölünü geçen yedi yüz kilometrenin iki yüz kırk kilometresini eski Lop Nor gölünün kristalleşmiş

tuz yatağı oluşturuyordu. 13. yüzyılda Marco Polo bu mesafeyi bir ayda geçmiş, ama Şahruh'un elçi kervanları bir yüzyıl sonra aynı mesafe için iki ay on gün yol almışlardı. Birçok yolculuk raporunu incelemiş ve bölgeyi karış karış dolaşmış olan Aurel Stein, bir ayın burayı geçmek için yeterli bir süre olduğu kanısındaydı. Aynı zamanda, onun döneminde bu yolu kullanan tek tük tüccarlar da, yük taşıyan hayvanlardan oluşan bir kervanın, geçiş için tamı tamına bir aya ihtiyacı olduğunu doğruladılar.[39]

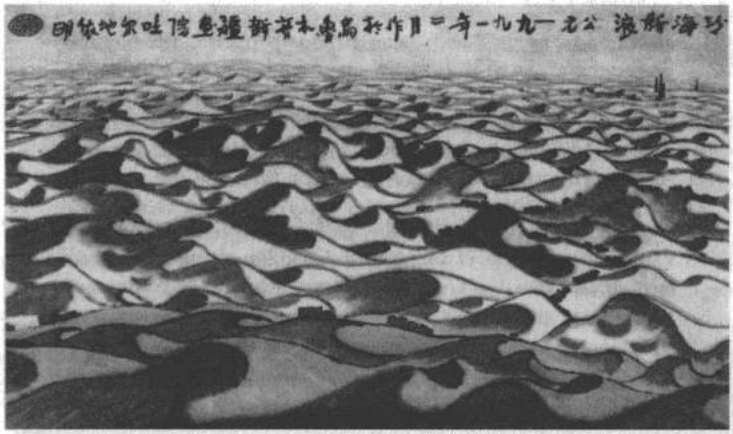
Yeşimtaşı Yolu üzerinde yer alan ilk önemli vaha şehri, Marco Polo'nun 1273-1274 yıllarında Siarcan adı altında bahsettiği Çerçen'dir. Venedikli, bu "yörenin insanlarının Muhammed'e taptıklarını" kaydeder ve nehirlerinin, "Çin'e götürüp satıp, büyük kâr ettikleri" "akik ve kalsedonla", yani yeşimtaşıyla dolup taştığını ekler. Başka kaynaklar, Çerçen yeşimtaşının çok saf olduğundan ünlü olduğunu da eklerler.[40] Bu dönemde, vaha kervan ticareti sayesinde gelişmiştir. O zaman, Çin Kubilay Han'ın (Yuan hanedanı 1271-1368) yönetimindedir ve steplerle Orta İmparatorluk arasında barış hüküm sürmektedir. Modern Çerçen kentinin hemen yanında eski şehrin harabeleri uykuya dalmıştır. Son olarak Marco Polo, tüm yörenin sadece kum olduğuna dikkat çeker.[41] 18. yüzyılın sonunda, vaha tarımı bırakmak üzeredir, 19. yüzyıla gelindiğinde Çinliler bölgeye canlılık katmak için ailelerin buralara yerleştirilmesini desteklerler. 20. yüzyılın başlarında Tun-huang yolu boyunca kervan ticaretinin tekrar hayat bulmasıyla Çerçen'in çehresi değişmiştir.

Lop çölünü aşmadan önce Marco Polo, Lop adındaki bir vahada konaklar. Burası, Kunlun dağlarından inen nehirlerin hâlâ suladığı, çöl girişindeki, günümüzün Çakılık yerleşiminden başkası değildir. Marco Polo, yolcuların çölü geçmeden önce burada bir hafta dinlenme âdetleri olduğunu belirtir. Ardından bir aylık erzaklarını karşıladıktan sonra yola koyulurlar: "Bu çöl o kadar uzundur ki, söylenene göre bir ucundan diğerine gitmek bir yıl sürer, bizim en dar yerinden geçmemiz bir ayımızı alıyor. Burada dağlardan ve kum vadisinden başka bir şey yok, yiyecek hiçbir şey bulamıyoruz." Venedikli gezgin, yol boyunca su kaynaklarının ol-

duğunu ama buralardaki suyun yeterli miktarda olmadığını açıklar. Marco Polo bir de, bu çölde geceleyin hayvan sırtında ilerlerken gerçekleşen muhteşem bir olayı tarif eder: "Bir ruhun, yol arkadaşlarından birini andıran konuşması duyulur, hatta bazen kişiyi adıyla çağırır. Böylelikle bu ruhlar insanları birbirlerinden, bir daha bulamayacakları şekilde uzaklaştırır, birçokları bu şekilde kaybolup ölürler." Marco Polo son olarak : "Gündüz olduğunda bile ruhlar gevezelik ederler ve bazen de birçok müzik aletinin, en çok da davulun sesi çınlar. Çöl işte bu şekilde, bu işkenceleri çekerek geçilir..."[42]

Aurel Stein da, Lop çölünün keşfi sırasında ana kampını Çakılık vahasında kurmuştu. Böyle bir çölü aşmanın en uygun mevsiminin kış olduğunu biliyordu. Çöl bu mevsimde korkunç soğuk bile olsa, en azından su yedeğinin buz halinde taşınabilmesi için ideal bir mevsimdi. Mart ayında çölde Tun-huang istikametine doğru ilerleyiş, tehlikeli olmasa da riskliydi. Çerçen gibi, modern Çakılık şehri de yakın zamandan kalmıştı. 19. yüzyılda Çinliler bu şehrin ticari ve ekonomik plandaki öneminin farkına vardılar. Bölgede bir tek bu vaha önemli bir nehrin sularıyla besleniyordu ve Tibet'ten, Hotan'dan ve Tun-huang'dan gelen yolların buluşma noktasında bulunuyordu. Sulama kanallarıyla yapılan tarımın bolluğu, hem kervanların hayvanlarını beslemek için ihtiyaç duydukları şeyleri bulmasına hem de insanların dinlenmesine imkân veriyordu. Şehir, bir *stupa* ve savunma kalesiyle bezenmiş sur kalıntılarının da gösterdiği gibi hiç kuşkusuz uzak bir geçmişte çok daha önemliydi. O zamanlar (sonradan Chan Chan olan) eski Loulan krallığına aitti ve oranın başkentiydi. Bu krallık batıda Çerçen'e kadar uzanıyor ve tüm Lop bölgesini içine alıyordu. 4. yüzyıldan beri terk edilmiş olan, kalıntıları eski Lop Nor gölünün batısı ile Çakılık'ın kuzeyinde bulunan Loulan şehri, bu krallığın önemli kervan şehirlerindendi ve Büyük Yol'un ana etaplarından birini oluşturuyordu.

Çölün en zor bölümü Çakılık ile Tun-huang arasında yer alıyordu: Burası yaklaşık beş yüz kilometre boyunca devasa kumulları ve kurumuş Lop Nor gölünün kristalleşmiş tuzdan ibaret ya-

Taklamakan çölünün devasa kumulları: 1951 doğumlu Uygur ressam Turdi Umin'in resmi. Selected Works of Xinjiang Art Academy, *Sinkiang Resim Akademisi, 1991*

tağını takip ediyordu. Yolcular, Gashun Gobi ve Lop çöllerini ayıran, Uygurluların Kum Dağı adını taktıkları devasa bir kumul engeline özellikle dikkat çekerler. 1930 yılında İsveçli Hedin bu engeli aşamaz, ama bölgeyi tarayarak Lop Nor'un son yabani develerini arayan bir Britanyalı, bu kum dağlarını, 1997 yılında Çinli rehberlerin eşliğinde, onlar tarafından bilinen aradaki nadir geçitlerden birinden geçerek aşar.[43] Lop çölü her daim kervanların mezarı olmakla ünlenmiştir. Bu durum günümüzde de, sahip olduğumuz modern araçlara rağmen geçerlidir. Çölün bazı bölümleri motorlu araçlar tarafından kullanılamaz ve sadece deve sırtında veya havadan geçilebilir. 20. yüzyılın sonunda çöl insanların ölümüne yol açmaya halen devam etmektedir. 1980 yılında, Sinkiang Bilim Akademisi üyesi bir profesör, Lop Nor'un kuzeyindeki kumlarda hiç iz bırakmadan yok olmuştur. 1990 yılında, bu defa da kristal aramaya giden beş genç, araçlarıyla kaybolmuşlardır. 1996 yılında ise Çinli bir kâşif susuzluktan ölür. Tanınmış iki insan bu çölde, 13 yüzyıl arayla susuzluktan ölme tehlikesi atlatmıştır: ilki 7. yüzyılda, Budist hacı Şuan-zang, diğeri ise 19. yüzyıl sonunda İsveçli kaşif Sven Hedin'dir. İşte onların hikâyeleri.

Turfan'da Taklamakan çölünün sınırında ***Uygur*** *köylüsü, yazarın çektiği fotoğraf.*

Pausanias veya Marco Polo gibi tasvir edilen Hacı Şuan-zang, 629 yılına doğru, Çin devleti herkese yurtdışına çıkma yasağı koymuş olmasına rağmen, devletten izin almadan Budist öğreti hakkında bilgisini mükemmelleştirmek için Hindistan'a gitmeye karar verir. Zamanın Çin başkenti olan Çang'an'dan (günümüzdeki Şian) ayrıldıktan sonra, Şuan-zang, çöl girişinin ve Batı sınırlarının anahtarı olan Yeşimtaşı Kapısı'na kadar ulaşır. Kumul kentine Kuzey Yolu'ndan ulaşmayı tasarlamaktadır. Yöre insanlarından biri onu bu yolun tehlikeleri konusunda uyarır : "Batı yolları çok kötü ve tehlikelidir. Ya bir kum nehri [hareket halindeki kumlar] önünü keser, ya şeytanlar ya da yakıcı rüzgârlar. Bunlarla karşılan kimse kurtulamaz. Çok sayıda kervan buralarda kaybolup yitip gitmiştir." Hayatı pahasına dahi olsa kesinlikle geri dönmeme kararı almış Şuan-zang'ın kararlılığı karşısında, konuştuğu adam, o zamana kadar en az on beş kez Kumul'a kadar gitmiş olan atını ona verir. Bu at onun hayatını kurtaracaktır. Şuan-zang, hayvan pisliklerini izleyerek ve yığılmış kemikleri inceleyerek çöldeki yönünü tayin ederek ilerler. Cesaretini kaybetmemek için zaman zaman Budist dualar okur. Bununla beraber, Çin nöbetçi kulelerine görünmek istemediğinden kervan yolundan sapar ve çölde kaybolur.

O anda, bakışını sonsuz ufkun dört bucağına gezdirdi. Ne insan, ne de at izi vardı, gece olduğunda gökyüzündeki yıldızlar kadar çok şeytan ve cin ışıl ışıl beliriyordu. Gün boyunca, tıpkı yağmur mevsimindeymişçesine, bıçak gibi keskin bir rüzgâr kuma çarpıyordu. Ama tüm bunlara rağmen Şuan-zang korkuya kapılmamıştı. Yine de acı içinde susuzluktan kıvranıyor ve tek bir adım bile atamıyordu. Beş gün dört gece boyunca tek bir su damlası bile boğazını ıslatmamıştı. Yakıcı bir sıcak midesini kavuruyordu, neredeyse tamamen bitip tükenmek üzereydi. Hareket etmeye mecali kalmamış, çektiği acılara rağmen durmaksızın Guan Yin'i yardımına çağırarak kumların üzerine uzanmıştı. Bodhisattva'ya şöyle yakarıyordu: "Şuan-zang bu yolculuğa zengin olmak, mal mülk edinmek veya ünlü olmak için çıkmadı. Dinin en yüce bilgisini edinmek için çıktı. [...] Bodhisattva'nın yaşayan tüm varlıkları sevdiğini ve onları acılarından kurtarmak istediğini biliyorum. Benim acım o denli büyük ki, beni duymaması mümkün değil!"

Böylelikle büyük bir istekle ve hiç durmaksızın beşinci günün ortalarına kadar dua etti. Birdenbire, serin bir rüzgâr bedenine dokundu ve onu buzlu banyoya girmişçesine serinletti. Bir anda gözleri görmeye başladı ve atı ayağa kalkma gücüne kavuştu. Bedeni yeniden dinçleşti, bir süre daha uzandıktan sonra, uykuya daldı. Rüyasında, metrelerce boyunda, çok kudretli bir tanrıça gördü. Tanrıça ona dedi ki : "Neden bütün gücünüzü kullanmak yerine hâlâ uyuyorsunuz?"

İlahi Yasa'ın üstadı [Şuan-zang] uykusundan sıyrıldı ve tüm emirlerine karşın başka bir istikamette ilerlemekte direnen atını birkaç yüz metre takip ettikten sonra yeşil otlarla kaplı bir yere ulaştı. Atını salıp özgürce otlamasına izin verdi. Kırı arkasında bıraktıktan sonra, az ilerde tatlı ve bir aynanın camı kadar parlak bir su birikintisi fark etti. Bu sudan kana kana içti ve tüm kuvveti geri geldi. At ve adam serinleyip, rahatladı. Bu suyun ve otun doğanın bir nimeti olmadığından, kesinlikle Bodhisattva'nın merhamet ve sevgisinin bir sonucu ve onun lekesiz karakteriyle ruhani gücünün bir ispatı olduğundan şüphe etmemeliyiz.[44]

19. yüzyılın sonunda, İsveçli kâşif Sven Hedin Taklamakan çölünü Yarkent ve Hotan nehirleri arasından aşan ilk Avrupalıdır. Kervanı, işaretli yolları hiç izlemeden, aletlerin yardımıyla yönünü buluyordu. Bununla beraber iki nehri ayıran mesafenin yanlış he-

saplanması sonucunda kervan günlerce susuz kalmış ve trajik bir sonu olmuştur: İnsanların ve develerin çoğu ölüp giderler, İsveçli kâşif mucizevi bir şekilde kurtulur. Yolculuğun en başında çölün büyüsüne kapılan Sven Hedin, Uygurlar tarafından "büyük kumlar" veya "kötü kumlar" olarak adlandırılan devasa kumul labirentlerinde kervanın ilerleyişini ayrıntılarıyla kaleme almıştır. Çölün civarında yüksekliği altı metre olan kumullar kervan ilerledikçe giderek yükseliyor, otuz, hatta altmış metreye ulaşıyordu. Gözleri önünde yükselen bu kum okyanusunun güzelliğinden korkan ve başı dönen İsveçli kâşif:

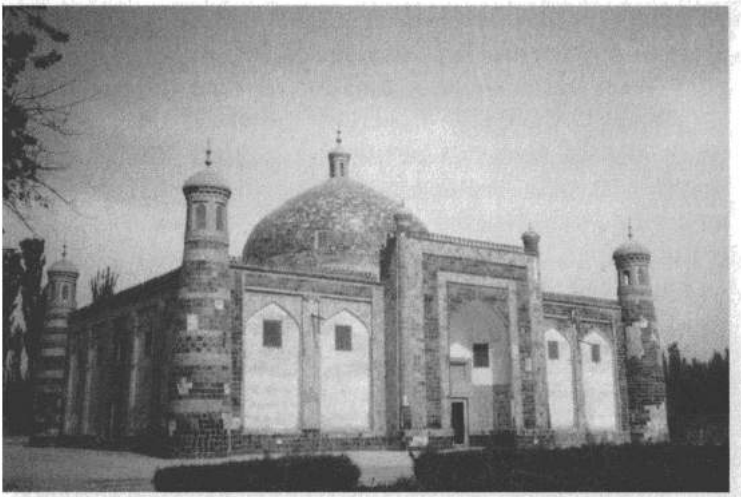
> Bu *desiderium incogniti*'nin büyülü gücü, karşı konulamaz çağrılarıyla, geçmişin gizemini açığa çıkarmama, efsanelerin kumlar altında bıraktığı hazineleri ve eski dünyaların hikâyelerini keşfetmeme izin vererek, beni çöl krallığının satosuna girmeye itiyor. Sloganım, "ya hep ya hiç"tir. Kesinlikle kararsızlığa ve korkuya kapılmıyorum. Çöl bana "daha ileri, daha ileri!" diye fısıldıyor. Develerin çanları, "Daha ileri daha ileri!" diye çınlıyor...

Hedin, en son kavak ve ılgın ağacını da arkasında bıraktıktan sonra, *gerçek* çölü keşfeder. Burası, ne bitki ne de hayvan izine rastlanan, göz alabildiğince uzanan ince taneli sarımtırak bir kumdan ve kum dağlarından oluşuyordu. Genelde develer kumullar arasındaki geçitleri, sanki dağdaymışçasına, "kum boğazları"nı kullanarak rahatlıkla aşabiliyorlardı. Ama hayvanların susuzluğu ve yorgunluğu yüzünden, insanların geçilecek yolu onlara hazırlamaları, tırmanışlarını kolaylaştırmaları gerekiyordu. Buna rağmen, kervan develeri bitkinlikten düşüp devrilmeye başlıyor ve kendi kendilerine ayağa kalkamıyorlardı. Üstüne üstlük, kumullar o kadar yüksekti ki, kervan çok kez kenarlarından dolaşmak zorunda kalıyor ve çok değerli olan zamanı kaybediyordu. Çölü karanlığa gömen korkunç kum fırtınaları da insanların yönlerini bulmalarını engelliyor ve kaybolmamak için birbirlerine bağlanmalarını mecbur kılıyordu. Sonunda, su giderek iyice azalıyor ama kervan Hotan nehrinin az ötede olduğundan emin yoluna devam ediyordu.

İydgâh (16. yüzyıl), Kaşgar'ın merkez camii, eski şehrin göbeğinde, kapalıçarşının yakınlarında bulunmaktadır. Yazarın çektiği fotoğraf.

Su kalmamıştı. Durum çok umutsuzdu ve İsveçli, onu bu denli hırpalayan bir umutsuzluğu daha önce hiç tanımamış olduğunu itiraf eder. Yorgunluk, insanların günün sıcaklığına dayanmalarına izin vermediğinden, sadece akşam serinliğinde, gece vakti ilerlemeye karar verdiler. Birkaç Uygur kendi horozlarını ve hatta koyunlarını öldürüp tiksintiyle kanlarını içtilerse de, bunu çok uzun süre devam ettiremediler. Diğerleri, deve idrarına sirke ve şeker ekleyerek susuzluklarını gidermeye çalıştılar ama bunun sonucunda şiddetli mide bulantısı ve ağrı çektiler. Bitip tükenmiş, ilerleyemeyecek haldeki hayvanlar ve insanlar bir bir terk edildiler; sadece hâlâ yürüyebilecek güce sahip olanlar bu çölden canlı çıkma umudu taşıyabilirdi. Hedin, en sonunda yanında çalışan Uygurlardan biriyle tek başına kaldı. Güneşin yakıcı sıcaklığıyla mücadele edebilmek amacıyla, bu iki adam kumun neminden faydalanma umuduyla gündüzleri kendilerini gömüyor ve sadece gece yol alıyorlardı. Susuz, tüm güçlerini kaybetmiş bir halde, bir süre sonra, suyun yakınlarda olduklarının işaretini veren ılgın ve kavak ağaçlarına rastladılar ama Hedin'in hayatta kalan son yol arkadaşının bir

Kaşgar'daki Afak Hoca türbesi (17. yüzyıl). Bu sufi, 17. yüzyıl boyunca Doğu Türkistan'ın güney vahalarında hüküm sürmüştü. Yazarın çektiği fotoğraf.

adım daha atacak hali yoktu. İsveçli böylelikle suyu aramaya tek başına gitti ve en sonunda da ona ulaştı. Yeniden dinçleşen Hedin, suyu yol arkadaşına kadar götürmek için botlarından yararlandı. Hedin, öldüğü zannedildiğinden yolda terk edilmiş, onun adına çalışan Uygurların en dayanıklılarından birinin hayatının Hotanlı çobanlar tarafından kurtarıldığını ve tehlikeye rağmen İsveçlinin haritalarını ve not defterlerini yanında sakladığını daha sonraları öğrendi.[45] Hedin'in çölü trajik geçişi gelecekteki kâşiflere ders oldu: Yaz aylarında Taklamakan'dan uzak durdu hepsi.

Şamanizm Müslümanlıkla karşılaştığında

Halkların ve dinlerin kavşağı olmaları nedeniyle Orta Asya vahaları, etnik ve kültürel birleşmelerin ve aynı zamanda dinsel bağdaştırmacılığın potası haline gelmiştir. Kökü kazınan ya da başka bir dinin içinde kaybolan eski dinlerden farklı olarak Şamanizm, ruhların yardımıyla şifa verme şeklindeki asıl işlevlerinden birini terk etmeyerek, sadece İslam kisvesine bürünmüştür. Halk arasın-

da, şifacılar ve kâhinlerle beraber anılan Müslüman şamanların eski dönemleri yeterince bilinmemektedir. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılda Rus ve Sovyet etnologlar tarafından araştırmalar gerçekleştirilmiş, Sovyetlerin dağılmasından sonra, yakın zamanda bir Fransız araştırmacı da bu konuya eğilmiştir.[46] Günümüzde de tüm Orta Asya'da var olan bu şamanlar, *bakşi* adı altında tanınırlar. Bu terim etimolojik olarak ya Sanskritçe *bikşu*'dan (Budist keşiş) ya da Çince *po-şi*'den (bilge, okumuş) türemiştir.

13. yüzyılda Marco Polo Kubilay Han'ın sarayında bu isimde din görevlileri olduğundan bahseder, ancak *bakşi* kelimesi Moğollarda Budist ruhban sınıfı için de kullanıldığından, bunların, şaman mı yoksa Budist mi olduklarını bilemiyoruz. Budizm'in yok olmasından sonra bu terim Moğol yönetici kâtiplerini belirtmekte kullanıldı. Sonrasında, bu unvanın ifade ettiği karizma ve otorite, halkın, İslam dininde bile sosyal ve dini rolü hâlâ büyük önem taşıyan şamana da aynı nitelikleri atfetmesine yol açtı. Gerçek şaman, doğa üstü dünyada, yani ruhların olduğu kadar ölülerin de dünyasında ruh avına çıkar; av hayvanının, doğacak çocuğun, hayata döndürülecek hastaların vb. ruhunu avlar. Orta Asya'nın bakşisine gelince, onun hareket alanı sınırlıdır. Her şeyden önce, hem İslam dinini hem de Şamanizm'i kullanan bir şifacı, aynı zamanda da kâhindir.

Ruhlar dünyası hakkındaki bilgisi şamanı mükemmel bir şifacı yapar, çünkü şamanlara göre hastalığa kötü ruhlar yol açar. Bakşinin, bu zararlı ruhu hastanın bedenini terk etmeye ikna etmesi gerekmektedir. Bunu, yardımsever ruhlar olan *cinlerin* yardımıyla gerçekleştirir. Onlar için dualar okur ve hayvan kurban eder. Bakşinin yakardığı cinler âlemi çok önemlidir. Bu ruhların kökenleri birbirinden farklıdır; hatta Orta Asya'yı çok etkilemiş Zerdüştilik gibi başka dinlerden de gelebilmektedirler. Bakşilerin törenleri tüm Orta Asya'da, halkın yerleşik veya göçebe olmasına göre kimi farklılıklar gösteren, aşağı yukarı aynı yapıya sahip bir ritüeli izler. Yerleşik halklarda, bakşi geleneksel olarak kadındır. Aslına bakılırsa, oldukça İslamileşmiş, kadının İslam'ın dışına doğru itilerek ayrı tutulduğu, bunun sonucunda da evliya kültü ve halk sufiliği-

ne yakınlaştığı bir yaşam biçimi söz konusudur. Şamanizm'in bu iki çeşidi, kullanılan özel kült objelerinin –müzik aletleri vb.– farklılıklarıyla birbirinden ayrılır. Yerleşik halklarda davul kullanılırken, göçebelerde keman türevi bir müzik aleti kullanılır. Günümüzde, Kaşgar, Yarkent ve Hotan'da, törenlerde cinsiyet ayrımı gözetilmez ve hem yerleşik hem de göçebe halkın uygulamaları birbirine karışır. Yüzyılın başında Rus bir araştırmacı tarafından yapılan bu gözlemler, 1995-1998 seneleri arasında, Sinkiang'da yaptığım alan araştırmaları sırasında tarafımdan doğrulanmıştır.

Yardımcı ruhlar olan cinleri çağırıp, onlara kurbanlar sunup yakardıktan, İslamiyet öncesi azizlere, Hıristiyanlığın veya Müslümanlığın önemli şahsiyetlerine ve de sufi evliyalara şükrettikten sonra, bakşi üst dünyalarla bağlantı kurar. İyileştirme, iyi ve kötü ruhlar arasındaki mücadelenin sonucudur ve bu esnada da şamanın kapıldığı coşku bazen oldukça şiddetlidir (ateşte kızdırılan nesneleri eline alır, kendini hançerler vb). Şaman, ayini, ruhların içinde toplandığı yer olarak takdim ettiği bir müzik aletinin yardımıyla sonlandırır. Bu alet ya bir davul ya da yaylı bir sazdır (bu bazen telli bir çalgı da olabilir).

Müslüman şaman için Peygamberin dini, ona görünüşte Müslüman bir kimlik kazandırıp, varlığını sürdürmesine yardım etmek olan bir ciladan ibarettir. Ama bu durum onun kendini mükemmel bir Müslüman olarak hissetmesine engel oluşturmaz. Örneğin Kuran, bakşinin elleri arasında çok ender görülür ama ruhlara adanmış dualarda bazı surelerin göze çarpması olasıdır. Aslında, bakşilerin törenlerine damgasını vuran daha ziyade sufilik biçimindeki İslam'dır. Örneğin ruhların hoşuna gitmesi için yakarılan bazı evliyaların adları arasında, Ahmed Yesevi ve Bahaeddin Nakşibendi gibi önemli sufi şahsiyetlere rastlanır. Tekrarlanıp duran dua, zikir, İslamlaşmış Şamanizm'in sufilikten ödünç aldığı en önemli uygulamalardan biridir. Az çok köhne ve kemikleşmiş biçimlerde karşımıza çıkan İslam mistisizminin bu temel uygulamasına bakşiler yeni bir işlev kazandırmışlardır. Sufilikte zikir, kelime-i şehadetin ilk cümlesinin bir bölümünün ("La ilahe illallah", "Allah'tan başka Tanrı yoktur") ya da vücut hareketleri ve nefes temrinleri eşliğin-

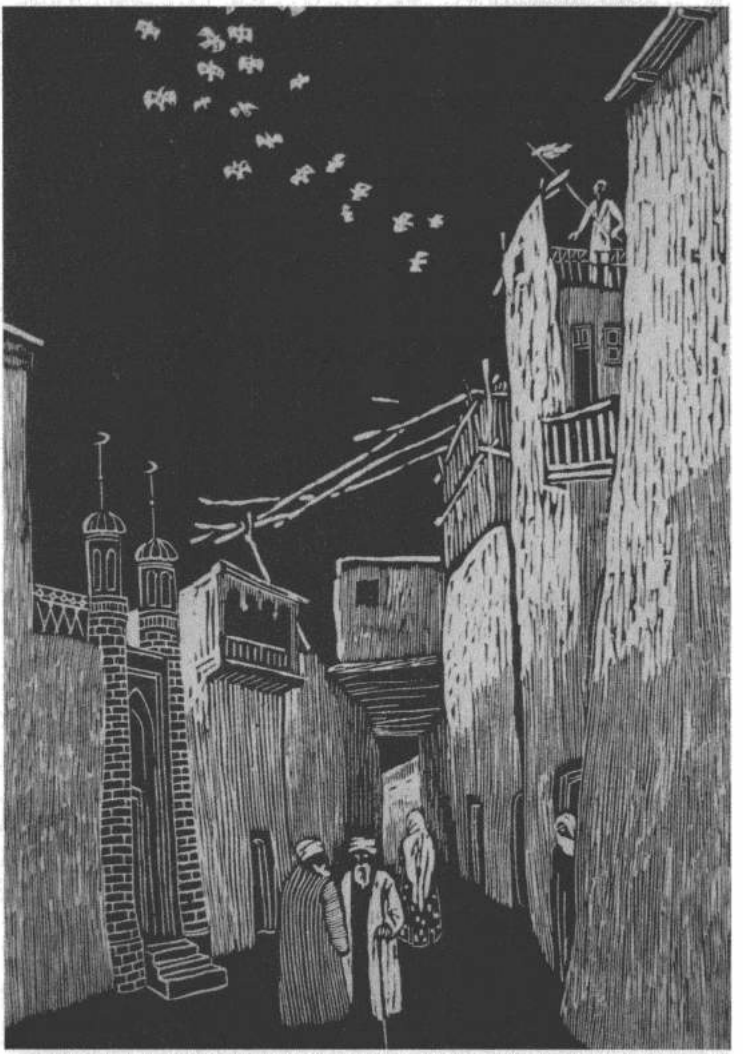
de Allah'ın birçok özelliğinin ve niteliğinin sessizce ve yüksek sesle tekrar edilmesi yardımıyla Tanrı'yla bağlantıya geçmenin en ayrıcalıklı araçlarından biridir. Bu temrin her zaman Buhara ve Yarkent'te Nakşibendi müritleri tarafından bu şekilde uygulanmıştır. Bununla beraber, sufiler tarafından özgün bir biçimde gerçekleştirilen bu uygulama, bakşiler tarafından neredeyse mükemmel bir ayin olarak, içi boşaltılıp, öncelikli işlevinden uzak yeni bir biçimde taklit edilir. Bakşilerin amacı Tanrı'ya tapmak değil, bir hastayı iyileştirmek ya da başka bir yardımda bulunmaktır. Bu durumda, tekrar edilen kalıp cümleler ruhları bakşinin yardımına çağıran büyü kalıpları halini alır. Kazak bölgesinde zikir, şaman tedavisinin adını alacak kadar aslından uzaklaşmıştır.

Günümüzde Sinkiang'da bakşiler Çin hükümeti tarafından yasaklanmışlardır ve uygulamalarını kaçak olarak sürdürmektedirler. Aynı zamanda Suudi Arabistan ve Pakistan etkisindeki köktendinci İslamcılar tarafından da kınanmaktadırlar. Bununla beraber Sinkiang'ın Müslüman halkı, bakşiliğin ülkelerindeki Müslüman geleneğinin uygulamalarından birini temsil ettiğini düşünmekte ve ihtiyaç duyulduğunda hizmetine başvurmaktan çekinmemektedir.

Yeşimtaşı Kervanları

"Barbarlarla" ticarette bulunmayı uzun süre reddetmiş ve savaş açarak onlara karşılık vermiş olan Çin, "haraç" uygulamasında karar kıldı. Doğu Türkistan vahalarının yerleşik halkından beklediği haraç özellikle yeşimtaşıydı ve karşılığında da ipek verecekti. Son derece düşmanca bir coğrafyayla karşı karşıya kalan bu uzun kervanlar "elçilerden" oluşuyordu, ama aslına bakılırsa bunlar resmi olarak yeşimtaşı ticareti yapmakla görevlendirilmiş tüccarlardı. Bu gözde taşa o kadar değer veriliyordu ki, kaçakçılığının da yapılması kaçınılmazdı.

Hotan'dan başlayarak Ming'lerin Çin Seddi'nin başlangıç noktası olan Kia-yu-kuan'a kadar, Yeşimtaşı Yolu, gezegenin en düşmanca bölgelerinden birinden geçer. Burası, Gobi çölüne açılan Lop çölüdür. 4. yüzyılın başlarına kadar yeşimtaşı kervanlarının düzenli olarak kullandığı Tarım havzasının en güneyindeki bu güzergâh, Lop'tan geçen nehirlerin debisinin iklimin bozulması nedeniyle azalması ve birçok kervan şehrinin kumlar altında kalmasının sonucunda terk edildi. Böylelikle yeşim, daha uzun ama daha güvenli olan kuzey yolları boyunca taşındı ve ancak Çin'e girmeden önce Tun-huang vahasında Güney Yolu'yla buluşabildi. Bununla beraber, Güney Yolu hiçbir zaman tam olarak terk edilmedi. Tüccarlar ve askerler bu yolu birçok nedenden dolayı 20. yüzyılın ortasına kadar kullandılar. Aynı zamanda, bu yol, macera peşine düşmüş veya kayıp Budist tapınakları arayan birçok Avrupalı kâşifi kendine çekti.

Eski Kaşgar'dan bir sokak sahnesi: Muhammet Eyüp, 1945 doğumlu Uygur ressam. Selected Works of Xinjiang Art Academy ***adlı*** *kitaptan alıntı, Sinkiang* ***Resim*** *Akademisi, Sinkiang, 1991*

Hotan'daki Çin tapınağı. Aurel Stein'ın çizimi, Sand-burried Ruins of Khotan, *Londra, 1904.*

Buhara ve Semerkand'dan Batı Türkistan'a kadar giden, Tanrı dağları aşıldıktan sonra ise Tarım havzasının –Doğu Türkistan'ın– geçilmesini sağlayan yollar, coğrafi koşullar yüzünden basit bir çizgi görünümündedir. Tarım havzası güneyde Tibet platosunun etekleri ve Kunlun dağlarıyla, kuzeyde Zungari stepi ve havzası, Altay dağları ve Gobi çölüyle çevrilidir. Ayrıca, aşılmaları neredeyse imkânsız olan batıda Taklamakan, doğuda ise Lop çölleri nedeniyle, havzayı ortasından geçmek imkânsızdır. Daha önce nakledilen anlatılar bunu kanıtlar niteliktedir. Demek oluyor ki havza, bir vahadan diğerine ilerleyerek yalnız güneyden veya kuzeyden dolanılabilir. Ne olursa olsun, her iki halde de, bu yollar güneyde çölün korkunç bölgelerinden geçmek zorundadır.

Orta yol, M.S. 1. yüzyıldan itibaren Çin ve Doğu Türkistan arasındaki ana iletişim yoluydu. Kaşgar'dan başlar, Aksu, Kuşa ve Loulan (bu şehir 4. yüzyılın başlarında kumlar altında kalmıştır) vaha şehirlerinden geçerek, Tarım nehri boyunca Yeşimtaşı Kapısı'na ve Çin'e giriş noktası Tun-huang'a kadar devam eder. Kuzey Yolu, Gobi çölünden itibaren Yeşimtaşı Kapısı'nı Kumul vahasına,

Urumçi'ya ve en sonunda da Kazak steplerine bağlıyordu. Bu iki yol üzerinde Çin ve göçebe halklar arasında, Çin çayının step atlarıyla değiş tokuş edildiği en önemli pazarlar yer alıyordu. Bu iki yoldan, Batı Türkistan'a ve oradan da Rusya veya İran'a ulaşmak daha kolaydı. Ama, belirttiğimiz gibi, bunlar en güvenli yollar değildi ve özellikle Orta İmparatorluk'la savaş halinde olduklarında kervanları düzenli olarak yağmalayan göçebelerin, özellikle de Moğolların tehdidi altındaydılar. Bu gibi nedenlerden dolayı, güvenliğin sağlanamadığı dönemlerde kervanlar Güney Yolu'nda ilerlemeyi tercih ediyorlardı. Bu güzergâh kuzeyde Kunlun dağları ve güneyde Taklamakan çölü arasında sıkışmış, yaşanabilecek incecik bir toprak şeridini takip ederek ilerliyordu. Geçtiği vahalar Yarkent, Hotan, Çerçen ve Çakılık'tı. Ardından Güney Yolu, korkunç Lop çölünü aşmak zorundaydı.

Tarım havzasındaki olağanüstü iklim değişiklikleri, 3. ve 6. yüzyıllar arasında vahaların hayatlarını derinden etkiledi. Taklamakan çölünün tamamen susuz kalmış bazı bölgelerinde, Yeşimtaşı Yolu'nun kuzeyinde, aslında bir zamanlar refah içinde yaşamış, parlak bir hayatı tatmış şehirlerin kumlar altında kalmış kalıntıları bulunur. Bunlardan bazıları günümüzde, bir zamanlar onları sulamış, şimdi ise kumların içinde kaybolmuş, Kunlun dağlarından inen nehirlerin çok uzağında kalırlar. Suyun akış debisinin giderek, bazen de aniden değişmesi, çölleşmeye ve şehirlerin sakinleri tarafından terk edilmesine yol açmıştır. Örneğin Niya şehri 3. yüzyılın sonlarına doğru, Hotan ve Keriya nehri arasında kalan bir başkası ise 8. yüzyılın sonlarında terk edilmiştir.

1900'de İsveçli Sven Hedin, Lop çölünün ortasında yer alan, kurumuş bir göl olan Lop Nor konusunda şaşırtıcı bir keşifte bulundu. Uygurların Kuruk Derya (kuru nehir) olarak adlandırdıkları Tarım nehrinin eski yatağını keşfedip, onu beş yüz kilometre doğuya doğru takip etti. Bu onu, kervancıların çok iyi bildikleri, kurumuş büyük bir göl olan Lop Nor'un kenarında, Karaşehir'den Tun-huang'a giden yol üzerinde bulunan eski kervan şehri Loulan'ın harabelerine kadar getirdi. Bu durum karşısında Hedin, M.S. 330 yılına doğru Tarım nehrinin, şimdiki akışının doğusunda kalan bölgeleri yüzyıllarca suladıktan ve bir gölü besledikten

sonra, birdenbire akışının istikametini güneydoğuya doğru çevirdiği ve iki yeni göle hayat verdiği sonucuna vardı. Susuz kalan Loulan şehri, giderek çökmüş ve yok olmuştu. 1901'de Hedin, Tarım'ın akışının elbet bir gün eski yatağına kavuşacağını öngördü. Olağanüstü bir biçimde, bu varsayımı o hayattayken doğrulandı: 1921'de, insani bir müdahale sonrasında Kuruk Derya yeniden suyla doldu ve Lop Nor gölüne tekrar hayat verdi. Kıyılarında hayvanlar ve bitki örtüsü, sularında ise balıklar yeniden ortaya çıktı. Göl o zaman, seksen beş kilometre uzunluğunda ve yirmi ila kırk kilometre genişliğindeydi. Bununla birlikte 1952 yılında, yeni bir insani müdahale sonucunda, nehir iki kola ayrılmıştır. İlk nehir, Tarım, güneydoğuda, 1972 yılında yok olan küçük bir göle dökülürken; diğeri yönünü 1964 yılında kuruyacak olan Lop Nor'a çevirir. Bu tarihten sonra Lop Nor bir kez daha kıraçlığa mahkûm olur; 1921'den sonra ortaya çıkan bitki örtüsü ve hayvan varlığı ortadan kaybolur.[1]

Çöl güzergâhlarının değişimleri ve Güney Yolu ile Yeşimtaşı Yolu'nun terk edilip, Kuzey Yolu'unun öne çıkması, iklimin alt üst olmasının sonuçlarıdır. Tarım'ın güney bölümünün çölleşmesi ve şehirlerin terk edilmesi, ekili toprakların tahribine yol açan ve kum yığılmalarının oluşmasına meydan verecek denli güçlü, şiddetli rüzgârların olmasıyla da açıklanır. Aurel Stein, Niya vahasında rüzgârların neden olduğu erozyona dikkat çekmişti. İlkbaharda ve yaz başında esen bu rüzgârlar, Çin Halk Cumhuriyeti için halen sorun oluştururlar. Çölün güneye doğru ilerlemesini kolaylaştırır, on ila elli metrelik dev kumulların yer değiştirmesine neden olurlar.[2] Demek oluyor ki coğrafya, Doğu Türkistan'ı, ister Çin'den ister Batı'dan gelinsin, ulaşılması kolay bir yer yapmıyordu ve burayı geçmek, en eski çağlardan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar kervanları tedirgin etmiştir.

Yeşimtaşı "haracı"

Ticaret her zaman için Çin ve onun büyük surlarının dışında yaşayan halklar arasındaki ilişkilerin odağını oluşturmuştur. Çin-

liler ihtiyaç duydukları her şeye sahip olmalarına rağmen, steplere yerleşmiş göçebeler aşırı bir yoksunluk içindeydiler ve Orta İmparatorluk'la ticari ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Bunu bir yandan da Çin sınırlarını ve hatta Çin'i tehdit ederek, zorla kabul ettiriyorlardı. Bu tehlikeye karşı imparatorluk, alışverişi destekleyip sınır bölgelerinde pazarlar kurarak, göçebe halklara olumlu bir cevap vermek zorunluluğu duyuyordu. Bununla beraber bu durum, Çinli olmayanlara, yani "barbarlara" horgörüyle karşılık verme ve onlarla hiçbir pazarlığa girişmeme şeklindeki Konfüçyüs felsefesinden miras kalmış doğal imparatorluk eğilimine ters düşüyordu. "Barbarları" hoşgörmek ahlak kuralının ihlaliydi. Birbirini takip eden hanedanlar, steplerin baskısına savaşla ya da ticaretle cevap vermek gibi birbirine tamamen zıt politikalar benimsediler. Pazarlığa zorlanan Çinliler, yalnızca görünüşte dahi olsa Çin'in onurunu koruma ve halkının üstünlüğünü yüceltme avantajına sahip bir "haraç" sistemi kurdular. Böylelikle, Çinlilerle ticarette bulunmayı arzulayan yabancılar, "uygarlaşmak için gelmiş" bir halka mensupmuş ve "haraç" vermekle yükümlüymüş gibi algılanıyorlardı. Bu haraç imparatora özel bir törenle teslim ediliyordu; bunun sonucunda da bu halklar Gökyüzünün Oğlu'nun (imparator) erdemlerini tanıyor ve daha alt statüden olduklarını kabul ediyorlardı. Karşılığında, imparator onlara ihtiyaçlarına uygun hediyeler veriyordu. Sadece Moğolistan veya Zungari steplerinin göçebe halkları değil, ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade daha çok kâr getirdiği için ticaret yapma arzusu taşıyan yerleşik vaha halkları da haraç sistemine dahil oldular.

Sadece bazı ürünleri kapsayan biçim değiştirmiş bu ticaretin Orta Asya tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Aslına bakılırsa, stepteki ve Çin'deki barış ticaret özgürlüğüne bağlıydı. Ne zaman Çin gelen haracı reddederek göçebelerin hoşlarına giden ürünleri vermeyi kesse, göçebeler de hemen Pekin'i tehdit ederek onun sınırlarına saldırıp, topraklarını işgal ediyorlardı. 1550 yılında Moğollarla yaşanan buydu. Ticaret bir bakıma imparatorluğun dış ilişkilerinin temeli haline gelmişti. Çinlilerin "barbarlar" için duydukları horgörüye şunu eklemek gerekir: Konfüçyüs felsefesinde tüccarlara

iyi gözle bakılmamaktadır ve toplumun en alt basamağına itilmişlerdir çünkü onlar ne toprağın köylüler tarafından işlenmesiyle elde edilen tahılı, ne de zanaatkârların elinden çıkan nesneler gibi temel şeyleri üretirler. Uzun süre boyunca göçebelerle ticarette bulunmayı reddedip, onlara savaşla karşılık verdikten sonra Çin, tarihinin başlarında, bu seçeneğin hiçbir zaman kalıcı olmayacağının bilincine varmıştır. Göçebelerle ilk alışveriş antlaşması, Han döneminde, M.Ö. 198 yılında yapılmış ve imparator göçebelere ipek, pirinç ve başka ürünler hediye etmiştir. Bununla beraber, sonraki yüzyıllar boyunca çeşitli hanedanların, ya step halklarından gelen haracı kabul etmek ya da bunu utanç verici bulup reddetmek şeklindeki dış politikalarına bağlı olarak anlaşmazlıklar baş göstermekte gecikmemiştir. Yine de haraç sistemi, 18. yüzyıla kadar Çin ve Orta Asya arasındaki ilişkinin temelini oluşturmuş ve birkaç istisnayı saymazsak, bu doğrultuda yeşimtaşı Çin'e gelmiş, ipek, porselen ve diğer ürünler Anadolu ve Avrupa'ya ulaşmışlardır.

Han döneminden itibaren ipek İran ve Anadolu'ya doğru götürülmüş, ama gerek Çinliler gerekse de Moğolistan'ın ve Türkistan'ın halkları için çok daha önemli başka ürünler değiş tokuşların temelini oluşturmuşlardır. Çinliler haraç olarak bekledikleri birçok lüks ürüne özel ilgi besliyorlardı: yeşimtaşı, değerli metal ve taşlar, lapis-lazuli (laciverttaşı), altın ve gümüş kupalar. Ama yine de, ata duydukları ihtiyaç en başta geliyordu ve askeri kaygılara hitap ediyordu. Steplerin küçük atı hızlı ve dayanıklıydı ve çatışmalarda önemli bir üstünlük sağlıyordu. Çinliler ata karşılık çay "ikram ediyorlardı" çünkü bu bitkinin yaprakları hem vahaların yerleşik halkının, hem de göçebelerin en çok aradığı üründü. Böylelikle Çin'in kuzeyi ve kuzeydoğusundaki alışverişler, "ata karşılık ipek" veya "ata karşılık çay" formülüne dayanılarak yapılıyor, Türkistan'da ise çoğunlukla "ipeğe karşı yeşimtaşı" kuralına dayanıyordu.

Geçtiğimiz yıllarda tarihçiler Doğu Türkistan'ın güney vahalarında oturan yerleşik halkların, imparatora sundukları haracın önemine dikkat çektiler. Hatta içlerinden biri yeşimtaşı ticaretinin at ticaretinden sonra ikinci sırada geldiğini, bir başkası yeşimtaşı-

nın 18. ve 19. yüzyıllarda, Çin ve Doğu Türkistan arasındaki alışverişin temel ürünü olduğunu ileri sürdü.[3] Yeşimtaşı ve çay uzun zaman boyunca ticaretleri imparator tarafından denetlenen ürünler olarak kaldı. Çay, göçebelerden at temininde yeri doldurulmaz bir trampa ürünüydü. Yeşimtaşına gelince, politik ve dini nedenlerden dolayı yalnız saraya ve imparatora ayrıldı. Bazı zamanlar, yeşimtaşının özel ticareti üzerindeki yasak kaldırılarak ya 10. yüzyılda olduğu gibi, Çinli tüccarların eski Uygurlara gidip onlarla ticaret yapabilmelerine izin verildi ya da 19. yüzyıldaki gibi bu tüccarları Türkistan'ın yeşimtaşı pazarlarına daha önce görülmemiş bir hücuma sürükledi.[4] Haracın teslimi, Pekin'e kadar giden ve daha sonra da hediyelerle geri dönen, kalabalık elçilik heyetleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Yeşimtaşı, ülkenin tarihi boyunca işte bu şekilde Çin'e büyük miktarlarda giriyordu. Örneğin 533 senesinde, Liang hanedanı sırasında (501-557), Hotan imparatora yeşimtaşından bir Buda heykeli hediye etti ve 1025'te yeşimtaşından bir eyer ve koşum takımıyla beyaz yeşimden bir kemer gönderdi.[5]

1604'te, birçok gizli pazarlıktan ve bir yıl boyunca Yarkent'te yaşadıktan sonra, Cizvit Benedict Goës, imparatora yeşimtaşı haracını götürmeyi üstlenmiş elçiler kervanına eşlik edebildi. Bu anlamda, bu Batılı gezginin tanıklığı eşsizdir. Türkistan yollarında bir kervanın karşılaşabileceği tüm zorlukları anlatır. Bunlardan biri, çölün geçilmesi esnasında, yeşimtaşı bloklarının oluşturduğu önemli ağırlığın sonucu olarak develerin ilerleyişlerini yavaşlatmaları ve hatta tümüyle durdurmalarıdır. Bu sorun, birçok gezgin tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Goës'in zamanında, Güney Yolu kullanılmıyordu ve kervan Yarkent'ten Aksu'ya, Kuşa'ya, Turfan'a, Kumul'a ve Çin sınırına ulaşmak için kuzeye doğru çıkıyordu. Cizvit, bu kervanı oluşturan tüm "elçilerin" entrikalar sonucu kervana katılmaya hak kazanmış tüccarlar olduklarını gayet iyi biliyordu. Belirttiğine göre, bu kervana katılacakların seçimini genellikle ticari meslek birliklerinden birinin başkanı olan "tüccar başı" yapıyordu. Yol boyunca, 72 "diplomattan" oluşan kervanları, Çin'den gelip batıya yönelen başka kervanların "elçileriyle"

Kansu'da, Yeşimtaşı Yolu'nun ucundaki eski Sien şehrinin surları. Yazarın çektiği fotoğraf.

karşılaşıyorlardı. Goës, 1605 yılında Kia-yu-kuan geçidini aşıp Kansu'daki Su-cou'ya (bugünkü Kiu-çuan) vardı. İşte bu şehirde, Batı'dan gelen tüccarların buluştuklarını not eder : "Yedi ya da sekiz krallığın Çin ile yapmış oldukları eski bir antlaşmaya göre sayıları yetmiş iki olarak belirlenen bu tüccarlar, her altı yılda bir elçi statüsünde, parıldayan mermerden [yeşimtaşı], elmas kayalardan, laciverttaşından [lapis lazuli] ve buna benzer, benim tanımadığım birçok şeyden oluşan haracı krala [imparatora] götürmek için gelirler." Goës'in belirttiğine göre, "bu imparator için bu haracın değeri kârdan çok onursaldı, çünkü onun dışında bu mermeri bu kadar pahalıya alan hiç kimse yoktu."[6]

Cizvit'in tespitleri kırk yıl sonra Alvarez Semmedo adlı başka bir Cizvit tarafından doğrulandı. Semmedo, ayrıca, binden fazla tüccarın 1642'de Çin sınırındaki Su-cou'ya geldiğini ortaya koyar. Burada, Pekin'e kadar gitmek isteyenler, Türkistan'ın haracını imparatora taşıyan bir elçi kervanıyla antlaşmak zorundaydılar. Sadece kırk veya elli tüccar kabul ediliyor ve onları Sarı Deniz'e götüren yol boyunca ticarette bulunma fırsatından yararlanabiliyorlardı. İmparatora sunulan haraca gelince, altı yüz kilogram yeşimtaşı, üç yüz kırk at, üç yüz küçük elmas, lapis lazuli, küçük bıçaklar gibi şeylerden oluşuyordu. Dönüşte, impa-

rator onlara büyük miktarda altın nakışlı kumaş, saten, renkli ipek, çay, şifalı bitkiler ve porselen hediye ediyordu. Semmedo, yeşimtaşının haraçta sunulan en temel ürün olduğunu ısrarla dile getirir.[7]

Haraç taşıyan elçilik heyetlerini oluşturan "diplomat" sayısı değişiyordu. Aslında, Türkistanlıların sayısı kısa sürede çok önemli bir sayıya ulaşabiliyor, örneğin Çing hanedanı döneminde olduğu gibi heyetler bazen beş yüz (1656'da), hatta bazen de iki bin kişiyi (1694'te) bir araya getirebiliyordu. Bu durum karşısında Çin, katılımcı sayısının daima daha aza indirilmesini kabul ettirmeye çalışmıştır. Diğer yandan, Orta İmparatorluğu endişelendiren bir diğer husus, 1656 yılında, Şan-si ve Sıçuan gibi Çin'in bazı sınır vilayetlerinin valilerinin, Çin'le daimi ticarette bulunmak üzere Turfan elçilerinden birkaç yüz kişinin burada kaldığı yönündeki şikâyetleridir.[8]

Pekin'e varıldığında, elçiler gözetim altında tutuluyordu ve Çin'in başkentinde, yalnızca, imparatorun huzurunda gerçekleştirilen "hediye" alışveriş töreni süresince kalma izinleri vardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Cizvit papazları, yabancı sıfatıyla, elçilerin kaldıkları devasa "saray" veya "şato"da konaklama fırsatı buldular. Burada, "en azından, ismen dahi olsa Avrupa'dan, Hindistan'dan, İran'dan, Mogor'dan, Armus'tan [Hürmüz Boğazı] ve hatta İspanya ve Venedikten haberdar olan" Batı'dan gelmiş "Sarazenlere" (Müslümanlar) rastladılar. Cizvit papazları bu elçilerin esas olarak yeşimtaşı ve bunun da en iyisini getirdiklerini saptarlar: "Bunlar, Çinlilerin, bizim hayal bile edemeyeceğimiz kadar değer biçtikleri parıltılı bir mermer getiriyorlardı; bunu *yusce* [*yu şi* – "yeşimtaşı"] olarak adlandırıyorlardı. Günümüzde bu taşın ne olduğu, hâlâ akik mi yoksa safir mi ya da ikisi de mi değil diye tartışılmaktadır." Yeşimtaşına karşılık elçiler ülkelerine ipek ve diğer mallarla dönüyorlardı.

Büyük Kum nehrinin vahalarının ve step ülkeleri tüccarlarının on sekiz eyaletli Çin'deki en başta gelen ve belki de tek köprü başı "Elçiler Şatosu"ydu. Cizvit papazları bize buranın ayrıntılı bir tasvirini bırakmışlardır:

Bu büyük, ama asla geniş olmayan saray, duvarlarla çevrili ve birçok kapıyla kapalıdır ve hiçbir Çinli, özel izni veya imtiyazı olmadan buradan içeri giremez ve yabancılar da dışarıya ancak ya işlerini bitirdiklerinde ülkelerine dönmek üzere, ya umulmadık biçimde adalet sarayına çağrıldıklarında ya da İmparatorluk Sarayı'na gitmek için çıkabilirler. Bu sarayda birçok hücre var; çünkü sıklıkla Çin krallığına haraç ödeyen komşu krallıklardan binden fazla yabancı geliyor; ama bu hücreleri, insanlar için temiz barınak gibi değil de daha ziyade koyun ağılı olarak adlandırabiliriz. Burada ne kapı, ne oturacak yer ya da yatak var, hiç mobilya yok. Bu yüzden, Çinliler hariç, diğer bütün halkların her yere oturdukları, her yerde yemek yeyip yattıkları görülür; onlar buraya elçilere özgü bir şatafatla karşılanmak için değil, kazanç umuduyla, hediyeleriyle kraldan bir ödül kopartmak için gelirler. Öyle ya, bu kadar önemli bir hükümdarın hediyesi de ona yakışan değerde olur.[9]

Tüccarlar ve kaçakçılar

Tarım havzasının vahalarında yaşayan halklara sonradan katılan steplerin göçebe nüfusuyla birlikte Doğu Türkistan halkları, işgal ettikleri coğrafi konumları yüzünden, Batı'yı ve Çin'i birbirine bağlayan uluslararası ticaretin yegâne aracıları haline geldiler. Hint-Avrupalı bir halk olan Partlar, M.Ö. 3. yüzyılın ortalarından M.S. 3. yüzyıla kadar, Roma'nın Çin'le dolaysız iletişime girmesine asla fırsat vermeden, Orta Asya ticaret yollarını kontrol altında bulundurdular. Onlardan sonra gelen Hint-Avrupalı halk olan Sogdlar, Asya halkları tarafından "ipek tüccarları" olarak tanınıyorlardı. 4. yüzyıldan itibaren Orta Asya'nın tümüne, Çin şehirlerine kadar yerleşmişler ve 3. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar Orta Asya ticaretinin merkezini oluşturmuşlardır. Ardından 19. yüzyıla kadar Türk-Moğol halkları ve İslam, Avrupa'yla Asya arasındaki kervan ticaretinde kendini kabul ettirmiştir.

Çing döneminde (1644-1911) Çin Doğu Türkistan'ı fethetti ve ticari ilişkileri geliştirdi. Türk nüfusun ayaklanıp bağımsız devletler kurdukları bazı dönemler haricinde, Çin Tarım havzasının vaha-şehirlerinin efendisi oldu ve Orta Asya'nın belli başlı kervan

yollarını kontrol etti. Ülkelerin doğrudan idaresi, yerel hükümdarlara (*bey*) bırakıldı. İmparatora bağlı bu hükümdarlar, Gökyüzünün Oğlu'nun beklediği haracı hazırlamakla yükümlüydüler. Sonunda, 1872 yılında, Tarım havzası Sinkiang adı altında Çin'in vilayetlerinden biri haline geldi ve doğrudan Çin idaresine bağlandı. Yeşimtaşı 18. yüzyılda özellikle rağbet gören bir maddeydi. Öte yandan, 18. ve 19. yüzyıllarda, çay ve ravent* ticareti ipekten üstün geldi ve o dönemden beri de ipek ticareti sürekli bir düşüş yaşadı. Bu çöküşün ana nedenleri, deniz yollarının gelişmesine, Türk ve Avrupa ipekleriyle olan rekabete ve sürekli isyan çıkan Doğu Türkistan yollarındaki güvenlik sorununa bağlanır.[10] 1757'den itibaren, Çingler, bu Türkistan yollarını, özellikle de Kuzey Yolu'unu ilk önce askeri nedenlerden ve sonrasında da ekonomik nedenlerden ötürü kuyular, sarnıçlar ve hanlarla donatarak modernleştirdiler. İşte bu dönemde Fars kökenli bir terim olan ve Orta Asya'da sufi imareti veya menzil hanı anlamına gelen *lengar* sözcüğü Çinceye geçti. Aynı dönemde, 1864 yılında Müslüman ayaklanmaları başlayana dek, önemli sayıda Çinli tüccar Türkistan'ın kuzeyindeki ve güneyindeki belli başı şehirlere yerleştiler (Aksu, Kaşgar, Yarkent ve Hotan). Coğrafi olarak Çin'e daha yakın ve ticari açıdan daha aktif olan kuzey şehirlerinde yoğunlaştılar. Kuzey Yolu'nda tespih tanesi gibi birbiri ardına dizilen vahalara, tüccarların yoğunlaşması ve ürünlerin bolluğu yüzünden, Çin kıyılarındaki iki ticaret şehrine göndermede bulunarak küçük Su-cou-Hang-cou ismi takılır. Bu şehirlerden biri, uzun süre boyunca ipek üretiminin ve yeşimtaşı yontuculuğunun merkezlerinden biri olmuştur. En önemli alışveriş merkezleri Kansu koridorunun girişindeki Su-cou ve Kumul'du. Daha Batı'daki Aksu şehri, kervan yolları üzerindeki istisnai konumu göz önüne alınarak, tüm Türkistan'ın en başta gelen yeşimtaşı deposuydu ve en iyi Çin mücevher ustaları buraya yerleşmişti. Çin'den, Batı Türkistan'dan ve Keşmir'den tüccarlar burada buluşuyorlardı.[11]

---

* Eski çağlarda Çin ve Tibet'te müshil olarak da kullanılan kuzukulağı familyasından bir bitki.– çev. n.

Bu tarihe kadar Türkistanlıların elinde tuttuğu Orta Asya ticareti yavaş yavaş Çinlilerin eline geçmeye başladı. İlk önce, Çing'lerin hükümranlığında, Türkistanlıların imparatora haraç teslim etmek haricinde Çin'e girmeleri ve Pekin'e ulaşmaları yasaklandı. Öte yandan, arşiv belgelerinin incelenmesi sonucunda, Sinkiang'a ulaşmak için Kansu koridorunu geçen tüccarların Çinli (Han) veya Türklerin Dungan, Çinlilerin ise Hui dedikleri Müslüman Çinliler olduğu görülmüştür. Dunganlar İslam dinine ve Nakşibendilik gibi tarikatlara mensup olduklarından, çoğunlukla, Türkler ve Çinliler arasında aracılık yaptılar. Doğu Türkistan'ın birçok vaha şehrine yerleşmişlerdi ve –onları Türklerden ayıran pratik bir ayrıntı– camileri, içindeki oda ve depolarla, sırası geldiğinde kervansaray işlevi de görüyordu.

Yeşimtaşı ticaretinde tüccarların aldıkları aktif rolün yanında, Çin devleti de –değişik derecelerde ve duruma göre– kontrol etmeye devam ediyor, bu taşın alım satımına keyfince izin veriyordu. İmparator ilk önce Yarkent vahasında toplanan tüm taşların her sene Pekin'e gönderilmesini şart koştu. Ardından Pekin, iki bin kiloyu aşmayacak miktarda yeşimtaşını yıllık haraç olarak vergilendirdi. Bu haracın Pekin'e ulaşması beş ila altı ayı alıyordu. Son olarak, yeşimtaşı üretimini artırmak için bazen özel görevliler Türkistan'a yollanıyordu. Örneğin 1784'te, bu taşa olan tutkusuyla tanınan imparator Çien-lung zamanında böyle bir durum gerçekleşti. İmparatorluk Sarayı'nın resmi bir görevlisi, yetmiş sanatkâr eşliğinde Yarkent'e gönderildi. Buradan, üzerlerine imparatorluk nişanı basılacak ve soylulara dağıtılacak beş yüz büyük boy yeşimtaşı tableti, bunun yanında büyük boy başka elli parça, üç yüz küçük boy yeşimtaşı ve mühür olarak kullanılacak otuz kadar küçük blok yeşimtaşı getirdiler. Beraberlerinde getirdikleri yeşimtaşlarının toplam ağırlığı iki bin üç yüz kiloydu.[12]

Çing'lerin tarihinde İmparator Çien-lung ve Kao-zong'un hüküm sürdükleri dönem, yeşimtaşına Çin tarihinde daha önce hiç görülmedik bir hayranlık ve tutkunun beslendiği bir dönem oldu. İmparator Çien-lung bu taşın büyüsü altındaydı ve bu iki adamın

arzusu Yeşimtaşı dağını Hotan'dan Pekin'e taşımaktı. Bu doğrultuda, binlerce kilo ağırlığındaki devasa bloklar Türkistan'dan getirildi. Ünlü "*Suları Sakinleştiren Büyük Yu*"[13] heykeli bu dönemde gerçekleştirildi. Bu eşsiz eser, günümüzde Pekin'deki Yaşak Şehir Müzesi'nin Yeşimtaşı köşkünde, Çien-lung koleksiyonunun en değerli parçasıdır. Bu tutku, imparator Kao-zong'un ölümünden sonra yarım yüzyıl daha devam etti ve 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyıl başlarında, yeşimtaşı haracının kaldırılmasıyla son buldu. Son iki devasa yeşimtaşı bloğu, 1799 yılında İmparator Kao-zong'un yaşamının son aylarında Türkistan'dan yola çıktı. Kervan, beş bin kilogram kaliteli yeşil yeşimtaşı, dört bin kilogram soğan yeşili (veya ot yeşili) ve ikinci kaliteden beyaz yeşimtaşı ve son olarak bin beş yüz kilogram beyaz yeşimtaşı taşıyordu. Türkistan kervan yolları boyunca ilerlemeleri, Türk taşıyıcılara inanılmaz zorluklar çıkartmış, Çinli memurlara durumdan yakınmışlardı. Bununla beraber, Kao-zong'un ölümünden sonra gelen Ren-zong, bu kervanı durdurma kararı aldı ve yeşimtaşı bloklarının Karaşehir vahası yakınlarında, yolun kenarına derhal bırakılması emrini verdi. Yine de imparator ulaşımı sağlayan *bey*'leri ipek rulolarla, taşıyıcıları ise parayla ödüllendirerek teşekkür etti. 1806 yılında, Karaşehir karakolunda görevli yüksek dereceli Çinli bir memur, yeşimtaşı bloklarını bu şehre çok uzak olmayan bir yerde buldu, ancak imparator bu mala el konulmasına izin vermedi. 1845 yılında bir tanık bu blokların aynı yerde bulunduğunu haber verdi ve duygusal bir tasvir yaptı: "Bugün bunlara [bloklara] bakıldığında, küçük dağlara benziyorlar. Ham halde, işlenmemiş taşlar. Bir bölümü bütünden ayrılıyor; kristal parlaklığında yeşil yeşimtaşı. Onları hayranlıkla seyredebiliriz ama ufak bir parçasını bile almak yasak. Gizemli bir şey." Hiç kimse bu yekpare yeşimtaşı bloklarına ne olduğunu bilmiyor...[14]

Yeşimtaşının resmi olarak işletilmesinin yanında, devletin tüccarlara tanıdığı hareket alanına bağlı olarak önemli bir özel ticaret oluştu. İlk olarak, Çingler taşların Yarkent ve Hotan'da çıkarılmasını ve *tutulmasını,* bir yandan da Kuzey Yolu boyunca taşınmasını, kaçakçılığa ve yasadışı yollardan elde edilmesine izin vermeyerek denetledi. Uzun yıllar boyunca, aşağı yukarı 1759'dan

1826'ya kadar, yeşimtaşı bulundurmak ve ticaretini yapmak kesinlikle yasaktı. Bununla beraber, 1773 yılında Pekin, Mi-er-tai dağlarından çıkarılan yeşimtaşının bir bölümünün Mançu devlet görevlilerine, askerlere ve serbest tüccarlara satılmasına, yıllık yeşimtaşı haracı kotasına ulaşılmış olması şartıyla izin verdi. Dolayısıyla satış yalnızca fazlalığı kapsıyordu. Bu satışlar kişi başı yirmi beş kilogramla sınırlıydı ve satın alan kişiye, Çin'e Kia-yu-kuan Kapısı'ndan geçiş yapması için bir sertifika verilmesini öngörüyordu. Bu kural 1776 yılında Çinli Kao-p'ou yönetimin baş görevlisi olduğunda değişti. Kao-p'ou, tüccarlara satılan yeşim miktarını önemli ölçüde artırdı: Fazlalığın yüzde altmışı tüccarlara satılıyor ve her biri yetmiş beş kilogram yeşimtaşı bulundurabiliyordu. Kalan yüzde, teorik olarak, sayıları olağanüstü bir biçimde artıp üç bine ulaşan yeşimtaşı madenlerinde çalışan maden işçilerine ödeme yapmak içindi. Bununla beraber, bu yeşimtaşı tanınmış kaçakçılarla işbirliği içindeki baş görevlinin zimmetine geçiriliyordu.

Yeşimtaşının Sinkiang'da serbestçe alınıp satılabileceğine dair haber, Çinli tüccarların Türkistan pazarlarına daha önce görülmemiş bir şekilde hücum etmesine yol açtı. Çin'in giriş kapısı, Kia-yu-kuan çok uzun mesafelerde seyahat eden yeşimtaşı tüccarlarının ardı arkası kesilmeyen girip çıkışlarını kolaylaştırmak için tüm gün boyunca açık kalmak zorundaydı. Bu taşın ticareti, devasa boyutlardaki yeşimtaşı bloklarını saymazsak, hacminin ve ağırlığının azlığına rağmen, oldukça kâr getiriyordu. Ana satış noktası Yarkent veya Hotan değil Aksu'ydu ve Çinliler burada ipeklerini, çaylarını ve raventlerini ham veya işlenmiş yeşimtaşıyla değişiyorlardı. Kia-yu-kuan yakınlarındaki Su-cou şehri de, değiş tokuş edilen taşlar ve Çin'den gelmiş ürünlerle tıka basa dolu bir satış yeriydi. Birbirinden ayrı iki grup tüccar yeşimtaşının peşinde Asya yollarında dolaşıp duruyorlardı: Çin ile Sinkiang'a komşu şehirler (örneğin Su-cou) arasında dolaşanlar ve Sinkiang içinde ticaret yapanlar. Anlaşıldığı üzere, İmparator Çien-lung, taşın değerini düşürten ve yontulan objelerin bayağılaşmasına yol açan, yeşimtaşının peşindeki bu ölçüsüz koşuşturmadan hoşlanmıyordu.

Sosyal konumları ne olursa olsun, bütün Çinlilerin bu taşa büyük bir hayranlık duymaları, bunun yanı sıra taşın fiyatının çok yüksek olması ve ticareti üzerindeki çeşitli kısıtlamalar yüzünden bu taş, çok iyi örgütlenmiş, oldukça kapsamlı bir kaçakçılığın odağındaydı.[15] İlk kaçakçılar Türkistan beyleriydi. Vahaların haracını imparatora vermek için çıktıkları Çin yolculuğunda, yol boyunca ticarette bulunabilme ayrıcalıklarını sıklıkla istismar ediyorlardı. Yeşimtaşı, altın ve kürk karşılığında ipek ve çay alıyorlardı. Bununla beraber, en başta gelen kaçakçılar, Çinli ve Türk memurları, hatta beyleri de içine alan bir örgütlenmenin başında bulunan Çinliler ve Dunganlardı. Çok sayıda kaçakçının tutuklanması, Orta İmparatorluğu sınırların ve yeşimtaşı pazarlarının denetimini artırmaya yöneltti. Böylelikle 1778'de, en başta gelen satış deposu olan Aksu'ya, tüccarların gidip gelişlerini ve satışları denetleyen hükümet görevlileri yerleştirildi. Aynı sene, Çin polisi, bin beş yüz kilogram yeşimtaşıyla Çin sınırını geçmeye çalışan bir Dungan tüccarı durdurdu. Bu kişinin ilişki içinde bulunduğu insanlar ve serveti şaşkınlık vericiydi. Yarkent'teki ilişkileri gayet sağlamdı, bu şehrin beyine yakın biriydi ve Mançu garnizonunun subayları arasında tanıdıkları vardı. Aynı zamanda da, Aksu ve Yarkent şehirlerinde otelleri, restoranları, bir evi, eşekleri, atları ve altmış devesi vardı. Doğduğu Şan-si eyaletinde sahip oldukları da kayda değer türdendi. Bir başka yeşimtaşı kaçakçısı olan Çang-luan, Kansu koridoru yerine, Urumçi'yı Pekin'e Moğolistan üzerinden bağlayan Kuzey Yolu'nu kullanıyordu. 1770 yılında, Yarkent'in en başta gelen Çinli idare memuru Kao-p'ou'nun yardımıyla, önemli miktarda yeşimtaşını genel karargâhının bulunduğu, Sarı Deniz kıyısındaki Su-cou'ya (Kiang-su bölgesi) kadar gizlice geçirmiştir. Bu şehir, mücevher yontucularıyla dolu sokaklarıyla, Çingler için olduğu kadar Çang-luan gibi bağımsız tüccarlar için de çalışan sanatkârlarıyla, Çin'in en başta gelen yeşimtaşı yontma merkeziydi.

İdare memuru Kao-p'ou'nun da karıştığı kaçakçılık ortaya çıkınca, Pekin, yeşimtaşının serbest ticaretini 1778 yılında yasakladı. Ama İmparator Kia-çing, 1799 yılında iktidara gelir gelmez bu yasağı kaldırdı. 19. yüzyılın başlarında, Türkistan'ın güney vaha-

larındaki yeşimtaşı işletimine dair birçok yeni tedbir alındı ve Yarkent yeşimtaşı üretiminin en önemli şehri haline geldi. Hotan yeşimtaşı, özellikle nehirde tutulanı halen piyasaya sürülmeye devam ediliyordu. Ancak üretimin miktarı Yarkent'tekinin çok gerisindeydi. 1821 yılına gelindiğinde, İmparator Tao-Kuang, başkentin depolarının dolu olduğu gerekçesiyle yeşimtaşı haracı uygulamasına son verdi (bunu geçici bir karar olarak görüyordu). Haraç bir daha asla yeniden düzenlenmedi. Öte yandan, 1778'deki yeşimtaşı kaçakçılığının ortaya çıkışı, eski idari görevli Kao-p'ou'nun bir araya getirdiği Su-cou'lu (Kiang-su) sanatkârların işlediği yeşimtaşlarının, imparatorun hizmetinde başkentte işlenenlerden daha üstün olduklarını İmparator Çien-lung'un büyük bir şaşkınlıkla görmesine neden oldu. Söylentilere göre gizli bir yöntemle yeşimtaşını yontan bu sanatkârlar, İmparatorluk Sarayı'ndaki atölyelerde çalışmak üzere imparator tarafından alelacele davet edildiler.[16]

Son kervanlar

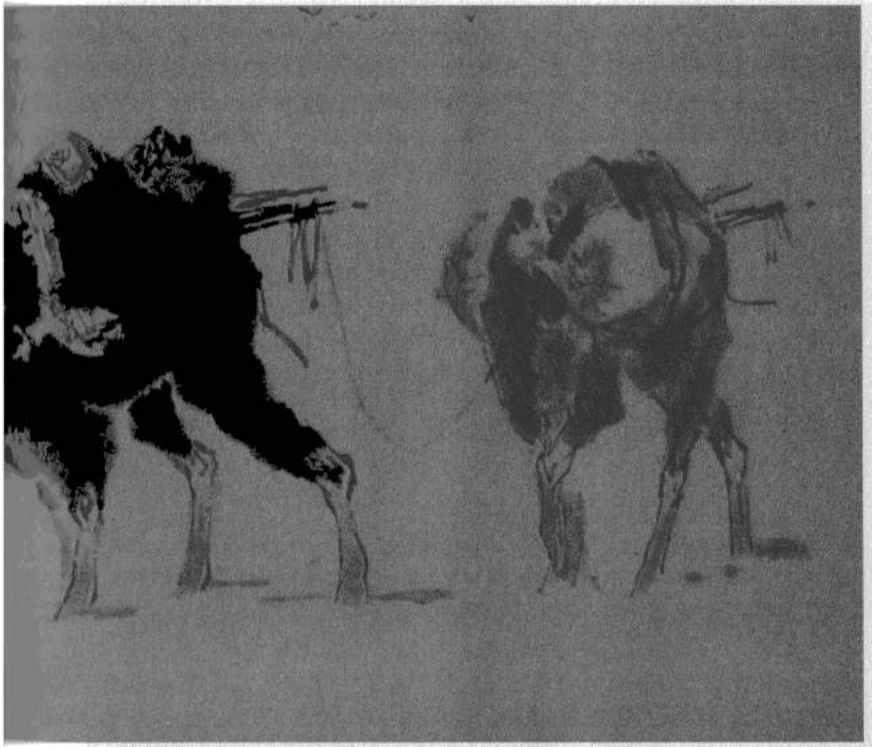
Kervanlar tekin olmayan yollardan çölü geçme riskine girmiyor, nehirleri takip eden veya Taklamakan çölünü dolanan eski yolları kullanıyorlardı. Bununla beraber, bu yolları takip etmeleri onları kum saldırılarına, özellikle de çöl fırtınalarına karşı korumuyordu. Bütün gezginler ve kâşifler, notlarında özellikle de eğer develerin yükü ağırsa kumda yol almanın ne kadar zor olduğunu vurgulamışlardır. Goës'in 1603 yılındaki gözleminden bahsetmiştik: Eşlik ettiği kervan, taşınılan yeşimtaşı bloklarının ve taşlarının ağırlıkları yüzünden inanılmaz bir zorlukla ilerliyordu.[17] Aynı şekilde, yukarda bahsedildiği gibi, 18. yüzyılın sonunda Hotan ve Karaşehir arasında taşınan yeşimtaşının binlerce ton ağırlığında olması taşıyıcıları öfkelendirmişti.

1920'li yıllarda, Amerikalı kâşif Owen Lattimore Gobi çölünü ve Moğolistan'ı geçen bir kervan yolunu kullandı. Sinkiang'daki politik karmaşanın sonucunda alışılageldik yolların kapanması yüzünden, zorlu olduğundan o zamana kadar kendi haline bırakı-

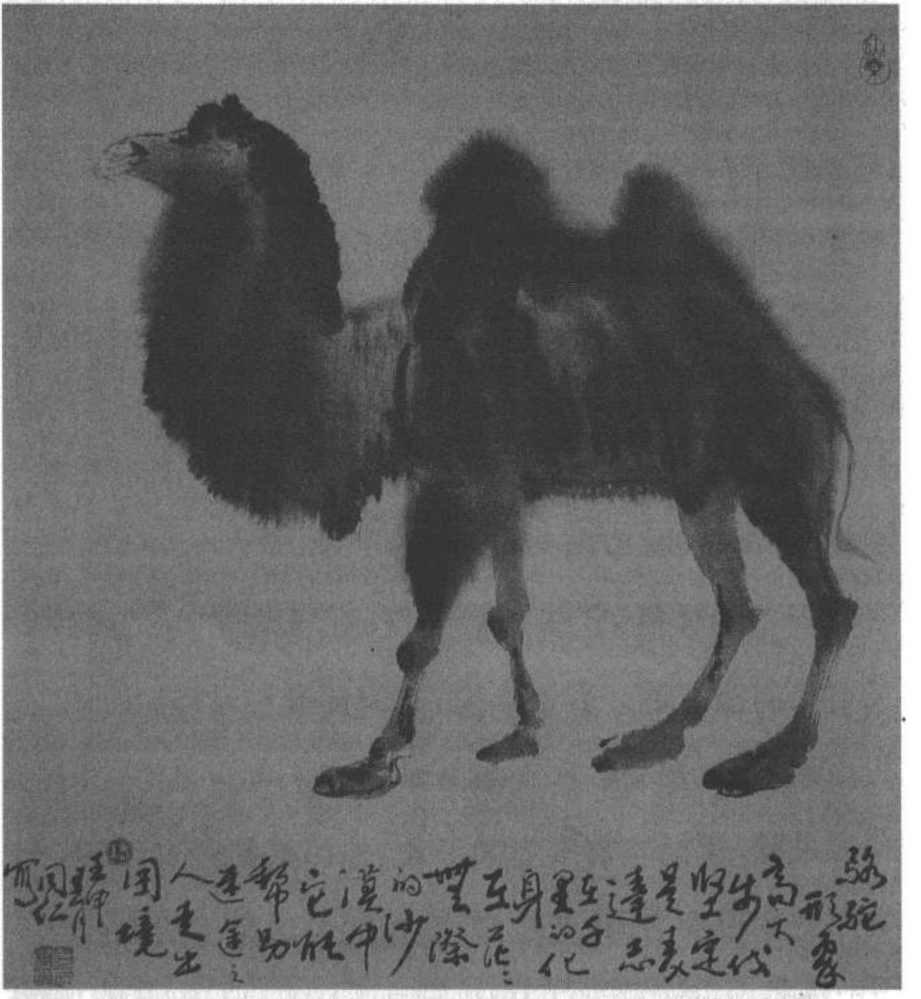

Yüklü develer. Deve kervanları 1940'lı yıllara kadar Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki ve güneyindeki yolları bir uçtan diğerine katedip durdu.
Çinli sanatçı Li-Şen; Li-Şen'in Sinkiang Resimleri, *Sinkiang, 1982.*

lan bu yol, bu dönemde tekrar kullanılmaya başlandı. Lattimore yol üzerinde Hotan'dan gelen ve çok sayıda işlenmemiş yeşimtaşı parçasına eşlik eden ve onu olabilecek saldırılardan koruyan bir kervana rastladı. Bu kervan, bir yıldan beri yoldaydı. Birden çok yeşimtaşı bloğu, bir deve için çok büyük ve aşırı ağırdı. Ama tüccarlar, taşıdıkları malın değeri göz önüne alındığında, Çinli gümrük memurlarının vergi kesecekleri kesin olduğundan, yeşimtaşı bloklarını yük arabası üzerinde taşıyabilecekleri klasik yolu kullanmaya çekiniyorlardı. Tek seçenek yeşimtaşını develerin çektiği

yük arabasıyla Gobi yolunda taşımaktı, ama bu yol da bu yöntemle rahatlıkla aşılamazdı. Suyun olmayışı ve kumların geniş bir alana yayılmış olması, bu yolu tehlikeli hale getiriyor ve yük arabalarıyla motorlu araçların geçişini kolaylaştırmıyordu. Bu tip kervanların geri döndüğü bile olmuştu. Lattimore, kervanların yeşimtaşını bu şartlar altında taşımak için nasıl örgütlendiklerini açıklar. Eğer mümkünse bu koca bloklar çekilip kaldırılarak yük arabalarının üzerine konuluyor ve eğer yol düzgünse üç deveden oluşan bir ekip bu yükü çekiyordu. Bununla beraber, kervanın, kumlar yüzünden aşılması zor yerleri geçmesi gerektiğinde, kervancılar yeşimtaşlarını birbiri ardına sıralanan değişik develerin sırtına yüklemek zorunda kalıyorlardı.[18]

İki hörgüçlü, uzun tüylü büyük Asya devesi, günümüzde hâlâ Lop çölünde yabani olarak yaşamaktadır. Türk ve Çinli kervancılar, yaklaşan kum fırtınalarını hisseden, kaybolunduğunda su kaynaklarının bulunmasına rehberlik eden bu hayvanın çölü geçerken ne kadar değerli olduğunu çok uzun zamandan beri bilmektedirler.

Yeşimtaşının toplanması, çıkarılması ve ticareti, Yakup Han döneminde (1865-1877), Müslümanların iki asrı aşkın süren Çin egemenliğinden çıkıp Doğu Türkistan'da birkaç yıllığına iktidarı ele geçirdikleri süre boyunca on yıllık bir uykuya daldı. Türkler, ticari nedenler dışında yeşimtaşına ilgi duymuyorlardı; oysa ki potansiyel alıcıları amansız düşmanlarıydı. Bir Britanyalı 1873-1874 yıllarında, Kunlun dağlarında maden işçisi ve Hotan'da mücevher yontucusu kalmadığını fark etti. Sadece Çinliler tarafından terk edilmiş yeşimtaşı blokları üzerinden Ruslarla ticaret yapılıyor, onlar da zaten bunları Çinlilere satıyordu. Bu Çinli tüccarlar, o dönemde Sen Petersburg'un kontrolü altındaki Rus Türkistanı'ndaki Vierny pazarlarında (Alma-Ata) veya Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusundaki Gulca'da (Şi-ning) da yeşimtaşı satın alıyorlardı.[19] 19. yüzyılın sonunda buradan geçen tüm yolcular, yeşimtaşı zanaatının Sinkiang vahalarında yok olduğunu ama değerli taş yontuculuğunun Çinli mücevher yontucuları tarafından Hotan ve Yarkent'te ürkek ürkek devam ettiğini saptarlar. Aslında, Yarkent pazarlarında satılan objeler, Hotan'daki Çinli sanatkârlar tarafından perdahlanıp yontuluyordu. Sadece onlar bu işi yapabilme becerisine sahiptiler.[20] Aynı şekilde, 1915 yılında, bir zamanlar Sinkiang'ın yeşim deposu olan Aksu vahasından geçen Tatar bir gezgin, bu taşın perdahlanmasıyla ilişkili bir sanatın varlığından bahsetmez. Bununla beraber, yeşimtaşından eşyaların (yüzük, bilezik, çay bardağı) Müslüman ve Çinli sanatkârlar tarafından halen Doğu Türkistan'da üretildiklerini, bu geleneğin sürdüğü şehirlerin adlarını belirtmeksizin ortaya koyar.[21] Hotan yeşimtaşı, tüm Sinkiang'da, her zaman için büyük değere sahip bir mal olarak görüldü.[22]

1911'den itibaren, Milliyetçi Çin tarafından yerleştirilen Çinli valiler, neredeyse tam bir özerklikten istifade ediyor ve petrolü, altını ve Hotan madenlerinden çıkarılan yeşimtaşlarını işleterek ülkenin doğal zenginliklerini yağmalama fırsatı buluyorlardı.[23] Daha açıkçası, Kaşgar'ın Çinli valisi 1930'lu yıllarda Hotan şehrinin tüm sanatkârlarını Kaşgar'a taşıtarak ve taşları kendi kişisel hesabı için işleterek, Hotan'ın yeşimtaşı endüstrisinin çöküşünü hızlan-

dırmıştır.[24] Diğer yandan, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yeşimtaşı kuzey olduğu kadar, güney kervan yolu boyunca da taşınmaya devam etmektedir. 1914'te Güney Yolu'nun keşfi sırasında, Aurel Stein, eski kervan yolunun terk edilmemiş olduğunu fark etti. Kervanlar, Afganistan ve Hindistan arasındaki sınır bölgesinden gelen Patanlar tarafından kontrol ediliyordu ve bunlar her kış Hotan'dan gelen bu yolu kullanıyorlardı.[25] Kaşgar'da görevde bulunan Britanyalı diplomat C. P. Skrine, Stein'in savlarını doğrular ve 1926'da bir deve kervanının yılda iki kez Hotan ve Yarkent'e ipek, çay ve porselen getirdiğini ve Çin'e Hotan halıları, yeşimtaşı ve Kaşgar'ın pamuklu kumaşlarıyla döndüğünü yazar.[26]

Yeşimtaşı Kapısı Civarında

Çin Seddi'ni takiben, Çin'in batıdan giriş noktaları Yu-men-kuan, Kia-yu-kuan ve diğer yeşimtaşı kapıları, ardından Kum şehri, Tun-huang... : kervanların geçiş yeri, bir yandan da özellikle Orta Asya Budizmi'nin Orta İmparatorluğa yönelmesindeki önemli şehirler. Nihayet yolun ucunda Su-cou: Bu iki bölge arasındaki en önemli alışveriş yeri, 20. yüzyılın başına gelindiğinde yeşimtaşının artık yok olduğunu, sanatkârlarının da bir bir kaybolduğunu ve yerini Birmanya'nın yeşil taşına bıraktığını gösterir.

Büyük Yol üzerinde birçok Asya halkının, vahaların yerleşik halklarının, step göçebelerinin ve Çinlilerin birbirleriyle karşılaştıkları ana menzil, hiç şüphesiz, Yeşimtaşı Kapısı ve Ming'lerin Çin Seddi'nin batı ucundaki Kia-yu-kuan geçiş bölgesidir. Buranın en belli başlı vahaları, Tun-huang, Nang-si, Yu-men ve Su-cou'dur (Kiu-çuan). Günümüzde Kansu eyaletinin sınırları içinde bulunan bu vahalar Su-lo-hı nehri tarafından sulanır ve kuzey kervan yoluna yakın bir yerde, eski orta ve güney kervan yollarının birleştiği noktada bulunur. Ming surlarının ucunda yer alan Kia-yu-kuan geçişine gelince, Çin'e giriş yapmak için Ho-si veya Kansu koridorunu kullanan Büyük Yol'un bu kesitindeki yolcuların giriş çıkışlarını kontrol altına alır. Bu bölge, her zaman için Çinlilerin zihnindeki uygar dünya ile "barbar" dünyanın, Çin ile yabancı ülkelerin sınırını oluşturmuştur. Sınır, coğrafi açıdan çok belirgindir çünkü burada Lop ve Gobi çölleri doğuda yerlerini, kuzeyde ve güneyde dağ masifleriyle ve çölleşmiş geniş alanlarla korunan do-

ğal bir koridora bırakır. Bu koridor, bin iki yüz kilometre ötede Sarı Nehir'e, Lan-cou ve Şian şehirlerine kadar ulaşır.

Kiu-yu-kuan'da üç dünya ve halkları karşılaşır: Gobi'den gelen Moğollar, kökenleri batı vahalarına dayanan Türkler, güney platolarından inmiş Tibetliler. Geçiş yeri aynı zamanda bazıları için yolculuğun bittiği noktadır: Daha doğuya giderek maceraya atılmaktan çekinen Çinliler; imparatora değerli haracı getiren bir elçilik kervanına katılmadıkları takdirde Çin'e girmeleri kesinlikle yasaklanmış "barbarlar", yani Çinli olmayanlar. İşte bu nedenle, geçişin birkaç kilometre doğusunda yer alan Su-cou şehri, Büyük Yol'un en önemli pazar yerlerinden biri haline gelmiştir; Çin'den tüccarlar buraya çeşitli mallar ve Hotan ve Yarkent'in yeşimtaşını satın almak için gelirler.

Yeşimtaşı kapıları ve Kum kenti

Han döneminde, Güney Yolu'nu kullanan yeşimtaşı kervanlarının ilk Çin kontrol karakolunun adı, Yeşimtaşı Kapısı veya engeli anlamındaki Yu-men-kuan'dı.[1] Aslına bakılırsa, Büyük Yol'un bu zorunlu güzergâhı Tun-huang şehrinin birkaç yüz kilometre batısında bulunuyordu. M.Ö. 2. yüzyılın sonunda Han tarafından inşa edilen Yeşimtaşı Kapısı, Ming dönemine gelindiğinde (1368-1644) harabeden ibaretti. 7. yüzyıla gelindiğinde biraz doğuya kaydırıldı. O dönemden 20. yüzyılın başlarına gelinceye kadar yerini, geçtiğimiz senelerde olağanüstü güzellikteki küçük kalesinin restorasyonunun yapıldığı, kumların üzerinde taht kuran Kia-yu-kuan geçişine bıraktı. Çin'in bu farklı kapıları, Yeşimtaşı Kapısı ve Kia-yu-kuan geçişi, kale veya yalıtılmış nöbetçi karakolları değildi. Bunlar Çinlilerin Çin döneminden (M.Ö. 221-207) Ming dönemine kadar (1368-1644) imparatorluğu steplerden gelen yabancı saldırılara karşı korumak için yükselttikleri surların bir parçasıydı. Demek oluyor ki kapılar, dönemlerinin surları üzerinde yer alıyorlardı. Günümüzdeki Çin Seddi ise, Ming'ler tarafından 14. yüzyılda inşa edilen en son ve en sağlam koruma duvarından başka bir şey değildir.[2] Daha az görkemli diğer sur sistemleri M.Ö. 7.

yüzyıldan itibaren inşa edilmiştir ve Ming surları, bazı durumlarda eski duvarların izleri üzerinde kurulmuş olsa da, yeni alanları da korumuştur.

20. yüzyılın başlarında Han surlarının kalıntılarının ve Yeşimtaşı Kapısı'nın üzerinde yükseldiği kontrol karakolunun keşfini iki Avrupalı kâşife borçluyuz. M.Ö. 108'de Su-cou ve kapının bulunduğu daha batıdaki Tun-huang arasında bir dizi karakol ve tabya oluşturulmuştu. Bununla beraber, yedi yüzyıl sonra, Budist hacı Şuan-zang gizlice Yeşimtaşı Kapısı'nı geçtiğinde, bu kapı daha doğuya doğru, Nang-si'nin kuzeyine taşınmıştı. Günümüzde, Nang-si ve Su-cou (Kiu-çuan) arasındaki, Sou-lo-hı nehrinin vahanın sulamasını sağlamak için döküldüğü yerdeki bir şehir hiçbir açıklama olmaksızın Yu-men (Yeşimtaşı Kapısı) adını taşımaktadır.[3]

Charles-Eudes Bonin adlı bir Fransız, 20. yüzyılın başlarında Tun-huang'ın batısında, "şüphesiz asırlardır terk edilmiş eski bir at arabası yolunun gayet belirgin kalıntılarını" keşfeder. Burada yaşayan Çinliler bu yolu kullanmamakta ama ona dair hiçbir şeyi de hatırlamamaktadır. Bonin, bu yolun "Kansu Büyük İmparatorluk Yolu"nun devamını andırdığını, ondaki gibi, yol boyunca onar metrelik topraktan kulelerin sıralandığını kaydeder. Bu kuleler, günümüzde yıkılmış bir duvarla birbirine bağlıydı. Bu duvarın, "birer metre arayla sazlardan yapılan iki kafesin arasına sıkıştırılmış topraktan" oluşan temelleri halen yer hizasında varlığını korumaktadır. Bonin, bu surların amacının kuzeyden gelen rüzgârın getirdiği kumlara karşı yolu korumak olduğuna inanır. Geleneksel anlatılarda, Han hanedanının imparatoru "Kral King'in Büyük Seddi" adıyla bu koruma hattının anısı korunmuştur. Bonin, bununla beraber bir tabyanın da kalıntılarını bulur ve bundan şu sonucu çıkartır: Söz konusu yol, "buraya kadar boşu boşuna aranmış, Han hanedanı sırasında Avrupa'yı Baktria, Pamir, Doğu Türkistan, Gobi ve Kansu'dan geçerek Çin'e bağlayan; bir yerde Marco Polo'nun 13. yüzyılda halen kullandığı Büyük Yol"dur. Bu eski Han yolunun adı, Çin kitaplarında "kum nehri" (*ça-hı*) olarak geçerdi.[4]

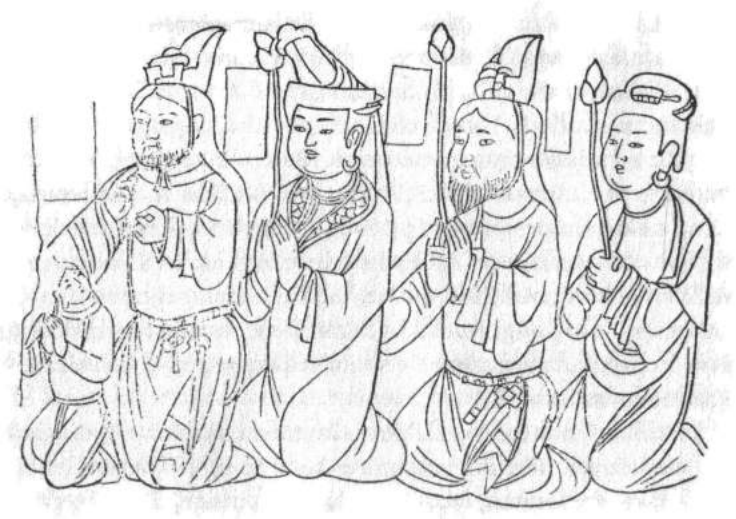
Bonin Yeşimtaşı Yolu'nun Tun-huang'dan başladığını keşfetmişti ama Aurel Stein'ın Han döneminin Yeşimtaşı Kapısı'nda yaptığı gibi tam olarak yerini belirlemedi. Bu kapı, M.Ö. 3. yüzyılda inşa edilen surların ucunda, Sou-lo nehrinin kumları arasında kaybolup, bunun sonucunda ek bir koruma sağlayan geçilmesi çok güç bir bataklık oluşturduğu yerde bulunuyordu. Öte yandan, ikinci bir koruyucu duvar Yeşimtaşı Kapısı'nın tahkimatına ekleniyordu. Gözetleme kuleleri çevrede olup bitenlerin eksiksizce gözetlenmesine ve yakılan ateşlerle daha doğudaki kulelerle irtibat sağlanmasına olanak veriyordu. Bu kapı yalnızca M.Ö. 1. yüzyılın başlarından Han döneminin sonlarına kadar (M.S. 220) kullanıldı. Bununla beraber kapının ötesinde, batı istikametinde Loulan'a doğru veya Yarkent ve Hotan'a doğru devam eden yol kullanılmaya devam edildi.[5]

Stein, Budist hacı Şuan-zang'ın geçtiği ikinci Yeşimtaşı Kapısı'nın, Sou-lo nehrinin, Nang-si'ye çok uzak olmayan bir yerde oluşturduğu dar geçitte bulunduğunu düşünür. Burası, Sou-lo nehrinin dağlardan indikten sonra oluşturduğu tek dar geçittir ve iyi bir gözetleme kulesine sahip olan kapının savunulması da kolaydır. Zaten surlar buradan da geçmektedir.[6] Şuan-zang engeli aşmadan önce, ona, Sou-lo nehrinin sularının Yeşimtaşı Kapısı'nın bulunduğu kıyıda durmaksızın girdap oluşturduğunu ve tekneyle aşılamayacak denli azgın aktığını belirtmişlerdi. Hacı, bununla birlikte Sou-lo'yu geçmekte hiçbir zorluk yaşamadı ve daha önce yazdığımız gibi ölümle burun buruna geldiği Gobi çölünü de aşarak Kumul'a ulaştı.

Lop çölünün çıkışında, Han'ların Yeşimtaşı Kapısı'nın doğusunda yer alan ilk önemli vaha, Su-şa (Kum kenti) adı altında tanınan Tun-huang'dır. Büyük Yol üzerinde stratejik bir noktada bulunur. Bu sayede, M.Ö. 2. yüzyılda Çinlilerce fethedildikten hemen sonra büyük bir kültürel alışveriş mekânı haline gelerek önem kazanmıştı. Tun-huang nüfusun yoğun olduğu tüm merkezlerden uzakta yer almasına rağmen, Orta İmparatorluk topraklarının Orta Asya'ya yayılmasında faydalanılan destek noktalarından biri oldu. Vaha, büyük bir Budizm merkezi halini aldı. 8. ve 10. yüzyıl-

lar arasında manastır topluluğundaki keşişlerin sayıları bin ila bin beş yüz arasındaydı. Budizm'in Çin'e giriş ağının başlangıç noktasını oluşturuyordu ve Çinli hacıların Orta Asya ve Hindistan'ın Budizm merkezlerine olan yolculuklarının başlangıç yeriydi.[7] 13. yüzyılın sonunda vahayı ziyaret eden Marco Polo, "Kum kentinin putperest bir nüfusa", birkaç Nasturiyle Budiste ve Müslümana sahip olduğunu ortaya koyar. 1930'lu yıllarda, vahaya neredeyse iki bin yıldır yerleşmiş Çinliler haricinde, şehirde hâlâ tüccar mahallelerinde oturan Müslümanlar, Türkler bulunmaktadır.[8] Budist kalıntıların zenginliği, özellikle de keşişlerin inzivaya çekildikleri birçok mağaradaki freskler ve resimler bize geçmişin bu mirasını hatırlatmaktadır.

Nihayet, Tun-huang özellikle bir kültürel başkent ve Budist eğitim merkeziydi. Yüzyılın başlarında Aurel Stein ve Fransız Çin bilimci Paul Pelliot'nun, bu mağaralardan birinde, 11. yüzyıldan kalma mükemmel korunmuş bir kütüphaneyi keşfetmeleri bu durumu doğrulamaktadır. 4. yüzyıldan itibaren kazılmaya başlanmış bu mağaraların sayıları, Tang devrinin sonlarına (10. yüzyıl) gelindiğinde bine ulaşıyordu ve ancak Ming ve Çing (14. yüzyıl ortaları ve 20. yüzyıl başları) dönemlerinde, artık Budizm Çin'de düşüşe geçtiğinde terk edilmeye başlandılar. Stein ve Pelliot'nun zamanında sadece dört yüz doksan iki mağara kalmıştı. Uzakdoğu Fransız Okulu'nun dergisinde yayımlanan gezi raporunda Pelliot, "Her yönden iki buçuk metre genişliğinde, üç tarafı insan boyundan yüksek, iki bazen de üç sıra rulolarla doldurulmuş bir oyukla karşılaştığım zaman yaşadığım şaşkınlığı hayal etmeye çalışın" diye yazıyordu. Bu keşif, Orta Asya Budizmi'nin zenginliğine ve çeşitliliğine tanıklık ediyordu. Aurel Stein şöyle bir açıklamada bulunur: "Bu dünya üzerinde elyazmalarını bozulmadan saklamak için amansız kuraklıkta bir çölün ortasına gömülü bir mağaradan daha uygun bir yer bulunamaz.» Bu çok değerli elyazmalarını gülünç bir fiyata satın alma şansını kaçırmak istemeyen Pelliot, üç hafta boyunca zamanın azlığının verdiği aceleyle beraberinde götüreceği elyazmalarını tanımlama işine koyulur (Stein bu mağarada yalnız üç gün kalmıştır):

Uygur elçilerini temsil eden Kumtura (Kuşa) Freski, 4. yüzyıl.
The Selection of Xinjiang's Mural Drawnings'*den alınma, Urumçi, Xinhua Book Store, 1993.*

Ne olursa olsun tüm kütüphanenin incelenmesi zorunluydu. Hiç düşünmeden, sadece orada bulunan yaklaşık on beş bin veya yirmi bin el yazması ruloları bir ucundan diğerine açmak için altı ay çalışsam yine de yetmezdi. Ama hepsini teker teker açmam, neye benzediklerini, bizim için yeni bir bilgi sunma olasılığı olup olmadığını anlamam gerekiyordu; ardından, ilki en önemlilerinden oluşan ve hangi fiyata olursa olsun alınması gerekenler, diğeriyse elde etmekle görevli olduğumuz ama zorunlu hallerde elimizden kaçmasına katlanabildiklerimiz olarak iki bölüme ayırmalıydım.

Acele etmeme rağmen yola çıkışım üç haftadan uzun sürdü. İlk on gün, günde neredeyse yüz rulo hallediyordum, bunun bir rekor olması gerekir; bir oyukta çömelmiş saatte yüzle giden bir araba gibi çalışan filologlara özgü bir rekor. Ardından yavaşladım. Yorulmuştum, yığınların tozu boğazımı acıtmıştı ve iyi giden satın alma pazarlıklarım beni zaman kazanmaya, diğer bir deyişle zaman kaybetmeye itiyordu...[9]

Kuşa'daki Kumtura Budist mağaralarından birinde bulunan Bodhisattva Freski, 4. yüzyıl.
The Selection of Xinjiang's Mural Drawnings'*den alınma, Urumçı, Xinhua Book Store, 1993.*

Burası Bin Buda Mağarası adı altında ünlendi. Çince, Sanskritçe, Sogdca, Tibetçe ve Doğu Türkçesiyle yazılmış binlerce elyazmasıyla dolu bu mağaranın keşfi, Asya'nın bu bölgesinin tarihi hakkındaki bilgimizde devrim yaptı. Stein ve Pelliot'nun getirdikleri binlerce elyazması günümüzde halen Londra'daki British Library'de ve Paris'teki Bibliothèque Nationale'de, tüm sırlarını henüz açığa çıkarmadan korunmaya devam etmektedir.

Budist harabeler haricinde, Tun-huang, buradan geçen yolcuların bahsetmeden edemedikleri bir başka çekiciliğe de sahipti; bu da hilal şeklinde olduğundan "Ay çeşmesi" adını taşıyan küçük bir göldü. Etrafı devasa kumullarla çevrili bu göl, kumların altında kalmaktan her daim kurtulmuştur. Çöl, günümüzde vaha için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Eğer Çinliler tarafından bir an önce gerekli önlemler alınmazsa elli yıl gibi bir süre içinde kumlar tarafından yutulabilecektir.

Tun-huang'ın güneyinde Nang-si şehri bulunur. Burası Kuzey Yolu'nda Kumul istikametinde giderken, kervanların Gobi çölünün bir kısmını geçmeden önce duraklayıp ihtiyaçlarını giderdikleri en son etaptır. İşte burada şanssız keşiş Şuan-zang ölüm tehlikesi atlatmıştır. Çölün ortasında yer alan, nüfusu Türklerden ve Dunganlardan oluşan bu şehir, konukseverlikten uzak diye anlatılır. Burası da tıpkı Tun-huang gibi çöle karşı savaş vermektedir. Daha 20. yüzyılın başlarında kumlar öyle ilerlemiştir ki, şehrin duvarları neredeyse tümüyle kumlar altında kalmıştır. Bununla beraber, bu kumlar rüzgârın nereden estiğine bağlı olarak, çok kısa sürede geldikleri gibi geri gidebilmektedirler. Şehir kum fırtınalarıyla olduğu kadar, dondurucu kış rüzgârlarıyla da ün salmıştır.[10] 1935 yılında, Milfred Cable ve Francesca French adlı misyonerler çölleşmenin ilerlemesine rağmen yeşimtaşı yolunun halen kullanıldığını tespit ederler. Bunlar Tun-huang'ın, "Lhassa, Moğolistan, Hindistan ve Güney Sibirya yollarının kesiştiği noktada" bulunduğunu hatırlatıyorlar. Bu nedenle, "Hotanlı, Yarkentli, Kaşgarlı tüccarlar buradan geçiyorlar. Bu şehirde Taklamakan çölünün güney sınırında elli gün boyunca yolculuk yapmış altmış eşekli kervanlara rastlamak hiç de sıradışı değil."[11]

Çin Seddi'nin en batı ucu

> Kia-yu-kuan'dan itibaren Karlı Dağlar, devasa bir ejderha gibi yükselip alçalarak, kırılıp bağlanarak, ayrılıp birleşerek, yükselen doruklarıyla bulutları delerek ya da yüz fersahlık çemberlerden platolar oluşturarak, sarmallarla batıya doğru açılıyor. Güneydeki dağlarda Hami, Pitçan, Karaçar, K'ou-cou (Kouts), Aksu, U-çe (Ous) [Turfan], Iarkand [Yarkent], Hou-tien [Hotan], Kaşegar [Kaşgar] ve daha az önemli başka şehirler bulunur. Bütün bu şehirlerde Müslümanlar yaşar. Buralara, Nan-lu [Güney Yolu] denir. Kuzeydeki dağlarda, Barkul, Urumçı, İli, Tarbagatay ve başka küçük şehirler bulunur. Burası eski Zungar Ülkesi, Pe-lu'dur [Kuzey Yolu].[12]

18. yüzyılın sonunda Kia-yu-kuan geçidini aşan bir Mançu memurun gözlem raporundan alınan bu metin, "Büyük Yol'un ötesindeki topraklarımız" diye adlandırdığı yerleri tasvir eder. Engel, Çinli gezgine birçok keşif yaptıracak bir dünyaya açılıyordu, diye yazan bu memur, onu aşmayı reddedenlerin görmekten mahrum kalacakları şeyleri sıralar: "Nasıl olur da yağlı kuşu veya uzun boynuzlu koyunu, kar süsenini ve kaynak söğüdünü, tek kelimeyle Çin'de hiç bulunmayan hayvanlar ve bitkiler âlemini tanımadan kalabilirler?"[13]

Ming döneminden itibaren, Yeşimtaşı Kapıları artık Çin'in giriş çıkış noktasını oluşturmuyordu. Buralar yerlerini Çin Seddi'nin üç kilit noktasından birini oluşturan Kia-yu-kuan'a, Pekin'i koruyan "ele geçirilemez geçit" Kiu-yong-kuan'a ve surların Sarı Deniz kıyısındaki doğu ucunda bulunan Şan-hai-kuan'a bırakmışlardı. Bu üç kale günümüzde en çok ziyaret edilenlerdir ve birçok kez restore edilmişlerdir. Kia-ku-youan Ming imparatorluğunun batıdaki sınırını belirlerken Büyük Yol'un kullandığı Kansu koridoruna girişi de korur. Yüksek duvarlarla çevrili, üç kattan oluşan iki kulesiyle Çin tarzı çatısı olan bir kapısı vardır. 1372 yılında inşa edilmiş ve batı kapısı 1495'te, doğu kapısı ise 1506-1507'de yapıya eklenmiştir. 16. yüzyılın başlarında, istila tehdidi karşısında, kalelerin duvarları yükseltilmiş ve dokuz metreye ulaşmıştır. Aynı zamanda, kalenin iki yanına da surlar yapılmıştır. Bunlardan biri Kansu koridorunu izleyerek doğuya doğru gider.[14]

Yaşlı Uygurlar
Seou Sie Yen-çieou'nun desenlerinden alınma, 1994.

Batı kapısının dışında, bir mezar taşının üzerinde şu yazıt vardır: "Batı ülkelerine giden Büyük Yol." Komşu vaha Tun-huang veya tüccar şehri Su-cou'da olduğu gibi, burası da değişik ufuklardan gelen birçok tüccarın geçişine sahne olur. Bu durum 20. yüzyılın başlarında halen geçerlidir: "Hızlı atlarının üzerinde Tibetliler, develerin sırtında Koko Nor Moğolları, Çinli göçmenler, Hintliler, Ruslar, Türkler, Yahudiler, İranlılar, İngilizler, Fransızlar ve Amerikalılar, deliler, şairler ve misyonerler, herkes bu geçitten geçiyordu."[15]

Bu engeli aştıktan sonra, Doğu Türkistan'dan gelen tüccar ve gezginler, Orta Asya ve Çin arasındaki en büyük pazar yeri olan, bugün Kiu-çuan adını almış, Su-cou'yu keşfediyorlardı. Benedict Goës burada "Batı'dan gelen, elçi kıyafetine bürünmüş tüccarlar"ın geçtiğini görmüştür; bir yolcu 17. yüzyılın ortalarında çok sayıda Türkün buraya yerleşerek ticarethaneler açtığını kaydetmiştir.[16] Tarih bize 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, hatta daha da sonralarına dek, önemli bir yeşimtaşı ticaretinin bu şehri Sarı Deniz'in kıyısındaki diğer Su-cou'ya (Kiang-su bölgesindeki) bağladığını aktarır.[17] 15. yüzyılın başlarında, Şahruh'un elçileri, Kansu'daki Su-cou'yu, çatısı pagoda biçimli köşkleri, çok iyi korunan bir kalesi olan, kare şeklinde mükemmel bir plana sahip, dört kapılı büyük bir kent diye tasvir ederler.[18] 1920'li yıllarda Türkiye'den gelen bir yolcu şehri hâlâ surlarla korunan ama çok kötü bir halde bulur.

Su-cou, 19. yüzyılda Çinlilere karşı ayaklanıp bir kısmı kılıçtan geçirilen güçlü bir Müslüman topluluğa sahiptir.[19] Bununla birlikte, şehir yine de Dungan ve Türk kalmıştı. Nüfusun geri kalanı şehir merkezinde yaşayan Çinliler ve civardaki yüksek yerlere yerleşmiş Kalmuk Moğollarından ibaretti.

Türk seyyahın kaleminden bize ulaşan oldukça ilginç bir bilgi aşağıda alıntılanmıştır: Yazdığına göre, şehrin Çinli Müslümanları (Dunganlar ve Huiler) iki sufi şeyh tarafından yönetilen iki ayrı gruba bölünmüşlerdi. Bunlar Nakşibendiye tarikatının iki zıt kolunu temsil ediyorlardı: Sesli zikri savunan Cehriye ve sessiz zikri savunan Hafiye. Bu iki tarikatın merkezlerinin Çin'in kuzeybatı-

sında bulunduğu ve Doğu Türkistan'ın neredeyse tüm vaha şehirlerine, Kaşgar'a, Yarkent'e ve Urumçi'ya Dungan tüccarlar tarafından sokulduğu biliniyordu. Bu tarikatların Urumçi'daki, pagoda şeklindeki çok hoş ve ilgi çekici camilerini 1994 yılında ziyaret etme imkânım oldu. Dunganların Su-cou'daki varlıkları sadece bahsi geçen bu Türk yolcu tarafından ortaya konmuştur. Bu yeni bilgi, sufi tarikatların, ister Türk ister Çinli olsun, Müslüman tüccarlar ve Sinkiang'daki Çinli sufilerin yaygın ağı üzerindeki etkisini tasdik eder.[20]

Yeşimtaşlarının karmaşası

1930'lu yıllarda iki Avrupalı misyoner şaşırtıcı bir saptamada bulunurlar: Su-cou'da "eski yeşimtaşı perdahı loncasına" bağlı sanatkârların yaşadığı bir Yeşimtaşı sokağı keşfederler. Üstüne üstlük, bahsi geçen sokak, "yeşimtaşlarının değerli kısımları çıkartıldıktan sonra sokağa atılan artıklarıyla döşenmiştir."[21] Başka Avrupalıların Su-cou'daki yeşimtaşının varlığına ilişkin tespitleri daha ayrıntılı olmakla birlikte, böyle bir sokağın varlığından bahsetmezler. 1890 yılında, Fransız maden bilimci Joseph Martin, şehrin civardaki dağlardan çıkarılan bir yeşimtaşını (nefrit terimini kullanır) işlediklerini belirtir. Kansu koridorunun güneyindeki Nan-sou dağlarını geçerken, yeşimtaşını çağlayarak akan ırmaklarda damar halindeyken keşfeder. Mat yeşil, su yeşili, mat beyaz, süt beyazı, kükürt sarısı gibi değişik birçok renkle karşısına çıkar. "Nerdeyse tüm köylerde," diye yazar, "çok sayıda köylünün bu taşı işlediklerini ve Çinlilerin kullanımına yönelik eşyalar ürettiklerini gözlemledim." Joseph Martin son olarak, bu eşyaları üreten birçok fabrikanın Su-cou'ya yerleştiğini ve değişik renkteki bu taşların hayranlık uyandıracak biçimde perdahlandıklarını ekler.[22] 1937 yılında, Çin'in kuzeybatısında jeolojik bir araştırma görevinde bulunan bir Amerikalı Su-cou'yu ziyaret eder ve aynı tespitlerde bulunur. Vahanın taştan küçük şarap kadehleri yapımında ün saldığını yazar. Taşın yeşimtaşı olup olmadığının altını çizmeden, jeolog, kadehlerin çok ince, parlatılmış, yeşil veya si-

yah renkte olduklarını ve sanatkârların bunları perdahlamak için yeşimtaşınınkini andıran pedalla çalışan bir aletten yaralandıklarını belirtir. Sanatkâr taşı bir elinde tutarken, diğeriyle de tekerin üzerine kum dökmektedir.[23] Büyük olasılıkla söz konusu taş Joseph Martin'in yeşimtaşı olduğunu düşündüğü taşın ta kendisidir. Aynı zamanda kullanılan kum da kuşkusuz bu taşı perdahlamakta kullanılan bir tür parlatıcıdır. Günümüzde, bu taştan –Çinliler bu taşı Çi-lien dağlarındaki madenlerden çıkarılan yeşimtaşları olarak takdim ederler– yeşil veya siyah renkte imal edilen kadehler eski Su-cou olan Kiu-çuan'ın zanaatının en değerli parçalarıdır.[24] Bu kadehlerin yapımı asırlardır devam eden eski bir gelenek olarak kabul edilir. Ama acaba, bahsi geçen bu taş gerçekten de yeşimtaşı mıdır?

Bin Buda Mağarası'nın kâşifi Paul Pelliot'nun kabul etmediği de budur. Yüzyılın başında Su-cou'dan geçerken Joseph Martin'in açıklamaları ilgisini çekmiş ve bu şehrin yeşimtaşı kadehleri hakkında bir araştırma yürütmüştür. Taş örneklerini Paris'te incelettirdikten sonra bu taşın nefrit veya jadeitten daha yumuşak olup, işlenmesi daha kolay yılan taşı olduğu ortaya çıkar. Pelliot, bu sonucun, sanatkârların vazo ve kâselerini yeşimtaşı işlemesinin gerektirdiği elmas perdahına dayanan ağır işlemlerden geçirmeden çalışmalarıyla da doğrulandığını yazar.[25] Eğer yüzyılın başlarında Su-cou'da üretilen kadehler yeşimtaşından değilse, eskiden Hotan ve Aksu'dan gelen kervanlar şehri Türkistan yeşimtaşıyla donattıklarında da aynı durum söz konusu muydu? Yüzyıl başında Altı Şehir Ülkesi'nin taşının ticaretinin sona erip durmasının, mücevher yontucularını sanatlarını yaşatmak için yeşimtaşına benzeyen bir taşı kullanmak zorunda bıraktığını düşünmemiz doğru olur mu acaba? Su-cou'nun yılan taşı günümüzde de yeşimtaşı olarak satılmaktadır ve yakın zamanda yayımlanan bir Çin kitabında yapılan sınıflandırma, "yeşim yılan taşı"na ayrı bir bölüm ayırmıştır...[26] Son olarak, Su-cou'daki Yeşimtaşı sokağı hakkında ne düşünebiliriz? Acaba sokağın kaldırım taşları Türkistan yeşimtaşından mı yoksa Kansu'nun yeşim yılan taşı parçalarından mıdır?

Yeşimtaşı Yolu'nun ve bu kutsal taşın ticaretinin düşüşe geçmesi, 20. yüzyılın sonundan itibaren Birmanya yeşimtaşının ve 19. yüzyıldan itibaren de Sibirya yeşimtaşının rekabetiyle hız kazanmıştır. Birmanya yeşimtaşı ilk olarak *yun-nan yu* adıyla tanınmış ve Çinliler taşın camsı yüzeyinden hoşlanmadıklarından, hiç beğeni kazanmamıştır. Türkistan ve Birmanya yeşimtaşlarının ikisi de güzel bir perdaha sahip olmalarına rağmen, ilkinin yağlı bir yüzeyi vardır ve her zaman diğerinden daha saydamdır. İkisi de saf beyaz olabilir ama yalnız Türkistan beyaz yeşimtaşı ona ününü kazandıran koyun yağı beyazlığındadır. Bununla birlikte, Birmanya yeşimtaşlarından bazılarının ışıldayan zümrüt yeşilinde olmaları, hâlâ artmaya devam eden bir rağbet görmelerine yol açmıştır. En sonunda da Türkistan'ın "eski yeşimtaşlarıyla" rekabete girebilmişlerdir. Bu taş, Çin'in güneyinde yaşayan çok renkli bir kuşa gönderme yaparak, "yalı çapkını yeşimtaşı" (*fei-cui yu*) diye adlandırılmıştır. Asırlardır unutulmuş olan bu isim, bir zamanlar Yarkent ve Hotan'ın yeşil renkli yeşimtaşları için kullanılıyordu. "Yalı çapkını yeşimtaşı" günümüz Çin piyasasında oldukça yaygın bulunan bir taştır. Sibirya yeşimtaşına gelince, Fransız mühendis J.-P. Alibert tarafından 1850'de Baykal gölünün civarındaki Onot vadisinde bulunmuştur. Küçük siyah benekleri olan yeşil renkteki bu taşa, Çinliler "ıspanak yeşimtaşı" adını takmışlardır. Hiçbir zaman Türkistan ve Birmanya yeşimtaşları gibi geleneksel bir ticaretin merkezinde olmamış, Çin piyasasında sadece 20. yüzyılda görülmeye başlanmıştır.[27]

20. yüzyılın ilk yarısında, yeşimtaşı ticareti Avrupalı ve Amerikalıların talebiyle canlanmıştı. Hotan'ın yeşimtaşları tekrar Pekin'in ve Çin'deki diğer yontma merkezlerinin yolunu tutmuşlardı. Pekin, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra, geçmişteki gibi büyük bir taş yontma merkezi haline geldi. Yüzlerce sanatkâr, çırakları eşliğinde şehre geldiler. Diğer merkezler Kanton ve Şanghay'dı. Kiang-su'daki Su-cou bir zamanlar ona ün katmış yeşimtaşı yontuculuğunun Şanghay'a kaydığına tanık oldu. Mücevher yontucuları her zaman için nchirden gelen yeşimtaşıyla madenlerden çıkartılan arasında açık bir ayrım yaptılar: İlki, rengine ulaşmak için kaldırılması gereken bir "kabuk"la kaplı, oval kaydırak taşı biçiminde ellerine geçi-

yordu; ikincisi ise, keskin açılarla yontulmuş bloklar halinde geliyordu. Kanton'un büyük yeşimtaşı pazarı 19. yüzyılda buradan geçen Britanyalı bir gezgin tarafından dile getirildi. Pazar her gün Beş-Yüz-Mürit tapınağının yakınlarındaki geniş bir yapıda kuruluyordu. Aynı zamanda pazarın yanındaki sokaklarda da yeşimtaşı satan dükkânlar mevcuttu. Buralarda, işlenmiş, yanına yaklaşılamayacak fiyatlara satılan yüzükler, küpeler, broşlar ve saç tokalarının yanında, mücevher yontucularının gelip yan sokaktaki atölyelerinde perdahlayacakları taşları seçmeleri için ham taşlar da satılıyordu. Satılan yeşimtaşlarının süt veya krem beyazı, deniz yeşili, kan kırmızısı gibi değişik bir sürü rengi vardı. Britanyalı gezgin bu yeşimtaşlarının Türkistan'daki Kunlun dağlarından getirildiğini tüccarlardan öğrenmiştir. Günümüzde bu bilgiyi doğrulamamız mümkün olmamakla beraber, en azından pazardaki taşların çoğu için geçerli olduğunu düşünebiliriz. Aslına bakılırsa, en çok aranılan ve en pahalı taşlar, "genç pirinç bitkisi"ni anımsatan, çok parlak bir yeşildendi.[28] Acaba burada bahsi geçen taş Birmanya yeşimtaşı mıydı, yoksa günün zevkinden dolayı yeşil renkteki bazı yeşimtaşları koyun yağı beyazı renginde olanlarına tercih mi ediliyordu?

Yeşimtaşı ticareti, yontulup perdahlanmasından mağazalardaki satışına kadar büyük ölçüde Müslüman Çinlilerin denetimi altındaydı. Geçtiğimiz yüzyıllarda, Doğu Türkistan kervan yollarında Türkistanlılarla beraber bu taşın taşımacılığını da onlar üstlenmişlerdi. Bu işle bir tek onlar uğraşmıyordu, zira Pekin'de azımsanamayacak sayıda Çinli mücevher yontucusu bulunmaktaydı. Bununla beraber Çinli Müslümanlar dini nedenlerle bunlarla işbirliğine girmiyordu.[29] 1949 yılına kadar, Pekin'in ana kapısının (Çienmen/Qienmen) dışındaki Yeşimtaşı sokağındaki (Yuk'i tsie/Yuqi jie) mağazaların tamamını Müslümanlar işletiyordu. Günümüzde, yerlerini Han'lara bırakmışlardır. Öte yandan, 1979'dan beri, Çin Komünist Partisi'nin geleneksel zanaata dönüşü teşvik etmesinden bu yana, bin yıllık olağanüstü bir caminin bulunduğu şehrin eski Müslüman mahallesindeki Öküz sokağında küçük bir yeşimtaşı sanatkâr kooperatifi kurulmuştur. Bu sanatkârlardan bazıları yeşimtaşı yontuculuğu sülalelerinden gelmekte, bu da aslında bu mesleğin aktarımının hiç ara vermeden devam ettiğini ve gizlice

Su taburesiyle bir yeşimtaşı sanatkârı.
Sung Ying-sing'in, zanaat teknikleri hakkındaki derlemesinden (T'ien ung k'ai vu) alınma
17. yüzyıldan kalma bir gravür.

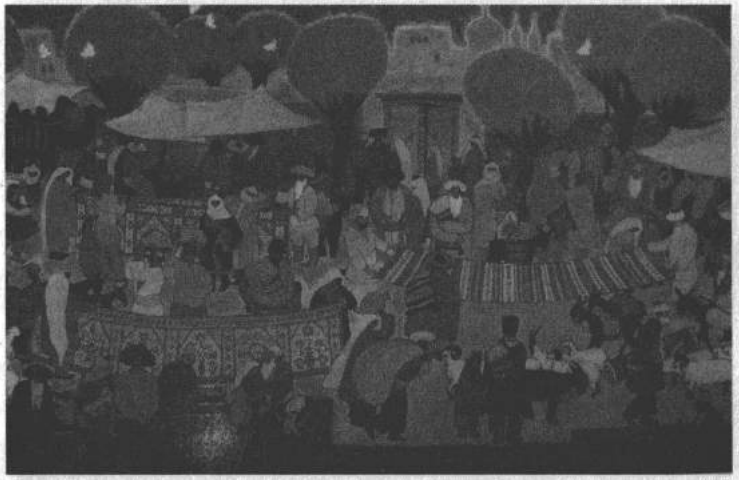
kendini koruduğunu göstermektedir.[30] Bununla birlikte, kısa bir süre önce bu sanatkârlar göçe zorlanmışlar ve yeşimtaşı sanatı bu defa kesin olarak Öküz sokağını terk etmiştir. Bugün, yeşimtaşının yeni ülkesi olan Birmanya'dadırlar...[31]

Pekin'deki Müslüman sanatkârların içinde bulundukları ortam yakınlarda Çinli bir yazarın romanında tasvir edildi. Burada bir mücevher yontucusunun önce milliyetçi, sonra da komünist Pekin'deki trajik hikâyesini, yeşimtaşı ve sanatına duyduğu tutkuyu ve nihayet bu sanatın yok olup gidişini görüyoruz:

1940'lı yıllarda, Pekin'de geleneksel yöntemlerle çalışan bir yeşimtaşı sanatkârı ve onun su taburesi (tahtadan bir tabureye oturtulan bir tür değirmen taşı).
S. Howard Hansford'un Chinese Jade Carving *kitabından alınma, Londra, Lund Humphries, 1950.*

Tahtadan bir kaide üzerine oturtulan bir tür değirmen taşı olan su taburesi çok ilkel bir aletti ancak onu kullanabilmek için usta ellere ve sıradışı zihinsel bir konsantrasyon yetisine sahip olmak şarttı. Liang Yiking çalışırken, ara vermeksizin törpüleri değiştiriyor ve yeşimtaşı parçasını suyla ıslatıyordu. Gözleri eseri üzerine sabitlenmiş, sakin ve derin nefesler alarak dünyayı unutuyordu. Atölyesinde, çıkrığın altındaki yeşimtaşının gıcırtısından başka bir şey duyulmuyordu.[32]

Hotan kapalıçarşısı; 1936 doğumlu Çinli ressam Ting-ting'in resmi.
Selected Works of Xinjiang Art Academy, *Sinkiang Resim Akademisi, 1991.*

Son Söz

Yeşimtaşı Yolu'nun hikâyesi ağır ağır işleyen bir gerileme sürecinin hikâyesidir. Büyük Yol ilkin deniz yollarıyla rekabet etmiş, 17. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'ın ve Kansu'nun Müslüman halklarının Çin işgaline karşı sürekli olarak ayaklanmalarının kurbanı olmuştur. Ardından, Sinkiang'ın yeşim ticareti geriler. İlk önce Birmanya'nın yeşil, ucuz ve düşük kaliteli yeşimtaşlarıyla rekabete girer ama sonra bu yarışı kaybeder. Son olarak zevklerde de bir gerileme olmuş, yeşil yeşimtaşı beyazı unutturmuştur.

Surları geçtiğimiz senelerde yıkılmış, çıplak kalmış Yarkent ve Hotan şehirleri çok uzun zamandır artık eskisi gibi Çinli mücevher ustalarını ve tüccarları kendisine çekememektedir. Günümüzde eskisi gibi uygulanmayan yeşimtaşı "*avı*", elbet halen birkaç köylüyü geçindirebilmektedir, ama günümüz müşterisinin taleplerini karşılamaktan çok uzaktır. Buna rağmen Kunlun dağlarının nehirlerinde 1980'li yıllarda seksen iki santimetre uzunluğunda, seksen santimetre genişliğinde ve otuz altı santimetre kalınlığında, beş yüz kilo ağırlığında bir beyaz yeşimtaşı kütlesi bulunabilmiştir.[1] Bu, dağın yeşimtaşı açısından zengin olduğunun ve gürüldeyerek akan nehirlerinde halen yeşimtaşlarının yuvarlanmaya devam ettiğinin bir işaretidir. Ama geçmiş zamanın sanatkârları artık yoktur. Bununla beraber Sinkiang yeşimtaşının onun şanına olan katkısını

Uygur sahaf, Kaşgar'ın eski şehri civarındaki bir kapalıçarşıda. Yazarın çektiği fotoğraf.

unutmamıştır ve günümüzde belli başlı şehirlerde bu taşı işleyen birçok atölye bulunur. Bunların hepsi yeni damarların bulunduğu Kunlun dağlarından ve Tanrı dağlarındaki yeni bulunan madenlerden elde edilen daha az kaliteli yeşimtaşlarını işlerler. Ama mücevher yontucularının tercihi olan ve Hotan ile Yarkent'in nehirlerinde "*tutulan*" "kızıl armut kabuklu" beyaz yeşimtaşları üzerinde çalışmak ender rastlanan bir mutluluktur.[2] Günümüzde, Çin pazarı büyük çoğunluğu Birmanya'dan getirilmiş jadeitten heykellerle

dolup taşmaktadır ve çok az mücevher yontucusu nefriti işlemektedir. 1980'li yıllarda halen birkaç usta Yang-cou'da bu taşı işlemeye devam ediyordu; burası, Türkistan'ın beyaz yeşimtaşlarını yüzyıllarca ağırlamış yeşimtaşı yontuculuğunun eski şehriydi.[3]

Mao'nun Çin'inde yeşimtaşı, geçmişte Yeryüzü ve Gökyüzü'nün aracısı imparatorun elleri arasında olduğu gibi artık iktidarı kutsamamaktadır. Politik gücünü, kralları kral yapma gücünü tamamen yitirmiştir. Elinde sadece hayat dağıtıcısı olma gücü kalmıştır, çünkü yeşimtaşı her şeyden önce "yang'ı güçlendirendir." Birkaç yüzyıl önce imparatorun ve imparatorluğun önde gelenlerinin kemerlerinde taşıdıkları sallantılı süsler misali onu taşıyanın bedenini ve zihnini büyüden ve yolunu şaşırmaktan korur. Taşın güzelliğine eklenen bu güç, Asyalıların yeşimtaşı için sınırsız bir hayranlık beslemelerinin, Çin'de ve dünyadaki Çin mahallelerinde yeşimtaşı satan dükkânların giderek artmasının nedenidir.

Bütün görevleriniz son buldu.
Zihninizi yoğunlaştırmış, bir oyukta oturmuşsunuz,
Hafif bedeniniz iri mor bulutların üzerinde süzülüyor,
Sükûnete kavuşmuş ruhunuz dipsiz berrak bir suyla dolup taşıyor.

Nefesler birbirine karışmış, yin *ve* yang *birleşmişler,*
Ruh, gökyüzü ve toprak artık bir.
Bütün bu eserin sonunda, uzun uzun iç geçirirken,
Sislerin arasından beliriveren, Yeşimtaşı Kapısı'nın tam karşısındasınız.

Sun Bu'er, 12. yüzyıl, kadın Taocu.[4]

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-5)

1 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* [1949], Paris, Armand Collin, 1990, c. I, s. 201 ve devamı.

2 Gülzapar Muhammed, "Kadim Devirlerde Sinkiang'da Ticaretin Gelişmesine Bakış", *Sinkiang İçtimai Fenler Tetkikatı Jurnali*, 1998, 3, s. 63 [Uygur türkçesi]; Niyazi Kırımi, "Sinkiang'ın Kadim Kervan Yolları", *Sinkiang İçtimai Fenler Tetkikatı Jurnali*, 1989 [Uygur Türkçesi].

3 James A. Millward, *Beyond the Pass. Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia, 1759-1864*, California, Stanford University, 1998, s. 180-191.

4 Yoshito Harada, "East and West (II)", *Memoirs of the Research Department of Toyo Bunko*, Tokyo, 1971, 29, s. 57-59; Kasım Arşi, "İpek Yolu ve Garb Medeniyeti", Urumçı, 1994, 1, s. 109-122 [Uygur Türkçesi]; Sun Bing, "Dünyaca Meşhur Hotan Yeşimtaşı", *Cevher Zemin Hotan*, Sinkiang San'at Neşriyatı, 1995 [Uygur Türkçesi]; ve Habiba Abdulla "Hotan Yeşimtaşı Hakkında", 1999 [Uygur Türkçesi].

5 Abdülkerim Rahman, Osman Hayracan, "İpek Yolu Medeniyetinin Düğümü Sinkiang", *Sinkiang Üniversitesi İlmi Jurnali*, Urumçı, 1990, 4, s. 14-27 [Uygur Türkçesi].

ÇİN VE YEŞİMTAŞININ BÜYÜSÜ
(Sayfa 7-35)

1 *T'oung Pao* dergisinde yayımlanan makale, 1906, s. 396-400.

2 S. Blondel, *Le Jade. Etude historique, archéologique et littéraire sur la pierre appelée yü par les Chinois*, Paris, E. Leroux, 1875.

3 Bkz. *a.g.e.*, s. 1-10; S.W. Bushell, *Chinese Art*, Londra, 1904, c. I, s. 134-136; *The Bishop Collection. Investigations and Studies in Jade*, New York, 1906, s. 1-3; S. Howard Hansford, *Chinese Jade Carving*, Londra, Lund Humphries, 1950; Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, Cambridge, 1959, c. III, s. 663-669; Fred Ward, «*Jade: Stone of Heaven*», *National Geographic Magazine*, Eylül 1987, 172, n°3, s. 290-291.

4 Berthold Laufer, *Jade. A Study in Chinese Archeology and Religion*, South Pasadena, The Westwood Press, 1946, s. 23-24; Paul Pelliot, *Jades archaiques de Chine*, G. Van Oest, 1925, s. 7-8; S. H. Hansford, *a.g.e.*, s. 49-51, 55.

5 Bkz. K. Enoli ve diğerleri, "The Yüeh-Chih and their Migrations", *History of Central Asia. The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations: 700 B.C to A.D. 250*, Unesco Publishing, 1994, s. 171-172.

6 M. Abel-Remusat, "Recherches sur la substance minérale appelée par les Chinois pierre de iu et sur le jaspe des anciens", *Histoire de la ville de Khotan*, Paris, 1820, s. 146-152.

7 Yeşimtaşının klasik Çin edebiyatındaki yeri için bkz. Jing Wang, *The Story of Stone*, Durham/Londra, Duke University Press, 1992.

8 Henri Maspero, "Les procédés de nourrir le principe vital dans la religion taoiste ancienne", *Journal asiatique*, Nisan-Haziran 1937, s. 181.

9 Akt. J. J. M. De Groot, *The Religious system of China*, Leyde, 1892-1910, c. I, s. 269-279.

10 J.-C. Geerts, *Les Produits de la nature japonaise et chinoise*, Yokohama, 1883, c. II, s. 463-464.

11 Çin dini sisteminde yeşimtaşının rolü hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. B. Laufer, *a.g.e.*

12 Henri Maspero, "Les procédés de nourrir le principe vital dans la religion taoiste ancienne", *Journal asiatique*, Nisan-Haziran 1937, s. 353-430; Kristofer Schipper, *Le corps taoiste*, Paris, Fayard, 1982; Livia Kohn, *Early Chinese Mysticism. Philosophy and Soteriology in the Taoist Tradition*, Princeton University Press, 1992, s. 111.

13 Tengri, İslamiyet öncesi Türklerin tek Tanrısı idi; ardından Allah'la özdeşleştirilmiştir.

14 Sun Bing, "Dünyaca Meşhur Hotan Yeşimtaşı", *a.g.e.*, s. 266.

15 M. Abel-Remusat, *a.g.e.*, s. 114, 139; M. Gueluy, "Description de la Chine occidentale par un voyageur", *Le Muséon*, Louvain, 1885, n° 4, s. 310-311.

16 Mulla Musa Sayrami, *Tarih-i Eminiye [Doğu Türkistan]*, Urumçı, Sinkiang Halk Neşriyatı, 1988, s. 413 [Uygur Türkçesi].

17 Tang Jung-tso, "Yü-sho – a discourse on Jade", *The Bishop Collection, a.g.e.*, s. 57-58.

18 Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Sen Petersburg, 1903, s. 125.

19 Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da genellikle dinler kendi kutsal mekânlarını, bir önceki din tarafından halihazırda kutsanmış yerlerde kurarlar. Amaç, bu yerlerin içine işlemiş karizma gücünü yeni dine kanalize etmektir. Örneğin Fransa'nın güneyinde, Mitra tapınaklarının kalıntılarının üzerine dikilmiş Hıristiyan kiliselerine, Asya'da kiliselerin ve Hıristiyan manastırlarının, keza Zerdüştiliğin ateş tapınaklarının veya Budist manastırlarının yerini alan Müslüman mabetlerine rastlarız.

20 Metni aktaran Abel-Remusat, *a.g.e.*, s. 112. Yotkan şehri ve Kohmari Mezar hakkında bkz. Aurel Stein, *Ancient Khotan. Detailed Report on Archeological Explorations in Chinese Turkestan*, Londra, Clanderon Press, 1907, c. I, s. 186 ve devamı.

21 M. Gueluy, "Description de la Chine occidentale par un voyageur", *a.g.e.*, n° 4, s. 312.

22 A. Stein, *Sand-Buried Ruins of Khotan*, Londra, 1904, s. 252-255.

23 Söz konusu eser, Sung Ying-sing tarafından 1637'de, Ming hanedanının sonunda kaleme alınan, *T'ien kung k'ai vu*, yani zanaat teknikleri hakkındaki özet derlemedir. Bkz. S. H. Hansford, *a.g.e.*, s. 39.

24 Stephen W. Bushell, "Jade in China", *The Bishop Collection, a.g.e.*, s. 25-27.

25 A. Stein, *Ancient Khotan, a.g.e.*, s. 132.

26 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, c. III, s. 162. Ayrıca bkz. Maksut Heyt, «Yeşimtaşı ve yeşimtaşından nesneler», *Sinkiang Medeniyet Yadigârlıkları*, 1995, 1-2, s. 155 [Uygur Türkçesi].

27 I. Askeri, «Considération sur un demi-siècle d'histoire de la ville de Yarkent de 1910 à 1949», *Sinkiang Tarih Materyalleri*, Urumçı, 1995, 39, s. 347 [Uygur Türkçesi]; Sun Bing, "Dünyaca Meşhur Hotan Yeşimtaşı", *a.g.e.*, s. 266; F. Ward, «Jade: Stone of Heaven», *a.g.e.*, s. 290.

28 Wang Dey, «Kunlun Dağlarında Yeşimtaşı Madenlerine Seyahat», *Cevher Zemin Hotan, a.g.e.*, s. 364-347 [Uygur Türkçesi].

29 Bkz. John Keay'ın hayranlık uyandıran eserindeki Karakurum ve Kunlun'un keşfini ele alan bölüm, *When Men and Mountains Meet*, Oxford University Press, 1993.
30 Akt. Wang Dey, «Kunlun Dağlarında Yeşimtaşı Madenlerine Seyahat», *a.g.e.*, s. 363.
31 Matthieu Ricci, Nicolas Frigault, *Histoire de l'expédition chrétienne au royaume de la Chine, 1582-1610*, Paris, Desclée de Bouwer, 1978, s. 600.
32 Arzruni, "Nephrit von Schahidulla-Chodja im Küen-lün Gebirge", *Zeitschrift für Ethnologie*, 1892, c. XXIV, s. 19-33; M. Gueluy, "Description de la Chine occidentale par un voyageur", *a.g.e.*, no 4, s. 312; M. Ricci, N. Frigault, *a.g.e.*, s. 599-600.
33 Ferdinand Stoliczka, *Scientific Results of the 2nd Yarkand Mission*, Londra, 1886; aynı yazar, «Note Regarding the Occurrence of Jade in the Karakash Valley, on the Southern borders of Turkistan», T. D. Forsyth, *Report of a Mission to Yarkund in 1873* içinde, Kalküta, The Government Press, 1875, s. 464-466.
34 Aly Mazaheri tarafından *La Route de la Soie* adlı kitabında çevrilen metin, Paris, Papyrus, 1983, s. 145-146.
35 Sung Ying-sing, *T'ien kung k'ai vu*, akt. S. H. Hansford, *a.g.e.*, s. 39.
36 Mîr' İzzetullâh, *Mesîr-i Buhârâ*, elyazması, Bibliothèque Nationale, Farsça ek, no 1346, fo 17. Bu köy ve yeşimtaşı madenleri (İngilizcede *jade quarries*) bir Britanya haritasında görünürler: *Wyld's Military Staff Map of Central Asia and Afganistan* (20. yüzyılın ilk çeyreği?).
37 J.-L. Dutreuil de Rhins, *Mission scientifique dans la Haute-Asie* (ed. F. Grenard), Paris, E. Leroux, 1898, s. 187-188.
38 Wang Dey, *a.g.e.*, s. 365; Sun Bing, *a.g.e.*, s. 266.
39 Mohs ölçeğinde 6,5. En yüksek değer ise elması niteleyen 10'dur.
40 Bölümün sonunda bu çalışmanın aşamaları tasvir edilip resimlendirilmiştir.
41 J.-L. Dutreuil de Rhins, *a.g.e.*, s. 188.
42 S. H. Hansford, *a.g.e.*, s. 59-61; J. Needham, *Science and Civilisation in China, a.g.e.*, s. 667.
43 S. W Bushell, *Chinese Art*, *a.g.e.*, s. 142-145. Li Şi-çiuan'ın levhaları, notlarının İngilizce tercümeleri eşliğinde *The Bishop Collection*'da yayınlanmıştır. Yeşimtaşı yontuculuğu için bkz. Pekin'deki zanaatçılar arasında araştırma yapmış ve hatta 1939 yılında onlara kısa bir belgesel film ithaf etmiş olan S. H. Hansford'un son derece ayrıntılı eseri (*a.g.e.*, s. 67 ve devamı).
44 B. Laufer, *Jade. A Study in Chinese Archeology and Religion, a.g.e.*, s. 324 ve devamı.
45 Jing Wang, *The Story of Stone, a.g.e.*, s. 57-60.

KUM DENİZLERİNDEN ÇİN SEDDİNE
(Sayfa 51-90)

1 E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 125-126; Kasım Arşi, "İpek Eli: Hotan Hakkında", *Sinkiang Üniversitesi İlmi Jurnali*, 1982 [Uygur Türkçesi].
2 B. N. Puri, *Buddhisme in Central Asia*, Delhi, Motilal Banarsidass, 1987, s. 52-68 [yeniden baskısı 1993]; Ronald E. Emmerick, "Boudhism in Pre-İslamic Times", *Encyclopedia İranica*, Londra-New York, Routledge ve Kegan Paul, 1989, IV, s. 492-496.
3 Bkz. Ella Maillard, *Grottes et monuments d'Asie Centrale*, Paris, Jean-Maisonneuve/Librairie d'Amérique et d'Orient, 1983.

4 C. P. Skrine, *Chinese Central Asia*, Londra, 1926, s. 108.
5 W. H. Johnson, "Report on his Journey to Ilchi, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary", *Journal of the Royal Geographical Society*, 1867, c. 37, s. 6-7.
6 Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, İstanbul, Ötüken, 1998, s. 288 .
7 C. P. Skrine, *a.g.e.*, s. 118.
8 M. M. Sayrami, *Tarih-i Eminiye [Doğu Türkistan]*, *a.g.e.*, s. 415; A. Stein, *Ancient Khotan*, *a.g.e.*, c. I, s. 112-121.
9 Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory, A Turko-İslamic Mirror for Princes*, Chicago/Londra, University of Chicago Press, 1983, s. 14-15.
10 Farid ud-Din'Attar, *Le Mémorial des saints*, Paris, Le Seuil, 1976, s. 113-114. Geyiğin Orta Asya'nın dini gelenekleri ve Sufizmdeki yeri için bkz T. Zarcone, «"Le brâme du saint". De la prouesse du chaman au miracle du soufi», *Miracle et Karâmâ. Hagiographie médiévales comparées*, D. Aigle (ed.), Paris, Brépols/EPHE, 2000.
11 A. Stein, *Ancien Khotan*, *a.g.e.*, c. I, s. 45.
12 Bkz. *Shambala. In Search of a New Era* [1930], Rochester (Vermont), Inner Traditions International, 1990.
13 A. Stein, *Serindia. Detailed Report on Explorations in Central Asia and Westernmost China* [1921], Delhi, Motilal Banarsidass, 1980, s. 95; aynı yazar, *Ancient Khotan*, *a.g.e.*, c. I, s. 119, 187, 189, 225, c. II, s. 460.
14 J.-L. Dutreuil de Rhins, *a.g.e.*, s. 240-241.
15 Bkz. T. Zarcone, "Soufis d'Asie centrale au Tibet aux XVIème et XVIIème siècle", *Inde-Asie Centrale: routes du commerce et des idées, Cahiers d'Asie centrale*, T. Zarcone (ed.), Aix-en-Provence, Edisud, 1996, no 1-2, s. 325-344.
16 Mirza Muhammed Haydar Duğlat, *Tarih-i Raşidi*, Delhi, Renaissance Publishing House, 1986, s. 301-302.
17 Ella Maillart, *Oasis Interdites. De Pékin au Cachemire. Une femme à travers l'Asie centrale en 1935*, Paris, Payot, 1994, s. 178.
18 1985 yılında tüm eserleri Çin'de yayımlanmıştır: *Zelili Divanı*, ed. Emin Tursun, Pekin, Milletler Neşriyatı [Uygur Türkçesi].
19 Abdürrahim Habibullah, *Uygur Etnografisi*, Kaşgar, Sinkiang Halk Neşriyatı, 1993, s. 315-316 [Uygur Türkçesi].
20 Doğu edebiyat geleneğine göre, yazar kendi adını zikreder.
21 Ahmed-i Yesevî, *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, (haz.) Kemal Eraslan, Kültür ve Turizm Bak. Yay., 1983.
22 Robert Shaw, *Visits to High Tartary, Yarqand, and Kashgar, and Return journey over the Karakoram Pass*, Londra, J. Murray, 1871, s. 174.
23 Mirza Muhammad Haydar Duğlat, *a.g.e.*, s. 301-302.
24 Jean-Paul Loubes'un kitabında kullandığı terim: *Architecture et urbanisme de Turfan. Une Oasis de Turkestan chinois*, Paris, L'Harmattan, 1998, s. 386.
25 Piper Rae Gaubatz, *Beyond the Great Wall. Urban Form and Transformations on the Chinese Frontiers*, California, Stanford University, 1996, s. 174-176.
26 M. Gueley, "Description de la Chine occidentale par un voyageur", *a.g.e.*, no 4, s. 301-311.
27 J. A. Millward, *Beyond the Pass. Economy, Ethniticity and Empire in Qing Central Asia. 1759-1864*, *a.g.e.*, s. 145-149.
28 Ella Maillart, *Oasis interdites*, *a.g.e.*, s. 190.
29 Yakub Amet, «Yarkent Surları», *Yarkent Tarihi Materyalleri*, Yarkent, 1995, 4, s. 50-53 [Uygur Türkçesi].
30 J.-P. Loubes, *a.g.e.*, s. 394-397.

31 M. Ricci, N. Frigault, *Histoire de l'expédition chrétienne au royaume de Chine, a.g.e.*, s. 599.
32 M. M. Sayrami, *Tarih-i Eminiye [Doğu Türkistan], a.g.e.*, s. 142; W. H. Johnson, "Report on his Journey to Ilchi, the Capital of Khotan, Chinese Tartary", *a.g.e.*; J.-L. Dutreuil de Rhins, *Missions scientifique dans la Haute Asie, a.g.e.*, c. II, s. 224.
33 İ. Askeri, "Considérations sur un demi-siècle d'histoire de la ville de Yarkand de 1910 à 1949", *a.g.e.*, Urumçi, 1995, 39, s. 319-324 [Uygur Türkçesi]. Andıcanlı tüccarlar hakkında bkz. Toru Saguchi, "The Eastern Trade of the Khoqand Khanate", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* içinde, Tokyo, 1965, 24.
34 J.-L. Dutreuil de Rhins, *a.g.e.*, c. II, s. 23.
35 Paul Magnin, "Le Pélerinage dans la tradition boudhique chinoise", *Histoire des pélerinage non chrétiens. Entre magique et sacré: le chemin des dieux*, J. Chélini, H. Branthomme éd. Paris, Hachette, 1987.
36 R. P. G. Brucker, *Benoît de Goès. Missionnaire voyageur dans l'Asie centrale*, Lyon, 1879, s. 37; M. Ricci, N. Frigault, *a.g.e.*, s. 607.
37 Preston M. Torbert, *The Ch'ing Imperial Household Department. A Study of its Organization and Principal Functions, 1662-1796*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1977, s. 151-153.
38 A. Stein, *Serindia, a.g.e.*, II, s. 565.
39 *A.g.e.*, s. 561.
40 Maksut Heyt, «Yeşimtaşı ve yeşimtaşından nesneler», *Sinkiang Medeniyet Yadigârlıkları*, s. 155 (Uygur Türkçesi).
41 Marco Polo, *La Description du monde*, Paris, Le livre de poche, 1998, s. 140.
42 *A.g.e.*, s. 140-143.
43 John Hare, *The Lost Camels of Tartary. A Quest into Forbidden China*, Londra, Abacus, 1998.
44 Shaman Hwui Li, *The Life of Hiuan-tsang*, S. Beal ed., Londra, Paul Kegan, 1911; A. Stein, "La traversée du désert par Hiuan-tsang en 630 après J.-C.", *Touang Pao*, 1921, XX.
45 Bu korkunç keşif gezisinin hikâyesi için bkz. Sven Hedin, *Through Asia* [1898], Delhi, Book Faith İndia, 1993, c. I, s. 473-614.
46 Patrick Garrone, *Chamanisme et Islam en Asie Centrale. La Baksylyk hier et aujourd'hui*, Paris, Jean Maisonneuve/Librairie d'Amérique et d'Orient, 2000.

YEŞİMTAŞI KERVANLARI
(Sayfa 91-112)

1 Zhao Songqiao, Xia Xuncheng, «Evolution of the Lop Desert and the Lop Nor», *The Geographical Journal*, Kasım 1984, c. 150, 3.
2 Mutsunmi Hoyanagi, «Natural Changes of the Region along the Old Silk Road on the Tarim Basin in Historical Time », *Memoirs of the Research Department of the Tokyo Bunkol*, Tokyo, 1975, 33, s. 85-113.
3 Chen Ching-lıng, «Trading Activities of the Turkic Peoples in China», *Central Asian Journal*, 1981, 25 (1-2), s. 45-46; J.A. Millward, *Beyond the Pass, a.g.e.*, s. 191.
4 Haraç sistemi hakkında bkz. Morris Rossabi, *China and Inner Asia from 1368 to the Present Day*, New York, Pica Press, 1975, s. 74-75; P. M. Torbert, *a.g.e.*; Sechin Jagc-

hid, Symons Van Jay, *Peace, War and Trade along the Great Wall. Nomadic-Chinese Interaction through two Millenia*, İndiana University Press, 1989, s. 114-140.

5 Tang Jung-tso, «Yü-sho -a Discourse on Jade», in *The Bishop Collection, a.g.e.*, s. 50; Abdülkerim Rahman, Osman Hayracan, "İpek Yolu Medeniyetinin Düğümü Sinkiang", *Sinkiang Üniversitesi İlmi Jurnali*, s. 18 [Uygur Türkçesi].

6 R. P. Brucker, *a.g.e.*; M. Ricci, N. Frigault, *a.g.e.*, s. 608-609.

7 A. Semmedo, *Histoire universelle du grand royaume de Chine* [Madrid, 1642], Paris, Kimé, 1996, s. 45-46. Bkz. Audrey Burton, *Bukhara Trade 1558-1718*, Bloomington, Indiana University, 1993, s. 33, 35.

8 İsenbike Togan, «Inner Asian Muslim Merchants at the Cloising of the Silk Road (17th Century)», *Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges Between the East and West before the 10th Century*, Pekin, UNESCO, 1996, s. 150.

9 Henri Bernard, *Le Père Matthieu et la Société chinoise de son temps (1552-1610)*, T'ientsin, 1937, II, s. 27; M. Ricci, N. Frigault, *a.g.e.*, s. 464-467.

10 Morris Rossabi, «The "Decline" of the Central Asia Caravan Trade», *Ecology and Empire. Nomads in the Cultural Evolution of the Old World*, Los Angeles, Gary Seaman, 1989.

11 M. J. Klaproth, *Voyage à Péking à travers la Mongolie en 1820 et 1821 par M. G. Timkovski*, Paris, Librairie orientale Dondey-Dupré, 1827, s. 410-402; J. C. Geerts, *Les Produits de la nature japonaise et chinoise*, *a.g.e.*, s. 460; J. A. Millward, *a.g.e.*, s. 140.

12 Tang Jung-tso, «Yü-sho -a Discourse on Jade», *The Bishop Collection, a.g.e.*, s. 26.

13 Bkz. Bölüm I.

14 Bkz. J. A. Millward, *a.g.e.*, s. 183-184; Tang Jung-tso, *a.g.e.*, s. 26.

15 Bkz. P. M. Torbert, *The Ch'ing Imperial Household Department*, *a.g.e.*, s. 136-171; J. A. Millward, *a.g.e.*, s. 184-191.

16 Bkz. P. M. Torbert, *a.g.e.*, s. 170.

17 M. Ricci, N. Frigault, *a.g.e.*, s. 603-604.

18 *The Desert Road to Turkestan* [1929], New York, Kodansha International, 1995, s. 173-175.

19 H. W. Bellew, *Kashmir and Kashgar. A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashgar in 1873-1874*, Londra, 1875, s. 183-184; Eugene Schuyler, *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*, Londra, Sampson Low, Marston, Searle and Rivington, 1876, c. II, s. 148, 193.

20 Robert Shaw, *Visits to High Tartary, a.g.e.*, s. 473-475; Ferdinand Stoliczka, "Note Regarding the Occurence of Jade in karakash Valley, on the Southern Borders of Turkistan", T. D. Forsyth, *Report on a Mission to Yarkand in 1873, a.g.e.*

21 Nuşirvan Yauşef, «Türkistan-i Çini'de Seyahat», *Şura*, Orenburg, 1915, 11, s. 333; aynı yazar, «Altı Şehr Türkleri Hayatından», *Şura*, Orenburg, 1917, 16, s. 339 [Tatar Türkçesi].

22 Ablät Nurdun, «Yang Zeng-şin Devrinde Sinkiang Ticareti», *Sinkiang Tarih Materyalleri*, Urumçı, 1992, 32, s. 131 [Uygur Türkçesi].

23 Andrew D. Forbes, *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia. A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, s. 23, 40.

24 Georges de Roerich, *Sur les routes de l'Asie centrale*, Paris, Geuthner, 1933, s. 31, 34.

25 Aurel Stein, *Serindia, a.g.e.*, II, s. 566.

26 C. P. Skrine, *Chinese Central Asia, a.g.e.*, Londra, 1926, s. 117.

YEŞİMTAŞI KAPISI CİVARINDA
(Sayfa 113-129)

1 Çincede *kuan* "geçiş" veya "engel" anlamına gelir.
2 Bkz. Arthur Waldron, *The Great Wall of China. From History to Myth*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
3 A. Stein, "*La traversée du désert par Hiuan-tsang en 630 apr. J.-C.*" *a.g.e.*, s. 343-344; aynı yazar, *Serindia*, *a.g.e.*, II, s. 725.
4 Charles-Eudes Bonin, "Voyage de Pékin au Turkestan russe par la Mongolie, le Koukou-nor, Lob-nor et Dzoungarie", *La Géographie*, Paris, 1901, s. 173.
5 A. Stein, *Serindia*, *a.g.e.*, I, s. 683; aynı yazar, *Ruins of Desert Cathay. Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, Londra, 1912, II, s. 112-122.
6 A. Stein, *Serindia*, *a.g.e.*, II, s. 727.
7 L.I. Cuguevskii, «Touen-houang du VIIIème au Xème siècle», *Nouvelles Contributions aux études de Touen-houang*, Cenevre, Droz, 1981, 2-3, s. 39; Victor H. Mair, «Dunhang as a Funnel for Central Asia Nomads into China», *Ecology and Empire. Nomads in the Cultural Evolution of the Old World*, Los Angeles, Gary Seaman, 1989.
8 Milfred Cable, Francesca French, *Par la porte de jade*, Paris, Plon, 1935, s. 144.
9 Paul Pelliot, «Une bibliothèque médiévale retrouvée au Kan-su», *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, c. 8, s. 505-506.
10 Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, *a.g.e.*, s. 364; M. Cable, F. French, *Par la porte de jade*, *a.g.e.*, s. 141.
11 M. Cable, F. French, *Par la porte de Jade*, *a.g.e.*, s. 144.
12 M. Gueley, «Description de la Chine occidenatle par un voyageur», *a.g.e.*, n°4, s. 145.
13 *A.g.e.*, s. 143.
14 A. Waldrom, *a.g.e.*, s. 142-143.
15 William Edgar Geil, *The Great Wall of China*, Londra, 1909, s. 323.
16 İ. Togan, «Inner Asian Muslim Merchants at the Closing of the Silk Road (17th Century)», *a.g.e.*, s. 150.
17 J. A. Milward, *a.g.e.*, s. 186-189, 191.
18 M. Yule, *Cathay and the Way Thither, Being a Collection of Mediaveal Notices of China trasnlated From Vairous Languages*, 1886, yeni baskı, Halle, Cordier, H., 1915, c. IV, s. 240.
19 Adil Hikmet Bey, *a.g.e.*, s. 370.
20 Ahmed Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları* [1925], İstanbul, Ötüken, 1997, s. 259-261. Birçok Uygur kaynağı, Yarkent ve diğer Sinkiang şehirlerindeki Dungan sufi topluluklarının tarihi hakkında bize bilgi verir.
21 M. Cable, F. French, *The Gobi Desert*, *a.g.e.*, s. 279-280.
22 Martin Allemand, «Le dernier voyage de Joseph Martin à travers la Chine et l'Asie centrale (1889-1892)», *La Géographie*, Paris, Aralık 1912, s. 391.
23 J. Martin Weller, *Caravan across China. An American Geologist Explores the Northwest, 1937-1938*, San Francisco, March Hare, 1984, s. 207-208.
24 Judy Bonavia, *The Silk Road*, Hong Kong, Odyssey, 1992, s. 132.
25 «Les prétendus jades de Sou-tcheou (Kansu)», *T'oung Pao*, 1913, c. XIV, s. 258-260. Bkz. J. Needham, *Science and Civilisation in China*, *a.g.e.*, s. 664.

26 *Xinjiang's Gems and Jades*, Urumçi, Xinjiang People's Publishing House, 1986, s. 113-114.
27 S. H. Hansford, *Chinese Jade Carving*, *a.g.e.*, s. 22-24, 42-43, 45.
28 C. F. Gordon Cumming, *Wandering in China*, Edimbourg/Londra, William Blackwoodi 1888, s. 49-52.
29 S. H. Hansford, *a.g.e.*, s. 65-66.
30 Dru C. Gladney, *Muslim Chinese. Ethnic Nationalism in the People's Republic*, Harvard, Harvard University Press, 1991, s. 195-196.
31 2000 yılının Kasım ayında ilettiği bu bilgiden dolayı Dru C. Gladney'e teşekkür ederim.
32 Huo Da, *Le Roi du jade*, Pekin, Panda, 1991, s. 20.

KAYNAKÇA
(Sayfa 137-141)

1 *Xinjiang's Gems and Jade*, *a.g.e.*, s. 97.
2 *A.g.e.*, s. 21 ; Maksut Heyt, «Yeşimtaşı ve yeşimtaşından nesneler», *Sinkiang Medeniyet Yadigârlıkları*, s. 157.
3 Fred Ward, "Jade: Stone of Heaven", *a.g.e.*, s. 293.
4 Catherine Despeux'nün çevirisiyle, C. Despeux, *Immortelles de la Chine ancienne. Taoisme et alchimie féminine*, Paris, Pardès, 1990, s. 179.

Kaynakça

Yeşimtaşı üzerine eser ve makaleler

Abdulla, Habiba. «Hotan Kaşteşi Hakkında Pereng», *Sinkiang Tezkiriciliki*, 1999 [Uygur Türkçesi].

Abel-Remusat, M. «Recherches sur la substance minérale appelée par les Chinois pierre de iu et sur le jaspe des anciens», *Histoire de la ville de Khotan*'a ek olarak yayımlanmıştır, Paris, Imprimerie Doublet, 1820.

Arzruni. «Nephrit von Schahidulla-Chodja im Küen-lün Gebirge», *Zeitschrift für Ethnologie* içinde, 1892, c. XXIV.

Blondel, S. *Le Jade. Étude historique, archéologique et littéraire sur la pierre appelée yü par les Chinois*, Paris, E. Leroux, 1875.

Bushell, S. W. *Chinese Art*, Londra, 1904, c.1.

— «Jade in China», *The Bishop Collection. Investigations and Studies in jade*, New York, 1906.

Hansford, S. Howard. *Chinese Jade Carving*, Londra, Lund Humphries, 1950.

Heyt, Maksut. «Kaşteşi ve Kaşteşi Buyumleri», *Sinkiang Medeniyet Yadigârlıkları*, 1995, 1-2 [Uygur Türkçesi].

Jing Wang, *The Story of Stone*, Durham/Londra, Duke University Press, 1992.

Laufer, Berthold. *Jade. A Study in Chinese Archeology and Religion*, South Pasadena, The Westwood Press, 1946.

Pelliot, Paul. *Jades archaïques de Chine*, G. van Oest, 1925.

Stoliczka, Ferdinand. «Note Regarding the Occurrence of Jade in the Karakash Valley, on the Southern Borders of Turkistan», T. D. Forsyth, *Report of a Mission to Yarkund in 1873* içinde, Kalküta, 1875.

Sun Bing, «Dünyaya Denklik Hotan Kaşteşi», Sinkiang San'at Neşriyatı, 1995 [Uygur Türkçesi].

Wang Dey, «Kunlun Tighida Kaşteşi Kanigha Seper», *Cevher Zemin Hotan*, Sinkiang San'at Neşriyatı, 1995 [Uygur Türkçesi].

Ward, Fred. «Jade: Stone of Heaven», *National Geographic Magazine*, Eylül 1987, 172, n° 3.

The Bishop Collection. Investigations and Studies in Jade, New York, 1906, 2 c.

Xinjiang's Gems and Jades, Urumçı, Xinjiang People's Publishing House, 1986.

Avrupalı, Türk, Orta Asyalı ve Çinli seyyahların tanıklıkları

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk* [1928], İstanbul, Ötüken, 1998.

Askeri, İ. «Considérations sur un demi-siècle d'histoire de la ville de Yarkand de 1910 à 1949», *Sinkiang Tarih Materyalleri,* 1995, Urumçı, 39 [Uygur Türkçesi].

Bellew, H. W. *Kashmir and Kashghar. A. Narrative of the Journey of the Embassy to Kashghar in 1873-1874,* Trübner and C°, Londra, 1875.

Bonin, Charles-Eudes. «Voyage de Pekin au Turkestan russe par la Mongolie, le Koukounor, le Lob-nor et la Dzoungarie», *La Géographie,* Paris, 1901.

Cable, Milfred ve Francesca French, *Par la porte de jade,* Paris, Plon, 1935.

— *The Gobi Desert,* New York, The MacMillan Company, 1944.

Chavannes, Edouard. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux,* Sen Petersburg, 1903, yeni baskısı Adrian Maisonneuve, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient, 1942.

Cumming, C. F. Gordon. *Wandering in China,* Edinbourgh/Londra, William Blackwood, 1888.

Dughlat, Mirza Muhammad Haidar. *Tarikh-i-Rashidi*, Delhi, Renaissance Publishing House, 1986.

De Rhins, J.-L. Dutreuil. *Mission scientifique dans la Haute-Asie* (edit. F. Grenard), Paris, E. Leroux, 1898.

Divanü Lugati't-Türk Tercümesi, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999 .

Du Halde, J.-B. *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise*, La Haye, H. Scheurleer, 1786.

Forsyth, T. D. *Report of a Mission to Yarqand in 1873,* Kalküta, The Government Press, 1875.

Geil, William Edgar. *The Great Wall of China,* Londra, John Murray, 1909.

Gueluy, M. «Description de la Chine occidentale par un voyageur», *Le Muséon,* Louvain, 1885, n° 4 ; 1886, n° 5 ; 1887, n° 6.

Hare, John. *The Lost Camels of Tartary. A Quest into Forbidden China,* Londra, Abacus, 1998.

Hayward, G.. «Journey from Leh to Yarkand and Kashgar and Explorations of the Sources of the Yarkand River», *Journal of the Royal Geographical Society,* 1870, 40.

Hedin, Sven. *Through Asia* [1898], Delhi, Book Faith India, 1993, 2 c.

İlkul, Ahmet Kemal. *Çin-Türkistan Hatıraları* [1925], İstanbul, Ötüken, 1997.

Johnson, W. H. «Report on his Journey to Ilchi, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary», *Journal of the Royal Geographical Society,* 1867, c. XXXVII.

Keay, John. *When Men and Mountains Meet,* Oxford, Oxford University Press, 1993.

Klaproth, M. J. *Voyage à Péking à travers la Mongolie en 1820 et 1821 par M. G. Timkovski,* Paris, Librairie orientale Dondey-Dupre, 1827.

Lattimore, Owen. *The Desert Road to Turkestan* [1929], New York, Kodansha International, 1995.

Maillart, Ella. *Oasis interdites. De Pékin au Cachemire. Une femme à travers l'Asie centrale en 1935,* Paris, Payot, 1994.

Mir' İzzetullah, *Mesîr-i Buhârâ,* elyazması, Bibliothèque Nationale de France, Farsça ek, n° 1346 [Farsça].

Pelliot, Paul. «Une bibliothèque mediévale retrouvée au Kan-sou», *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient,* 1908, c. VIII.

— «Les prétendus jades de Sou-tcheou (Kan-sou)», *T'oungPao,* 1913, c. XIV.

Ricci, Matthieu ve Nicolas Prigault, *Histoire de l'expédition chrétienne au royaume de la Chine, 1582-1610,* Paris, Desclée de Brouwer, 1978.
Roerich, Nicolas. *Shambhala. In Search of a New Era* [1930], Rochester (Vermont), Inner Traditions International, 1990.
— *Sur les routes de l'Asie centrale,* Paris, Geuthner, 1933.
Sayrami, Mulla Musa. *Tarih-i Eminiye,* Urumçı, Sinkiang Halk Neşriyatı, 1988 [Uygur Türkçesi].
Schuyler, Eugene. *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja,* Londra, Sampson Low, Marston, Searle and Rivington, 1876.
Semmedo, Alvarez. *Histoire universelle du grand royaume de Chine* [Madrid, 1642], Paris, Kime, 1996.
Skrine, C. P. *Chinese Central Asia,* Londra, Methuen and C° Ltd, 1926.
Stein, Aurel. *Sand-Buried Ruins of Khotan,* Londra, Fisher Unwin, 1904.
— *Ancient Khotan. Detailed Report on Archaeological Explorations in Chinese Turkestan,* Londra, Clarendon Press, 1907.
— *Ruins of Desert Cathay. Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China,* Londra, Macmillan, 1912, 2 c.
— «La traversée du désert par Hiuan-tsang en 630 apr. J.-C.», *T'oungPao,* 1921, XX.
— *Serindia. Detailed Report on Explorations in Central Asia and Westernmost China* [1921], Delhi, Motilal Banarsidass, 1980.
Stoliczka, Ferdinand. *Scientific Results of the 2nd Yarkand Mission,* Londra, Eyre and Spottiswoode, 1886.
Weller, J. Marvin. *Caravan across China. An American Geologist Explores the Northwest, 1937-1938,* San Francisco, March Hare, 1984.
Wyld's Military Staff Map of Central Asia and Afghanistan [20. yüzyılın ilk çeyreği?].
Yauşef, Nuşirvan. «Türkistan-i Çini'de Seyahat», *Şura,* Orenburg, 1915, 11 [Tatar Türkçesi].
— «Altı Şehr Türkleri Hayatından», *Şura,* Orenburg, 1917, 16 [Tatar Türkçesi].

İncelemeler

Amet, Yakub. «Yarkent Surları», *Yarkent Tarihi Materyalleri,* Yarkent, 1995, 4 [Uygur Türkçesi].
Arşi, Kasım. «Yipek Eli: Hotan Toğriside», *Sinkiang Üniversitesi İlmi Jurnali,* 1982 [Uygur Türkçesi].
— «Yipek Yolu ve Garbi Diyar Medeniyeti», *Sinkiang Daşösi İlmi Jurnali,* Urumçı, 1994, 1 [Uygur Türkçesi].
Bernard, Henri. *Le Père Matthieu Ricci et la Société chinoise de son temps (1552-1610),* Tientsin, 1937.
Bonavia, Judy. *The Silk Road,* Hong Kong, Odyssey, 1992.
Brucker, R. P. G. *Benoît de Goès. Missionnaire voyageur dans l'Asie centrale,* Lyon, Pitrat Aîné, 1879.
Burton, Audrey. *Bukharan Trade 1558-1718,* Bloomington, Indiana University, Paper on Inner Asia, 1993, n° 23.
Cuguevskii, L. I. «Touen-houang du VIIIe au Xe siècle», *Nouvelles contributions aux études de Touen-houang,* Cenevre, Droz, 1981.
De Groot, J. J. M. *The Religious System of China,* Leyde, 1892-1910, c. 1.
Despeux, Catherine. *Immortelles de la Chine ancienne. Tao'isme et alchimie féminine,* Paris, Pardes, 1990.

Emmerick, Ronald E. «Buddhism in Pre-Islamic Times», *Encyclopedia Iranica,* Londra-New York, Routledge and Kegan Paul, 1989, IV.

Farid ud-din'attar, *Le Mémorial des saints,* Paris, Le Seuil, 1976.

Forbes, Andrew D. *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia. A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949,* Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Frank, Andre Gunder. «The Centrality of Central Asia», *Studies in History,* Yeni Delhi, 1992, 8, 1.

Garrone, Patrick. *Chamanisme et Islam en Asie centrale. La Baksylyk hier et aujourd'hui,* Paris, Jean Maisonneuve/Librairie d'Amérique et d'Orient, 2000.

Gaubatz, Piper Rae. *Beyond the Great Wall. Urban Form and Transformations on the Chinese Frontiers,* California, Stanford University, 1996.

Geerts, J. C. *Les Produits de la nature japonaise et chinoise,* Yokohama, L. Léy ve S. Salabelle, 1883, c. 2.

Gladney, Dru C. *Muslim Chinese. Ethnic Nationalism in the People's Republic,* Harvard, Harvard University Press, 1991.

Gülzapar, Muhammed. «Sinkiang'nin Kadimki Zaman Soda Terakkiyatina Nazar», *Sinkiang İçtimai Fenler Tetkikatı Jurnali,* 1998, 3, s. 63 [Uygur Türkçesi].

Habibullah, Abdürrahim. *Uygur Etnografisi,* Kaşgar, Sinkiang Halk Neşriyatı, 1993 [Uygur Türkçesi].

Hâjib, Yûsuf Khâss. *Wisdom of Royal Glory. A Turko-Islamic Mirror for Princes,* Chicago/Londra, University of Chicago Press, 1983.

Harada, Yoshito. «East and West (II)», *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko,* Tokyo, 1971, 29.

History of Central Asia. The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations: 700 B. C. to A.D. 250, UNESCO Publishing, 1994.

Hoyanagi, Mutsumi. «Natural Changes of the Region along the Old Silk Road in the Tarim Basin in Historical Time», *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko,* Tokyo, 1975, 33.

Hwui Li, Shaman. *The Life of Hiuen-tsiang* (ed. S. Beal), Londra, Paul Kegan, 1911.

Jagchid, Sechin ve Symons Van Jay. *Peace, War and Trade along the Great Wall. Nomadic-Chinese Interaction through Two Millenid,* Indiana University Press, 1989.

Kırımi, Niyaz. «Sinkiang'nın Kadimki Kervan Yolları», *Sinkiang İçtimai Fenler Tetkikatı Jurnali,* 1989 [Uygur Türkçesi].

Kohn, Livia. *Early Chinese Mysticism. Philosophy and Soteriology in the Taoist Tradition,* Princeton (New Jersey), Princeton University Press, 1992.

Loubes, Jean-Paul. *Architecture et urbanisme de Turfan. Une oasis du Turkestan chinois,* Paris, L'Harmattan, 1998.

Maillard, M. *Grottes et monuments d'Asie centrale,* Paris, Jean Maisonneuve/Librairie d'Amérique et d'Orient, 1983.

Mair, Victor H. «Dunhuang as a Funnel for Central Asian Nomads into China», *Ecology and Empire. Nomads in the Cultural Evolution of the Old World,* Los Angeles, Gary Seaman, 1989.

— Prods Oktor Skjærvø, «Chinese Turkestan. In Pre-Islamic Times», in *Encyclopedia Iranica,* Londra-New York, Routledge and Kegan Paul, V.

Maspero, Henri. «Les procédés de nourrir le principe vital dans la religion taoiste ancienne», *Journal asiatique,* Paris, Nisan-Haziran 1937.

Mazaheri, Aly. *La Route de la Soie,* Paris, Papyrus, 1983.

Millward, James A. *Beyond the Pass. Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia, 1759-1864,* California, Stanford University, 1998.

Needham, Joseph. *Science and Civilisation in China,* Cambridge, 1959, c. 3.
Nurdun, Ablat. «Yang Zengşin Devrindigi Sinkiang'nin Soda İşlerine Dair Ahvaller», *Sinkiang Tarih Materyalleri,* Urumçı, 1992, 32 [Uygur Türkçesi].
Puri, B. N. *Buddhism in Central Asia,* Delhi, Motilal Banarsidass, 1987; yeni baskı 1993.
Rahman, Abdülkerim ve Osman Hayracan. «Yipek Yolu Medeniyetin Tügümi, Sinkiang», *Sinkiang Daşosi İlmi Jurnali,* Urumçı, 1990, 4 [Uygur Türkçesi].
Rossabi, Morris. *China and Inner Asia from 1368 to the Present Day,* New York, Pica Press, 1975.
— «The "Decline" of the Central Asian Caravan Trade», *Ecology and Empire. Nomads In the Cultural Evolution of the Old World,* Los Angeles, Gary Seaman, 1989.
Saguchi, Toru. «The Eastern Trade of the Khoqand Khanate», *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko,* Tokyo, 1965, 24.
Schipper, Kristofer. *Le Corps taoiste,* Paris, Fayard, 1982.
Shaw, Robert. *Visits to High Tartary, Yarqand, and Kashghar, and Return Journey over the Karakoram Pass,* Londra, J. Murray, 1871.
Togan, İsenbike. «Inner Asian Muslim Merchants at the Closing of the Silk Road (17th Century)», *Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges between the East and West before the 10th Century,* Pekin, UNESCO, 1996.
Torbert, Preston M. *The Ch'ing Imperial Household Department. A Study of its Organization and Principal Functions, 1662-1796,* Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1977.
Waldron, Arthur. *The Great Wall of China. From History to Myth, Cambridge,* Cambridge University Press, 1990.
Yule, M. *Cathay and the Way Thither. Being a Collection of Mediaeval Notices of China Translated from Various Languages,* Londra, Hakluyt, 1866; yeni baskı Halle, Cordier H., 1915.
Zarcone, Thierry. «Soufis d'Asie centrale au Tibet aux XVIe et XVIIe siècles», *Inde-Asie centrale. Routes du commerce et des idées, Cahiers d'Asie centrale* (ed. T. Zarcone), Aix-en-Provence, Edisud, 1996.
— «Le "bṛâme du saint". De la prouesse du chaman au miracle du soufi», *Miracle et Karâma. Hagiographies mediévales comparées* (ed. D. Aigle), Paris, Brepols/EPHE, 2000.
Zelili Divanı (ed. Emin Tursun), Pekin, Milletler Neşriyatı, 1985.
Zhao Songqiao ve Xia Xuncheng. «Evolution of the Lop Desert and the Lop Nor», *The Geographical Journal,* Kasım 1984, c. 150, 3.